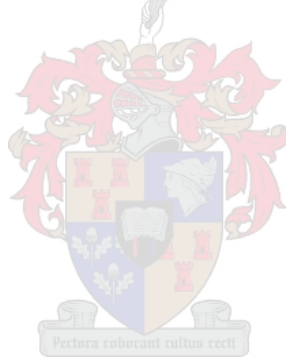

'n Literêr-gerontologiese beskouing van
Die dao van Daan van der Walt
deur Lodewyk G. du Plessis

Annette du Plessis

Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in die
Lettere en Wysbegeerte aan die Universiteit Stellenbosch

Studieleier: Prof. A. G. Visagie
Maart 2020

Verklaring

Deur hierdie tesis elektronies in te lewer, verklaar ek dat die geheel van die werk hierin vervat my eie oorspronklike werk is, dat ek die alleenouteur daarvan is (behalwe in die mate uitdruklik anders aangedui), dat die reproduksie en publikasie daarvan deur die Universiteit Stellenbosch nie derdepartyregte sal skend nie en dat ek dit nie vantevore, in die geheel of gedeeltelik, ter verkryging van enige kwalifikasie aangebied het nie.

Annette du Plessis

Maart 2020

Kopiereg © 2020 Universiteit Stellenbosch. Alle regte voorbehou.

Opsomming

In 'n literêr-gerontologiese ondersoek is die fokus op 'n letterkundige werk waarin die protagonis sy oudword beleef en dalk ook daaroor skryf. Só 'n persoonlike belewing kan vir die leser insig gee in die ouderdomsproblematiek wat op verskeie terreine (liggaamlik, sosiologies of psigologies) kan uitspeel. Die meelewing wat so bewerkstellig word, is iets wat nie deur gerontoloë, psigoloë of mediese analise bereik kan word nie. Alhoewel situasies en gebeure in die sosiale wêreld in die letterkunde uitgebeeld kan word, is dit steeds 'n voorstelling en nie 'n spieëlbeeld van die werklikheid nie. In samehang met verskeie ander faktore kan die uitbeelding van veroudering in 'n letterkundige werk baie kragtig wees om beter begrip te kweek oor wat veroudering behels. Die taalkunswerk moet egter in die eerste plek as letterkunde bespreek word en nie soseer as 'n gerontologiese studie nie.

In *Die dao van Daan van der Walt* deur Lodewyk G. du Plessis (2018), skuilnaam van Andries Buys, word verskeie temas, soos verganklikheid, religie, verhoudings, identiteit, seksualiteit en verlies ondersoek. Dit is egter die uitbeelding van die hoofkarakter, Daan, se innerlike konflik om sy identiteit as homoseksueel te vind, te erken en uit te leef, wat as transformerende veroudering belangrik is en die hooffokus in die tesis is. 'n Sewentigjarige man se pad of reis om die heteroseksistiese samelewing en die kerk se voorskriftelikheid te trotseer ten einde vrede in homself en aanvaarding van sy medemens en ander kulture te vind, is 'n komplekse reis, wat alreeds deur die woord *dao* (pad) in die titel van die roman in die vooruitsig gestel word.

Navorsing oor manlike subjektiwiteit vorm 'n belangrike deel van hierdie ondersoek, waarin Daan se karakterontwikkeling in sy soeke na seksuele identiteit uitgebeeld word. Invloede vanuit die kerk, die Bybel en die daoïsme speel 'n groot rol in sy uiteindelijke transformasie. Die insig wat hy verwerf, dra daartoe by dat hy die laaste fase van sy lewe hoopvol en met wysheid aanpak. In hierdie ondersoek word voorts aangetoon dat dit juis dié “getransformeerde” ouderdomsbelewing is wat ouderdomsdiskriminasie kan bestry.

Die hibriditeit in die roman leen dit voorts tot aansluiting by verskeie genres, soos die plaasroman, die rypingsroman (*Reifungsroman*) en die metafiksie, wat deur die skrywer benut word om aspekte van die karakter se ontwikkeling en uiteindelijke transformasie uit te lig. Die narratologiese verskeidenheid open ook nuwe perspektiewe op kerklike en politieke vraagstukke. Die roman word as 'n belangrike toevoeging tot die genre rypingsroman beskou, waar daar veral in die Afrikaanse letterkunde 'n gebrek is aan romans met 'n ouer manlike protagonis en feitlik geen uitbeelding van die bejaarde homoseksueel se uitkom nie. Die mate waarin hierdie roman as Andries Buys se laatwerk beskou kan word, word ten slotte bespreek.

Abstract

The focus in literary gerontological research is on literary work wherein the ageing protagonist experiences his own ageing (and in some cases writes about it as well). This induces not only sympathy for the ageing character, but it also creates insight for the reader into the problematic (bodily, sociological and psychological) world of the aged. Although situations in real life may be portrayed in literature, it remains a representation of reality and cannot mirror society. The representation of ageing in literature might be powerful in creating better understanding of ageing, but only when literature is studied as one among many other cultural, sociological or psychological factors. The insight thus created cannot be equalled by gerontologists, psychologists or by the medical profession. It is important, however, that the prime focus is on literature as a form of art and not on gerontology.

The themes that have been selected for study in *Die dao van Daan van der Walt* by Lodewyk G. du Plessis (pseudonym of Andries Buys) are all associated with ageing: transience, religion, relationships, identity, sexuality and loss. The focus in this research is on the portrayal of the main character's (Daan) inner conflict in resolving his homosexual identity by acknowledging and realizing it. To find inner peace by confronting the heterosexist society and the dictations of the church, required a complicated and long journey for Daan (seventy years old). The word *dao* (way/journey) in the title of the novel creates the expectation that the text will be devoted to this journey.

Research on male subjectivity forms an integral part of this investigation in understanding Daan's struggle, as he was married to Magrieta while not realizing his homosexuality. The church, the Bible and daoism are all major influences in his eventual transformation. The insight he gained into his identity and comprehension and acceptance of other people's views and cultures, contribute to the hope and wisdom with which he approaches his final years. It is important to notice that a transformed conception of ageing is a powerful basis for the fight against ageism.

The hybrid nature of the novel opens interfaces with a variety of genres, such as the farm novel, metafiction and the *Reifungsroman*. Since Daan is writing his memoirs, his *Historia*, the novel acquires a confessional tone. References to mythology, history, the Bible and literature are included in the *Historia*, thereby opening new perspectives on political and ecclesiastical issues. The novel is a valuable contribution to the genre of the *Reifungsroman*, as there is (especially in Afrikaans literature) a lack of novels with an ageing male protagonist in the narrative. The portrayals of the coming out of ageing homosexuals are almost non-existent.

This study is concluded with a discussion of the novel as the late work of Andries Buys.

Erkennings

Ek bedank graag:

- My studieleier, prof. Andries Visagie, wat my as nuwe student aanvaar het en altyd vriendelik, belangstellend, bedagsaam en entoesiasties was. Ek waardeer sy kundige leiding en aanmoediging.
- Die eksterne eksaminatore, prof. Willie Burger (Universiteit van Pretoria) en dr. Amanda Lourens (Universiteit Stellenbosch) vir hulle waardevolle kommentaar en voorstelle.
- Oudregter Andries Buys/Lodewyk G. du Plessis, wat die karakter Daan van der Walt 'n plek in die Afrikaanse letterkunde gegee het.
- Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns vir die studiebeurs wat aan my toegeken is.
- My man, Francois du Plessis, wat my in alles wat ek aanpak, ondersteun, uitdaag en bemoedig.

Ek wil saam met Dawid in Psalm 16 getuig:

“Here, U is my lewe, U sorg vir my. Wat ek ontvang, kom alles van U af.”

“Herinnering”

Waarmee vergelyk ’n mens sy lewe?

’n Verbyvliegende gans.

’n Spoor in vars sneeu,

voor hy op sy vlug in die ruimte verdwyn.

Su Dong PO (1037 – 1101), vertaal deur Lodewyk G. du Plessis

INHOUDSOPGAWE

HOOFSTUK 1: INLEIDING.....	1
1.1. Kontekstualisering.....	1
1.2. Agtergrondstudie	2
1.2.1 Teoretisering oor veroudering.....	2
1.2.2 Die opkoms van die gerontologie.....	3
1.2.3 Die literêre gerontologie.....	4
1.2.4 Identiteit.....	6
1.3. Uiteensetting van die navorsingsprobleem	7
1.4. Navorsingsdoelstelling.....	8
1.5. Metodologie.....	9
HOOFSTUK 2: LITERATUUROORSIG EN TEORETIESE RAAMWERK	11
2.1. Inleiding	11
2.2. Perspektiewe op die ouderdom	13
2.3. Gerontologie: die wetenskap oor veroudering	17
2.4. Die implikasies van bevolkingsveroudering	19
2.4.1 Biologiese implikasies van bevolkingsveroudering.....	19
2.4.2 Sosiologiese implikasies van die ouerwordende samelewing	22
2.4.3 Psigiese implikasies van bevolkingsveroudering.....	25
2.5. Literêre gerontologie	29
2.5.1 Psigoanalitiese teksinterpretasie	31
2.5.2 'n Narratiewe perspektief	36
2.6. Nuwe genres in die literêre gerontologie	40
2.6.1. Die rypingsroman (<i>Reifungsroman</i>)	41
2.6.2 Laatwerk: 'n ander blik op literêre gerontologie.....	45
2.7. Die waarde van die letterkunde vir die gerontologie	51

HOOFSTUK 3: GENREVERSKEIDENHEID IN <i>DIE DAO VAN DAAN VAN DER WALT</i>.....	54
3.1. Plaasroman.....	55
3.2. Metafiksie (briefroman en dagboekroman)	59
3.2.1 Inleiding	59
3.2.2 Verskillende verhaalvlakke	60
3.2.3 Briewe aan Magrieta.....	62
3.2.4 Dagboekinskrywings.....	64
3.2.5 <i>Die Historia</i>	67
3.2.6 Die illusie van realiteit	68
3.2.7 Samevatting	73
3.3. Rypingsroman	73
3.3.1 Inleiding	73
3.3.2 Die vertellersrol.....	76
3.3.3 Verganklikheid.....	78
3.3.4 'n Geskakeerde ouderdomsbeeld	80
3.3.5 Ouderdomsdiskriminasie	82
3.4. Samevatting.....	84
HOOFSTUK 4: SEKSUELE, RELIGIEUSE EN KULTURELE RYPWORDING	86
4.1. Manlike subjektiwiteit: Die opbloei van “’n Turksvyblom in die knop gekneus”	87
4.1.1 Inleiding	87
4.1.2 Seksuele identiteit	89
4.1.3 Hegemoniese manlikheid	94
4.1.4 Seksualiteit in die ouderdom.....	102
4.1.5 Daan se aanvaarding van sy homoseksualiteit	107
4.1.6 Daan se konfrontasie met die kerk	109
4.1.7 Daan se vrywording deur erkenning van sy seksuele oriëntasie	113
4.1.8 Samevatting	119
4.2. ’n Nuwe religieuse beskouing: “Doppervoete begin dans”	120
4.2.1 Inleiding: mitologie en religie.....	120
4.2.2 Die Christelike godsdiens	127
4.2.3 Die daoïsme	133
4.3. Kulturele aanpasbaarheid: “Die Man van die Weg”	141
4.4. Samevatting.....	149

HOOFSTUK 5: <i>DIE DAO VAN DAAN VAN DER WALT AS LAATWERK</i>	151
5.1. Inleiding	151
5.2. Andries Buys: 'n “digter in die kas”	153
5.3. Ouderdomsproblematiek: “Nóg deug, nóg offerande sal die ouderdom en die dood vertraag”	158
5.4. Wysheid: “Wat goed is, is nie baie nie en wat baie is, is nie goed nie”	160
5.4.1 Versoening	162
5.4.2 Meditasie	163
5.4.3 Kreatiwiteit	164
5.5. Gevolgtrekking	166
HOOFSTUK 6: GEVOLGTREKKING	168
6.1. Inleiding	168
6.2. Bevindinge	168
6.3. Voorstelle	170
6.4. Samevatting	171
BRONNELYS	172

Hoofstuk 1: Inleiding

1.1. Kontekstualisering

Wat beteken dit om oud te word? Is dit 'n krisis of 'n ryppwording? Wat dink Daan van der Walt, die sewentigjarige hoofkarakter in Du Plessis (2018:7) se roman, as hy vir sy hond sê: “Voor die maan twee keer vir sy weerkaatsing in jou waterbak glimlag, Kaspas, slaan die vlietende jare jou heupbeen uit lit en lê jy onder in die put, 'n gebreekte kruik.” Maak dit hom angstig? Motiveer dit hom om sy laaste lewensjare entoesiasies aan te pak, solank hy nog kan?

Die onderwerp van hierdie studie is die transformasie wat in veroudering moontlik is, soos verbeeld deur die karakterontwikkeling van die hoofkarakter in Du Plessis se roman. Deur die literêre-gerontologiese perspektief wil die studie nie alleen 'n bydrae lewer tot die Afrikaanse literatuurkritiek nie, maar word gepoog om die insigte oor veroudering vanuit die letterkunde ook vir die gerontologie van waarde te maak. Die gerontologie is 'n multidissiplinêre studieveld wat onder andere die biologie, die sielkunde en die sosiologie betrek om alle aspekte van veroudering wetenskaplik te bestudeer. In resente navorsing speel die geesteswetenskappe, soos die teologie, die geskiedenis, die etiek en die letterkunde 'n al groter rol om veroudering te ondersoek. Die literêre gerontologie, 'n subgenre in die letterkunde, wat veral in die genre van die prosa nog nie veel aandag in die Afrikaanse literatuurondersoek ontvang het nie, is vanweë die toenemende bevolkingsveroudering 'n aktuele studieveld. Lourens (2019) bevestig trouens hierdie aktualiteit in haar commendatio by die oorhandiging van die UJ-prys aan Andries Buys (met die skuilnaam Lodewyk G. du Plessis) as sy verwys na die onlangse debute van ouer skrywers en digters binne die Afrikaanse literêre sisteem en die groeiende verskynsel van produktiwiteit tot op 'n hoë ouderdom. Die navorsing oor die literêre gerontologie sal dus 'n belangrike deel van die teoretiese ondersoek in hierdie tesis uitmaak.

Du Plessis se roman is om verskeie redes gekies om die onderwerp van transformerende veroudering te ondersoek. Die sentrale karakter is 'n afgetrede Kalahari-boer en 'n interessante, komplekse karakter, wat in sy stryd om aanvaarding van sy seksuele oriëntasie sy veroudering intens beleef. Die roman lewer op verskillende vlakke 'n bydrae tot die debat oor manlike identiteit, seksualiteit en godsdienst (Lambrechts, 2018). Die moeilike pad (die “dao” van die titel) wat Daan loop om sy lewe in oënskou te neem, asook die wye verwysingsveld en die manier waarop die verhaal vertel word, bied waardevolle navorsingsmoontlikhede (Burger, 2018:9).

Die roman is in April 2018 onder 'n skuilnaam gepubliseer en al wat algemeen bekend was oor die skrywer, is wat hy in persoonderhoude geopenbaar het. Lodewyk G. du Plessis sê byvoorbeeld in 'n

onderhoud met Frederik de Jager (2018:13): “Die lesers weet ek is afgetree.” Hy verwys ook na “die verminderde krag wat die ouderdom bring”. Danksy oudregter Andries Buys (81) se bekendmaking van sy identiteit in April 2019 (Van Zyl, J., 2019:3) is die moontlikheid geskep om die roman ook as laatwerk te ondersoek. Laatwerk word in verskeie literêr-gerontologiese studies ingesluit, soos in hoofstuk twee uiteengesit sal word. Die roman het nie net ’n ouerwordende hoofkarakter, wat sy eie lewensverhaal vertel nie, maar die skrywer is ook in sy laaste lewensfase: faktore wat van belang is in ouderdomsnavorsing.

1.2. Agtergrondstudie

1.2.1 Teoretisering oor veroudering

Elsa Joubert (2017) dra haar boek *Spertyd*, wat sy op ouderdom 95 publiseer, op aan “almal wat ons bystaan op ons oudag en dit leefbaar maak: familie, vriende, dokters, verpleegsters, versorgers.” Daarmee bevestig sy die siening dat die mens se lewe van geboorte tot sterfte ’n kringloop vorm. Volgens Pretorius (2014:7) speel sosio-kulturele faktore ’n groot rol in die oudwordproses en hóé die mens oud word, verskil radikaal van mens tot mens. Sommige is oud op vyftig, terwyl bejaardes van tagtig of selfs honderd jaar nog baie aktief werkzaam kan wees. As gevolg van verlengde lewensverwagting in die 21ste eeu word ’n steeds ouerwordende samelewing geskep, met gepaardgaande komplikasies. Mense van 70 jaar tree vandag anders op as hulle portuurgroep ’n paar dekades gelede (Moolman, 2017:31).

Wanneer oor ouderdom gepraat word, duik sekere vrae op: waar kom die beperking op lewensduurte vandaan? Hoekom word ’n gesonde lewe abrupt beëindig? Hoekom lewe mense vandag langer en hoe kan mense steeds gesond en betekenisvol leef in hulle laaste jare van baie hoë ouderdom? (Moolman, 2017:30). Selfs taal wat *veroudering* “definieer”, lewer vrae op: Die Engelse term *senescence*, afgelei van die Latynse woord *senescere* (om oud te word) sluit ook Afrikaanse woorde soos *seniel* en *senior* in – twee woorde met teenstrydige betekenisse, wat dui op die kompleksiteit van veroudering. Terwyl terme soos *rassisme* en *seksisme* vrylik gebruik word om diskriminasie uit te wys, word die “-isme” vir die ouderdom selde gebruik en word dit ook nie so wyd ondersoek nie. Louw en Louw (2009:257) wys op ’n interessante woordkeuse in dié verband: “of the three categories (ageism, racism and sexism), ageism is the only one where the members of the discriminating group (the younger) will eventually join the group they are discriminating against.” Hy vervolg verder: “the problem of ageism is fueled by the media that strengthen the stereotypes about ageing.” (258). Ek gebruik voorts in hierdie ondersoek die terme *ouderdomisme*, *ouderdomistiese* en *ouderdomsdiskriminasie* om na dié saak te verwys.

Ouderdom kan op baie verskillende maniere beskryf word: Louw en Louw (2009:5-8) noem die volgende: chronologiese, psigologiese, biologiese en/of kultuurouderdom. Laasgenoemde verwys na die aanpasbaarheid by die norme en uitdagings van die betrokke samelewing. Louw en Louw verwys ook na die verskil tussen primêre veroudering as gevolg van die universele biologiese aftakelingsproses van die liggaam, sekondêre veroudering wat voorkombaar is, maar versnel weens siekte, en tersiêre veroudering, die terminale aftakeling voor die dood intree.

Uit al die studies oor veroudering (wat in hoofstuk twee bespreek word) kan samevattend gesê word dat veroudering in werklikheid 'n proses is en nie bloot die biologiese horlosie wat tik nie. Ouderdom is nie 'n tydbom of 'n lewenskrisis nie. Deats (1999:254-256) verwys na navorsing wat bevind dat sekere kognitiewe funksies wel agteruitgaan met toenemende ouderdom, maar dat ander, soos byvoorbeeld woordeskat, stabiel bly en kwaliteite soos vakkundigheid in werklikheid met die jare toeneem. Volgens Friedan (in Deats, 1999:254) vind daar meermale groei plaas by diegene wat daarin slaag om die sogenaamde “traumatiese krisis of lewensoorgange” te hanteer. In hierdie studie is dit inderdaad die voortgaande groei en ontwikkeling (selfs transformasie) wat in die ouderdom kan plaasvind, waarop gefokus word.

1.2.2 Die opkoms van die gerontologie

Teen laat 19de eeu is begin om die proses van veroudering wetenskaplik te bestudeer en Elie Metchnikoff was die eerste persoon wat die term *gerontologie* as benoeming daarvan gebruik het (Alkema, 2006:574). Volgens Moolman (2017:3-4) was dit veral *The problems of Age, Growth and Death* deur C.S. Minot en E. Metchnikoff se *The Prolongation of Life* wat die belangstelling van wetenskaplikes in ander dissiplines soos die sielkunde en die sosiologie gewek het.¹

Die term gerontologie het algaande ontwikkel as die multidisiplinêre wetenskaplike bestudering van onder andere die psigologiese, sosiologiese, teologiese, biologiese en politieke (en nog meer) aspekte van veroudering. Dit word onderskei van die geriatrie wat 'n deel van die mediese wetenskap vorm en

¹ Die Romeinse staatsman en filosoof Cicero kan stellig met sy uitsprake oor die uiteenlopende sienings van die ouderdom in 44 BC die eerste opgetekende gerontoloog genoem word. Aan die een kant verwys hy na die vrugte wat in die rype ouderdom gepluk kan word as deugdelikheid gedurende die hele leeftyd beoefen is. Aan die ander kant is ouderdom die finale fase in die mens se lewensdrama en “we ought to leave when the play grows wearisome, especially if we had our fill.” (Agronin, 2013).

slegs op die biologiese aspek fokus. Karel Schoeman (2017:114) merk op dat hy boeke oor die geriatrie neerdrukkend en “selfs afstootlik” gevind het, terwyl sy werk met lewende mense in die geriatriese sale verheffend was. Die gerontologie sluit die ondersoek na die verandering wat op al die vlakke plaasvind, sowel as die verband tussen normale en versnellende veroudering in en het ten doel om wetenskaplike kennis te versprei en opleiding te inisieer (Eckley, 2010).

Afbakening van die verskillende dissiplines het in die verlede grootliks daartoe bygedra dat die gerontologie nie altyd behoorlik interdisiplinêr funksioneer nie. Alkema (2006:575) beklemtoon die noodsaak vir die integrasie en samewerking tussen die verskillende dissiplines: “Multidisciplinary activity emphasizes cooperation among disciplines, whereas interdisciplinary activity emphasizes integrated approaches to knowledge development.” (Vergelyk Alkema se diagrammatiese voorstelling in hoofstuk twee). Gemeenskaplike oriëntasie ten opsigte van veroudering sou dan een wees waar die fokus op tyd val en veroudering as kontinuïteitsverandering binne die raamwerk van al die genoemde dissiplines bestudeer word.

Volgens Moolman (2017:36) het ’n groter sensitiwiteit ten opsigte van die wetenskaplike bestudering van veroudering ontwikkel, as gevolg van die invloed vanuit die geesteswetenskappe. Die sieninge van Randall (2012:9-16), Agronin (2013:36), Holstein (2003:787-796) en Anthonissen (2017:163-174) sluit hierby aan.

1.2.3 Die literêre gerontologie

Volgens Pretorius (2015:12) kan die letterkunde ’n belangrike bydrae tot ’n gerontologiese studie maak omdat dit op verouderingsaspekte in ’n spesifieke werk kan fokus wat in ’n spesifieke plek en tyd afspeel, waar die samelewing se siening, die skrywer se uitbeelding en die leser se persepsie saamspeel om ’n genuanseerde ouderdomsbeeld te vorm. Deats (1999:2) kom tot dieselfde gevolgtrekking as sy sê: “literature, the arts, and the media not only mirror society's mores but can also help to create and enforce them.” (Sien hoofstuk twee waar die konteks waarin veroudering uitgebeeld word, beklemtoon word).

Stefan van Zyl (2019:48) definieer die literêre gerontologie as “die bestudering van veroudering en seniors in verskeie vorms van letterkunde ten einde beter begrip vir veroudering en gevorderde leeftyd te bewerkstellig.” Kortom dus: “die studie van die letterkunde in samehang met die gerontologie”. Die term *literêre gerontologie* het ontstaan toe Wyatt-Brown (1990:300) in haar werk verwys het na ’n konferensie wat by die Case Western Reserve University gehou is, waar werke van Goethe, Tolstoi en Henry James *literêr-gerontologies* bespreek is. Volgens Van Zyl (2015) kom die volgende “tematiese

konstantes” dikwels in ’n literêr-gerontologiese ondersoek na vore: besinning oor die liggaamlike aftakeling en die verbygaan van tyd; besinning oor die verhoudings in sosiale kringe ten opsigte van gesin, familie en vriende; besinning oor die ewigheid en/of tydelikheid en sterflikheid; en besinning oor God, en die religie in die algemeen. Beeldspraak sluit verwysings na die seisoene in, waarin die verbygang van die tyd voorgestel word. Die lewe word ook in baie werke as ’n reis voorgestel.

Tans bestaan daar nie ’n spesifieke metode om die gerontologiese benadering tot die letterkunde te ondersoek nie en in Suid-Afrika is baie min studies in hierdie verband onderneem (Van Zyl, 2015). In hoofstuk twee sal na bestaande studies in die literêre gerontologie verwys word. Hoewel die letterkundige kritiek in Suid-Afrika weinig aandag aan die gerontologie bestee, kom veroudering as tema dikwels in die letterkunde voor: “Die poësie, kontemporêre romans, nouvelles en verhale is verrassend vol ou mense.” (Geldenhuys, 1996:5). Sy sê verder dat dit lyk asof hulle kwantitatiewe teenwoordigheid as karakters toeneem in dieselfde mate waarin die wêreldbevolking al meer ouer mense oplewer.

Amelia de Falco (2010:26) sê in haar boek *Uncanny Subjects* dat fiksie wat op die laaste lewensfase fokus as die generiese teenhanger van die *Bildungsroman* gekategoriseer word en dit word as *Reifungsroman*, *Altersroman* of *Vollendungsroman* getipeer. In die *Reifungsroman* word rypwording, oorsig en voltooiing ondersoek, terwyl die verhaalgewee sentreer rondom die ouer persoon, wat nie ’n blote randfiguur is nie, maar die protagonis, met ’n komplekse persoonlikheid is. Hierdie gedagte word deur Waxman (1990:38) se bespreking van die *Reifungsroman* bevestig. Vergelyk byvoorbeeld die ouerwordende hoofkarakters in die Afrikaanse letterkunde wat as protagoniste optree in onder andere *Agaat* van Marlene van Niekerk (2004), *Wals met Matilda* deur Dan Sleigh (2010), *Klimtol* deur Etienne van Heerden (2014) en *Op ’n dag ’n hond* deur John Miles (2016). Dit sal dus sinvol wees om die toepaslikheid van *Die dao van Daan van der Walt* as ’n *Reifungsroman* te ondersoek. Die invalshoek van die ouer man wat sy uit-die-kas-kom beleef, kan hipoteties as vernuwend in die Afrikaanse prosa beskou word.

Verlengde lewensverwagting het nie alleen meer ouer skrywers tot gevolg nie, maar ook ’n groter, ouer leserspubliek. Rooke, soos aangehaal deur Geldenhuys (1995:5), reken voorts dat dit nuuskierigheid oor bejaardheid kan wek en daartoe kan bydra dat stereotipering gereduseer word. Die begrip wat die leser uit literêre werke put, kan die klimaat ten opsigte van die ouderdom verander. Sodanige verruiming in die uitbeelding van bejaardheid kan tot gevolg hê dat daar nie slegs op die slegte en verwerplike tekens van die ouderdom gefokus word nie, maar ook op die positiewe en hoopvolle elemente. Volgens Wyatt-Brown (1990:302-303) kan die beperkende kulturele en sosiale persepsies aangaande ouderdom en veral die verstarde sienings oor die vrou daardeur verbreek word. In Marquez se werk *One Hundred Years of Solitude* (2014) word Ursula, die mitiese Buendía-familie se matriarg (meer as 100 jaar oud),

uitgebeeld as ondernemend, dominerend en sterk. Daarmee ondermyn Marquez die siening dat bejaardheid noodwendig veragtelik en verwerplik is. Die literêre gerontologie skep nie alleen groter bewustheid oor die eiesoortige aard van bejaardheid nie, maar dit is toenemend 'n navorsingsveld wat groot moontlikhede insluit wat beelding, karakterisering en kodifisering betref.

Zeilig (2011:7-37), Swinnen (2018:543-567) en Randall (2012:13) verwys na 'n subkategorie in besprekings van literêr-gerontologiese aard, die sogenaamde laatwerk deur kunstenaars. Volgens Van Vuuren (2014:692) is laatwerk² die werk wat kunstenaars voortbring digby die einde van hul lewens, en gaan gepaard met 'n groter bewuswording van verganklikheid en die dood. Laatstyl, wat verskil van die styl in 'n kunstenaar se vroeëre werk, is wat laatwerk tipeer.

Van Vuuren (2014:692) en Lourens (2017:80) wys daarop dat nie alle laatwerk noodwendig aan bejaardheid gekoppel kan word nie, maar dat die liggaam se verval, siekte of ander faktore die dood as 'n moontlikheid meteens realiteit laat word. Van Vuuren is van mening dat “alles van Ingrid Jonker [in 'n sekere sin] dan in die teken van laatwerk, werk-in-die-onmiddellike-aansig-van-eie-sterfte [staan], weens die intense obsessie met selfmoord dwarsdeur haar oeuvre.” Dit is ook moeilik om die digter T.T. Cloete te plaas, omdat hy op gevorderde leeftyd gedebuteer het, maar tematies by hierdie genre aansluit (Van Vuuren, 2014:692). Alhoewel dit debatteerbaar is of 'n enkele werk wat op gevorderde leeftyd gelewer word as “laatwerk” beskou kan word, sal nietemin vanuit hierdie raamwerk besin word of Lodewyk G. du Plessis se debuutroman wel as laatwerk gereken kan word.

1.2.4 Identiteit

As gevolg van die ontwikkeling wat in die hoofkarakter plaasvind namate hy sy seksuele identiteit ondersoek, vorm navorsing oor manlike identiteit 'n belangrike deel van hierdie ondersoek. Visagie (2004) se doktorsale proefskrif getiteld “Manlike subjektiwiteit in die Afrikaanse prosa vanaf 1980 tot 2000” is 'n nuttige bron in hierdie verband. Hy skryf onder andere dat 'n ondersoek na subjektiwiteit sentreer rondom die vraag: wat is 'n mens? Hierteenoor word 'n ondersoek na identiteit gerig deur 'n meer spesifieke vraag: hoe sien ons onself en hoe kyk ander mense na ons? Identiteit word ook beskou as die mens se bron van betekenis en ervaring. Visagie (2004:11) merk voorts op dat die begrip “subjektiwiteit” egter meer geskik is as “identiteit” om na die “diffuse en teenstrydige onbewuste” te verwys want in die psigoanalise (wat sins insiens onontbeerlik is vir enige studie oor geslagtelikheid) is

² *Laatwerk* is 'n term afgelei van Theodor W. Adorno se Duitse woord “*Spätstil*” (laatstyl in Afrikaans)

die historiese verbintenis tussen die subjek en die bewussyn geïmplementeer deur die subjek met die onbewuste te verbind. Ook Erasmus-Alt (2016:119-130) verken hierdie tema.

Die beelde van manlike subjektiwiteit wat die prosa vanaf die einde van die negentiende eeu tot kort voor 1980 kenmerk, naamlik die jagter en avonturier, die boer, die vader, die kryger, die intellektueel en die homoseksueel (weliswaar dikwels gesien as 'n "afwykende manifestasie" van manlikheid), vind voortsetting in die prosatekste wat sedertdien verskyn het (Visagie 2004:251). Na my mening brei Daan, as ouer gay man wie se subjektiwiteit in *Die dao van Daan van der Walt* ondersoek word, hierdie "beelde van manlike subjektiwiteit" uit.

Uiteraard sal die mitologie en die religie ook as agtergrondstudie betrek word. Die Gilgamesh-epos, die Bybel, die Christelike godsdiens (met spesifieke verwysings na die Doppers as lidmate van die Gereformeerde Kerk) die daoïsme, die Chinese leefwyse, – godsdiens en – kultuur word op 'n deurlopende wyse in die roman betrek om die veranderende lewensbeskouing in die hoofkarakter, wat sy identiteit ondersoek, uit te beeld. Die hibriediese aard van die roman sal ook in die soeklig kom, omdat die skrywer Daan se *Historia* (wat 'n narratologiese verskeidenheid inhou) benut as die karakter se belydenis, waardeur nie net die karakter nie, maar ook die leser, veroudering, groei en transformasie van binne af kan beleef.

1.3. Uiteensetting van die navorsingsprobleem

Die probleem wat in hierdie studie die vraagstelling sal rig, is hoe veroudering in *Die dao van Daan van der Walt* deur Lodewyk G. du Plessis (2018) met transformasie verbind kan word. Die "dao" in die titel van die roman gee te kenne dat die hoofkarakter 'n sekere ontwikkeling sal ondergaan ("dao" beteken "weg" of "pad", wat dui op 'n reismotief). Die spesifieke aard van hierdie ontwikkeling sal nagegaan word deur intensief ondersoek in te stel na belangrike aspekte van Daan se lewensbeskouing, religieuse oortuigings, omgang met kulturele andersheid en seksualiteit.

Die belangrikste vrae wat ondersoek sal word, is:

1. Daan skryf sy *Historia* om "alles, hoe ontstellend ook al" (277) in sy belydenis te ondersoek ten einde begrip oor homself en sy lewenspad te verwerf. Hoe dra die narratologiese verskeidenheid in die roman en die gevolglike aansluiting by verskillende genres in die letterkunde daartoe by om die aspek van transformasie in veroudering te belig? Dra dit by tot die leser se meelewing met die karakter se innerlike stryd en verandering in lewenshouding?

2. Karakterontwikkeling by die sewentigjarige Daan vorm skering en inslag van die kwessies rakende veroudering wat in die roman ondersoek word. Hoe gee die skrywer beslag aan die transformasieproses wat op seksuele, religieuse en kulturele vlak in die hoofkarakter plaasvind? Watter rol speel sy reis na China en die daaropvolgende kennismaking met andersoortige lewenswyses en oortuiginge om uiteindelik al die aspekte in sy transformasieproses te integreer?
3. Nie alleen die karakter nie, maar ook die skrywer is 'n ouer persoon. Om op 'n gevorderde leeftyd 'n debuutroman te skryf, is ongewoon en 'n uiting van kreatiwiteit en transformerende veroudering. Kan die roman as laatwerk beskou word? Hoe kan die feit dat die roman die skrywer se debuutwerk is, versoen word met laatwerk? Watter inligting is beskikbaar oor die skrywer se vorige skryfwerk as regsgeleerde?

Resente teorievorming oor ouderdom, die navorsing oor die literêre gerontologie, manlike subjektiwiteit, mitologie en religie word in dié verhandeling as raamwerk gebruik om groter duidelikheid oor die kwessies wat in die probleemstelling vervat is, te vind.

1.4. Navorsingsdoelstelling

Die primêre doel van hierdie studie is om Du Plessis se roman as 'n letterkundige kunswerk te bestudeer en om vanuit 'n gerontologiese oogpunt die karakterontwikkeling van die hoofkarakter as 'n bejaarde gay man te ontleed en te bepaal of 'n mens wel van 'n getransformeerde ouderdomsbeeld in die roman kan praat.

Die sekondêre doel is om 'n bydrae te lewer tot 'n studieterrein in die Afrikaanse literatuurondersoek wat nog nie vantevore veel aandag ontvang het nie, naamlik die literêre gerontologie, met spesiale aandag aan onderafdelings soos die *Reifungsroman* en laatwerk.

As hipotese kan gestel word dat veroudering nie noodwendig 'n aftakelende proses is nie, maar dat dit inderdaad tot voortgaande ontwikkeling en transformasie kan lei. Dit word in die vooruitsig gestel dat nie alleen die hoofkarakter sodanige transformasie ondergaan nie, maar dat die roman uiteindelik 'n getransformeerde ouderdomsbeeld bied. 'n Ode aan die ouderdom?

1.5. Metodologie

Soos reeds gemeld, bestaan daar nie 'n definitiewe metode om uit die perspektief van die literêre gerontologie die teorie op 'n praktiese wyse toe te pas nie. My uitgangspunt sal wees om 'n literatuuroorsig saam te stel wat die agtergrond van die gerontologie as wetenskap, die opkoms van die literêre gerontologie en die betekenis daarvan vir beide rigtings (letterkunde en gerontologie) sal aandui. Manlike subjektiwiteit, mitologie en religie sal voorts ondersoek word as aspekte wat verband hou met die karakter se innerlike reis na selfinsig en uiteindelijke transformasie. Die toepassing van die teorie behels dat daar in die letterkundige analise van die roman telkens terugverwys sal word na die terme wat ondersoek is, om die relevansie daarvan in die roman te bepaal en om gepaste afleidings te maak.

Die hoofstukindeling sal soos volg verloop:

Hoofstuk 2: As agtergrondstudie word gefokus op definisies en transkulturele sienings van die ouderdom en transformasie in die 21ste-eeuse na-aftrede ouderdomsgroep. Hieruit vloei navorsing oor die ontwikkeling van die gerontologie as multidissiplinêre studieveld. Die implikasies van bevolkingsveroudering word ten opsigte van die biologie, die sosiologie en die psigologie uiteengesit, opgevolg deur navorsing oor die opkoms van die literêre gerontologie, wat 'n oorsig oor die rypingsroman en laatwerk insluit. Die doel van die agtergrondstudie is om 'n teoretiese raamwerk te verskaf waarteen bevindinge oor ouderdom, soos in die roman aangetref, gemaak kan word. (Let op dat agtergrondstudie oor manlike subjektiwiteit, mitologie en religie in hoofstuk vier bespreek sal word).

Hoofstuk 3: In die analise van die roman sal gekyk word na die hibridiese struktuur van die roman, wat dit by genres soos die plaasroman, metafiksie en die rypingsroman laat aansluit, waar verskillende aspekte van veroudering (veral die transformasieproses) in die karakterisering van die hoofkarakter na vore kom. Die karakter en/of karakter-as-skrywer se idees en kritiek oor, onder andere, die lewe, die skryfkuns, die letterkunde en kunstenaars, word as 'n deurlopende tema ondersoek, omdat dit aansluit by sy lewens-en-wêreld-beskouing.

Hoofstuk 4: Die agtergrondstudie oor manlike subjektiwiteit, mite en religie word nie in hoofstuk een geplaas nie, maar in dié afdeling, waar karakterontwikkeling spesifiek ondersoek word. Daan se rypwording (sy transformasie) word op drie vlakke nagespeur: die nuwe insig wat hy verwerf ten opsigte van sy seksuele identiteit, 'n nuwe religieuse beskouing en 'n groter ontvanklikheid vir kulturele andersheid, word as die karakter se reis na binne ondersoek. In die aangesig van die dood word Daan gedwing om sy agtergrond skerp in oënskou te neem en oor die toekoms te besin.

Hoofstuk 5: Die bevindinge oor die roman as die skrywer se laatwerk kan moontlik bydra by tot die redelike min literatuur wat reeds in Afrikaans oor hierdie onderwerp bestaan.

Hoofstuk 6: Gevolgtrekking: Die einddoel is om insig te verkry in Lodewyk G. du Plessis se visie op die aard van menswees, spesifiek die mens in sy hantering van veroudering soos dit in *Die dao van Daan van der Walt* literêr uiteengesit word. Die vraag wat beantwoord moet word, is of die skrywer daarin geslaag het om aan te toon of dié groeiproses dit vir Daan moontlik gemaak het om nuwe insigte oor selfaanvaarding, die sin van die lewe, liefde en dood te verkry. Die onderwerp van die studie, soos in die inleiding aangetoon is, is immers transformerende veroudering.

Die teks is myns insiens 'n belangrike toevoeging tot die groeiende korpus werke binne die subgenre van literêr-gerontologiese tekste in Afrikaans.

Hoofstuk 2: Literatuuroorsig en teoretiese raamwerk

2.1. Inleiding

In hierdie hoofstuk wil ek inleidend aantoon dat daar baie verskillende sienings oor die ouderdom bestaan. Die gerontologie, die multi- en interdisiplinêre bestudering van die ouderdom, sentreer tradisioneel rondom die biologie, die sielkunde en die sosiologie. Vanweë die algemene bevolkingsveroudering wêreldwyd het dié wetenskap in 'n baie aktuele navorsingsterrein ontwikkel en die implikasies van die vervlegting van dié drie dissiplines sal eerstens bespreek word. Mettertyd het die gerontologie al meer begin delf in die ryk bronne wat opgesluit lê in die geesteswetenskappe, veral in die geskiedenis, die politiek, die godsdiens, die filosofie en die letterkunde. Dit is uit hierdie oogpunt dat ek vervolgens die literêre gerontologie bekijk. Genres soos die rypingsroman (*Reifungsroman*) en laatwerk verleen nuwe dimensie aan beskouings oor veroudering en dra volgens Waxman (1990:38) baie daartoe by om ouderdomsdiskriminasie te beveg. 'n Kort opsomming oor die waarde van die letterkunde vir die gerontologie sluit die eerste hoofstuk af.

Dit is ironies dat die huidige digitale, tegnologiese tydperk wat alles vinniger, makliker, gouer wil laat gebeur, ook gekenmerk word deur langlewendheid. Deur demografiese verskuiwings oor die hele wêreld heen word die getal mense ouer as 60 in die samelewing proporsioneel al groter. Hierdie heterogene en diverse groep mense begin al meer hulle stempel afdruk – van aktivistiese politici tot sportsterre, sosioloë en kunstenaars.

Ek wil dus my betoog oor die betekenis van die gerontologie – en meer spesifiek die literêre gerontologie – koppel aan die komplikasies wat bevolkingsveroudering vir die mens in die laaste fase van sy lewe inhou. Die hoofkarakter in *Die dao van Daan van der Walt* is 'n afgetrede boer, in die laaste fase van sy lewe en in 'n oorgangstydperk in sy lewensreis tussen Suid-Afrika en China. Die skrywer, Lodewyk G. du Plessis is eweneens reeds bejaard.³ Die roman leen hom dus tot 'n analise teen hierdie raamwerk omdat nie net die karakter nie, maar ook die skrywer 'n ouer persoon is.

³ In 'n onderhoud met Frederik de Jager (2018) verwys Du Plessis na “die verminderde krag wat die ouderdom bring. Die lesers weet ek is afgetree.” Met die bekendmaking deur Andries Buys dat hy die skrywer agter die skuilnaam is, bevestig hy dat hy sedert 2003 'n afgetrede regter is (Van Zyl, J.,2019:3).

Baie van wat in hierdie tesis oor die ouderdom gesê gaan word, is in die Prediker⁴ se gedig oor veroudering saamgevat. Reeds in die eerste twee verse word die ouderdom as 'n tyd van onbehae en donkerte voorgestel: “die swaar dae”; “die jare [...] waarvan jy sê: ‘Ek het daar niks aan nie’”. In die volgende twee verse word die liggaamlike aftakeling, as die beweging wankelrig word en die gebit en die sig versleg, uitgebeeld: “wanneer die wagters van die huis sal bewe, die sterk manne waggel en die malers ophou maal omdat hulle min geword het”. Ook die sosiale aspekte van isolasie uit die gemeenskap word uitgewys, as “die deure na die straat toe” gesluit word en gehoorgestremdheid verdere isolasie in die hand werk en slaaploosheid toeneem. In die volgende vers kom die psigiese aspekte van waardeverlies en vrees na vore, wanneer skrik en “bangwees vir 'n hoogte” en vir alles op die pad die groter vrees vir die dood voorafgaan. In die drie laaste verse dui die ouderdomsimbole (kursief gedruk) op die naderende dood:

die tyd wanneer die *silwerdraad*
afgebreek word
en die *goue kruik breek*,
die kruik by die fontein stukkend breek
en die *wiel* by die put *stukkend* val,
die tyd wanneer die *stof*
na die aarde toe terugkeer
soos dit was
en die gees na God terugkeer
wat dit gegee het.

Alles kom tot niks, sê die Prediker, tot niks.

(Prediker 12:1-8)

Alhoewel die Prediker se siening oor die ouderdom baie pessimisties en verdoemend voorkom, is dit ná 2,100 jaar steeds baie realisties. 'n Mens sou selfs kan sê dit is “literêre gerontologie in 'n neutedop”. Die digter se gebruik van metafore is van groot waarde vir enige navorsing oor literêre gerontologie. Die kruik, die silwerdraad, die wit amandelbloeisels, die maan en sterre is van die ouderdomsimbole wat deur Geldenhuys (1996:56-61) uitgewys word in haar ondersoek na gerontologiese kodes in die

⁴ Wie was die Prediker? Nel (s.a.) redeneer dat die skrywer NIE Salomo is nie, maar dat die skrywer van 'n pseudepigrafiiese geskrif (letterlik geskifte wat vals geskryf is) gebruik maak om gesag aan sy woorde te verleen deur dit aan iemand te koppel wat in die gryse verlede gesaghebbend daaroor gepraat het. Prediker 12:9-10 beskryf die leermeester as iemand wat “baie wys” was en “kennis aan die volk gegee” het, wat “nagedink, nagevors en spreuke gemaak” het. Hy “het die regte woorde probeer kies, en die waarheid getrou neergeskryf”.

Afrikaanse poësie. My doelwit is egter om ook 'n ander, meer hoopvolle kant van die ouderdom uit te wys, soos dit in kontemporêre gerontologiese navorsing na vore kom.

2.2. Perspektiewe op die ouderdom

Voordat die literêre gerontologie as raamwerk in diepte ondersoek word, moet daar eers oor die definisies, teorieë en transkulturele sienings van die ouderdom besin word. Die menslike liggaam verouder langsaam, sodat dit onmoontlik is om 'n definisie te gee vir *ouderdom*. Fisiologiese veranderinge (grys hare, plooie) word opgevolg deur funksionele agteruitgang van die organe, weerstand teen siektes neem af, broosheid neem toe en dit word afgesluit met die dood wat intree (De Magalhães, 2011:24).

Anthonissen (2017:52-162), wat vanuit 'n teologiese hoek na veroudering kyk, beskou die innerlike ingesteldheid, “daardie lied binne jou”, as die belangrikste bepaler van veroudering, maar, vreemd genoeg, ook die een wat die meeste verwaarloos word. Innerlike vervulling is volgens Anthonissen daardie lewenservaring wat elke mens in sy of haar lewe nastreef. Hy sê voorts dat dit vir die wedergebore mens as kind van God die sleutel vir 'n gelukkige oudag en sinvolle oudword is. Normaalweg is ouderdom egter nie iets waaraan 'n mens bewustelik dink nie, beweer Geldenhuys (1996:25) in haar verwysing na Kundera (1991) se stelling: “There is a certain part of all of us that lives outside of time. Perhaps we become aware of our age only at exceptional moments and most of the time we are ageless.” Veroudering, die ouderdom, die bejaardheid: almal moet dit beleef, maar tog word daarvan weggeskram.

Soos die Romeinse god Janus tradisioneel met twee gesigte voorgestel word, een wat vorentoe na die toekoms en een wat agtertoe na die verlede kyk, bekijk Deats (1999:144) ouderdom se twee gesigte: aan die een kant die gesig wat gevrees word, naamlik die biologiese en mediese voorstelling van aftakeling, agteruitgang en verswakking. Aan die ander kant is daar die sterk beeld wat deur kontemporêre gerontoloë voorgehou word. Dit is die beeld van rypwording en vryheid. Deats (1999:7) beskryf hierdie positiewe beeld as: “characterized by heterogeneity, diversity, balance of contraries, wisdom, rather than traditional stereotypes.” Die vermoë om terug te bons, elasticiteit of veerkrachtigheid, word deur Ostwald en Dyer (2011:50) beskou as 'n baie belangrike eienskap in die ouer mens wat hom in staat stel om die lewe se terugslae, siekte en verlies te oorwin of te verwerk.

In studies oor veroudering word soms na die sogenaamde Derde Leeftyd verwys. Dit is die verouderende gemeenskap in die ná-aftrede-fase wat ontslae is van die verantwoordelikhede van die

pre-aftrede-fase wat voorheen die lewe oorheers het. Woorde soos *bejaard*, *pensioenaris*, *armoede* en die gedagte aan totale afhanklikheid word verwerp. 'n Organisasie soos U3A⁵ (Die Universiteit van die Derde Era) se doelwitte is om opvoeding en stimulasie aan veral afgetrede mense van die gemeenskap te verskaf - mense in die derde "era" van hul lewe, waar dit erken is dat die meeste mense van aftree-ouderdom iets het om by te dra en die beklemtoning is op deelname, sonder formele skakeling, met tradisionele universiteite (U3A, 2018).

Die transformasie in die siening oor veroudering is in die 21ste eeu bewerkstellig deur veranderinge in aftreeregulasies en veranderinge in die sosiale lewe wat weelderiger lewensomstandighede moontlik maak, gepaard met verbeterde gesondheid. Tradisionele waardes en norme het ook baie verander, veral in die lewe van die sogenaamde *baby boomers* wat aftrede bereik. Selfverweseningliking en die soeke na betekenisvolle lewe is 'n groot faktor in teenstelling met vorige generasies wat as 't ware ophou groei het ná aftrede (Moolman, 2017:34-36). Louw en Louw (2009:225-273) se hoofstuk oor "suksesvolle veroudering" asook Holstein se artikel oor die "nuwe gerontologie" (2003:787-796) sluit aan by die voorafgaande en behels onder meer aspekte soos optimale funksionering en vervulling in die lewe, wysheid en doelgerigte aftrede.

Moolman (2017:36) wys ook op die volgende belangrike aspekte van transformasie: verlengde lewensverwagting; verbeterde finansiële omstandighede; eie verantwoordelikheid vir onderhoud en selfverweseningliking; pro-aktiewe maatreëls ten opsigte van mediese en gesondheidskwessies; kosmetiese ingryping om voorkoms te verbeter; selfverweseningliking deur reis en nuwe belewenisse en soeke na 'n betekenisvolle en produktiewe lewe.

Moolman (2017:32-36) wys egter ook op navorsing oor sogenaamde risiko-samelewings, waar mense weens armoede, siekte of sosiale status nie bogenoemde voordele kan benut nie. In Suid-Afrika is welsynsuitbetalings en ouderdomspensioene die enigste oorlewingsmoontlikhede vir baie bejaardes. Voorts dui Suid-Afrikaanse statistiekgegevens van 2017 aan dat 63,65% persone ouer as 60 swart is, waarvan ag uit tien mense staatstoelaes ontvang om te oorleef. Werkloosheid en tienerswangerskappe veroorsaak verdere finansiële druk op veral ouer swart vroue wat afhanklik van hulle toelaes is, maar verantwoordelikheid vir hulle kleinkinders aanvaar omdat die ouers óf gesterf het, óf weggetrek het om

⁵ The University of the third Age is in 1973 in Toulouse, Frankryk, begin deur prof Pierre Vella van die Fakulteit van Sosiale Wetenskappe as die "Universités du Troisième Âge". Daar word algemeen daarna verwys as U3A (van die Franse en Engelse akroniem. (U3A Stilbaai, 2018).

werk te soek. Vergelyk ook die wyse waarop talle bejaardes weerhou word van die voordele wat die Derde Leeftyd hulle sou kon bied as gevolg van ongerymdhede met die Transnet-pensioenfonds en die kwaadwillige uitsteltegniek wat Transnet voer, met die hoop dat die klaers binnekort sal doodgaan, sodat uitbetalings onnodig sal wees.

Risiko-samelewings word trouens volgens Bagnell & Soper (1989:8) ook uitgesluit uit literêr-gerontologiese ondersoeke: “However grim the age-old questions of old age may seem, as a rule, only the favored classes manage to make it into the literary record.”

Die konsep van “suksesvolle veroudering” (waarna soms in die navorsing oor die Derde Leeftyd verwys word) lewer ’n interessante debat op. Vir Pretorius (2015:8-9) is “suksesvolle veroudering” problematies, veral wanneer die onttrekkingsteorie en die aktiwiteitsteorie teenoor mekaar gestel word. Volgens die onttrekkingsteorie begin mense, soos hulle ouer word, hulself onttrek aan die samelewing. Hierdeur word verlies beklemtoon en verdere groei aan bande gelê. Verlies in veroudering is sekerlik die belangrikste oorsaak van angs en spanning by bejaardes. Elsa Joubert noem dit “angs wat tentakels om my senuwees gooi” (2017:58). Kobus Anthonissen wy vyf hoofstukke in sy boek *Dansend met die Lewe* (2017:188-234) aan hierdie aspek. Sy bespreking van destruktiewe woede as reaksie op verlies (persoonlike terugslae wat menslike waardigheid aantast, soos verlies van werk, onafhanklikheid, verlore tyd, geloofsonsekerheid) gee vernuwende insig in hierdie realiteit. Hierdie losmaking maak die naderende dood meer aanvaarbaar, nie net vir die individu nie, maar ook vir die naasbestaendes. Karel Schoeman (2017:110) skryf: “Ook ék sien my lewe soos dit nou van dag tot dag al skuifelend langs die afdraande voortgesit word as ’n daaglikse gawe en geskenk; dog daardie graad van onthegting wat Goethe openbaar het, moet ek toegee, daardie Olimpiese onverskilligheid, het ek self nog nie bereik nie.”

Volgens die aktiwiteitsteorie word daar doelbewus besluit om steeds voluit aan die aktiwiteite van die samelewing deel te neem en die negatiewe aspekte van veroudering word in ’n mate gestuit. Louw en Louw (2009:256) sê in hierdie verband dat ’n positiewe uitkyk op die lewe selfs meer bydra tot suksesvolle veroudering as die drie komponente wat deur Rowe en Kahn (in Louw en Louw 2009:256) uitgewys word, naamlik vryheid van siekte en siekte-verwante gestremdheid; goeie verstandelike en fisiese funksionering en die reeds genoemde aktiwiteitsteorie.

Pretorius vra: wie bepaal die kriteria waaraan die sukses al dan nie van die verouderingsproses gemeet word? Myns insiens verskil elkeen se ervaring van die ouderdom en is daar soveel variante,

persoonlikheidstipes, sosiale en biologiese faktore wat in ag geneem moet word. Daar kan dus glad nie van 'n negatiewe of 'n positiewe groep gepraat word nie. Louw en Louw (2009: 260) redeneer dat mense wat lewensvraagstukke goed hanteer het in hulle kinder- en volwasse stadia, dit ook in die ouderdom sal doen en vice versa. Randall (2012:9-16) sluit by hierdie siening aan en brei daarop uit deur te verwys na die voordele van 'n ironiese uitkyk op die lewe.

Wysheid word in verskeie ou kulture as een van die mees positiewe kenmerke van die ouderdom bestempel. In *The Four Hills of Life* vertel Thomas Peacock (2011:9-10) een van die mooiste stories van die Ojibwe-gemeenskap in Kanada. Dit is die storie van die mens se pad deur al die seisoene van die lewe, van lente in die jeug tot in die winter van die ouderdom. Die pad is nie altyd maklik nie, maar diegene wat voluit lewe en 'n hoë ouderdom (winter) bereik, is geseënd met wysheid, in plaas daarvan om te verval in kindsheid.

Die ervaring van veroudering verskil van mens tot mens omdat elkeen dit op 'n unieke wyse beleef. Maar uiteindelik is dit die mens se gees, die innerlike gesteldheid, oftewel “die lied binne jou” waarna Anthonissen verwys het, wat bepaal wat dit beteken om oud te wees. Deats (1999:44) illustreer hierdie stelling deur te verwys na navorsing oor 'n groep vroue tussen 70 en 90 jaar oud: “They had mastered the art of 'letting go' of their egos gracefully so they could concentrate their attention on a few fine-tuned priorities.” Hulle het betrokke gebly by gemeenskapsprojekte wat hulle aandag opgeëis het en steeds na aan die natuur gelee en kontak bly behou met vriende van alle ouderdomsgroepe. “And as they grew older, they found themselves concerned more with feeding the soul than the ego”.

Ek volstaan die bespreking oor veroudering met Sasser en Moody (2018:14) se definisie van *veroudering* as “'n komplekse fenomeen”. Dit is 'n proses met vele fasette (biologies, sosiologies en psigologies) wat die ontwikkeling oor die ganse duur van die individu se lewe insluit. Die ondervindinge wat op die lewenspad opgedoen word (soos uit 'n lewensoorsig kan blyk), bepaal hoe die ouderdom, die laaste fase voor die dood, beleef word. Die meeste navorsing oor prosesse en vraagstukke oor veroudering word (aldus Sasser en Moody) oor die laaste fase van die mens se lewe gedoen.

2.3. Gerontologie: die wetenskap oor veroudering

Die gerontologie is 'n multidissiplinêre wetenskaplike bestudering van alles wat met veroudering te doen het. Die dissiplines van die biologie, die psigologie, die sosiologie, die ekonomie, die teologie (en nog meer) word dikwels saamgetrek wanneer 'n spesifieke ouderdomskwessie bespreek word. As daar byvoorbeeld oor bevolkingsveroudering gepraat word, is dit nie net 'n biologiese of sosiologiese kwessie nie, want die ekonomie en baie ander dissiplines is ter sake. Terselfdertyd funksioneer die gerontologie interdissiplinêr om ingewinde kennis te versprei.

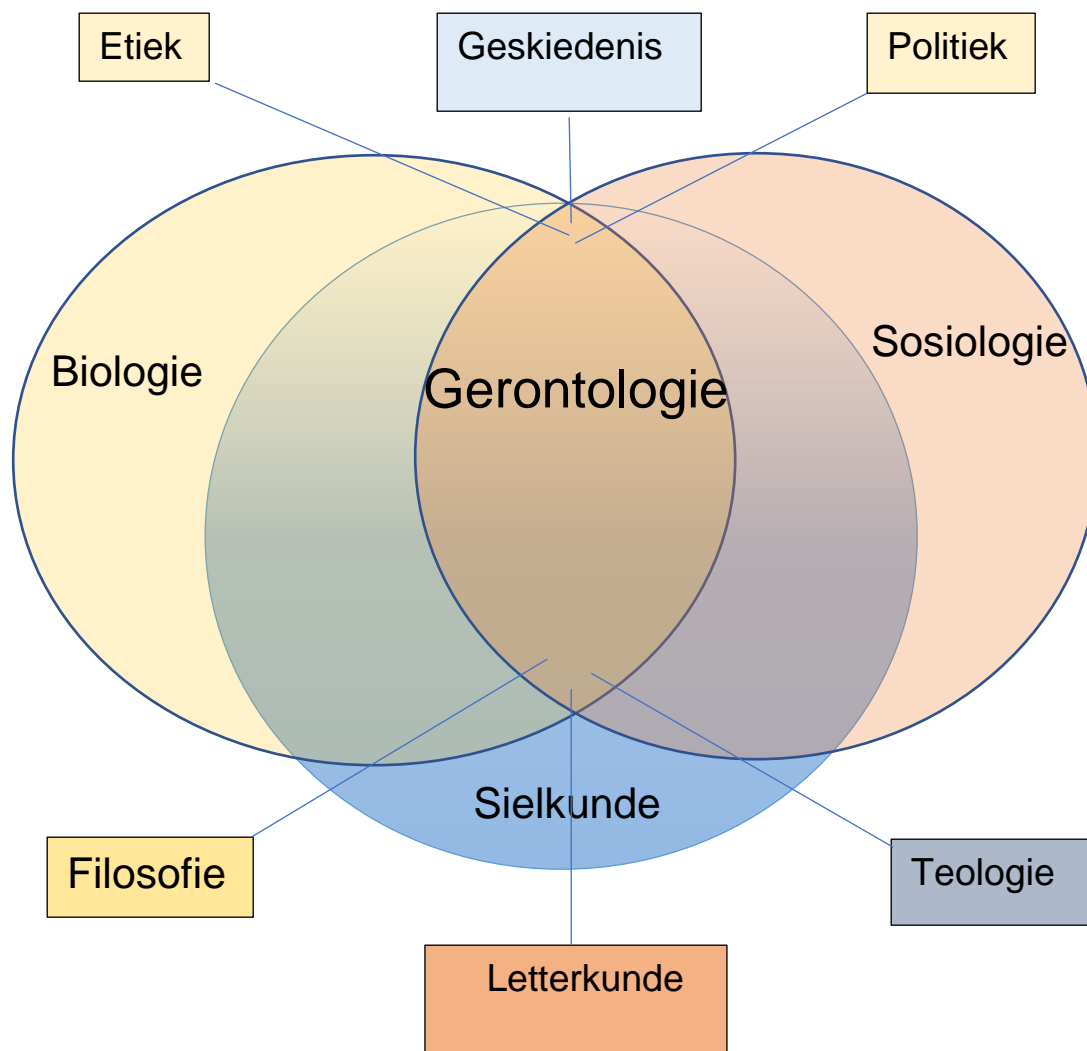
Volgens Sasser en Moody (2018:23) word sestig algemeen aanvaar as die beginfase van volwasse veroudering wat eindig met die dood. Ten einde bespreking oor ouderdom meer pragmaties te maak, word soms na ouderdomskategorieë verwys: beginfase van veroudering: (60-64); jong-oud (65-74); oud-oud (75-84); oudste-oud (85-100). Onlangs is die groep honderdjariges bygevoeg om voorsiening te maak vir uitsonderlike mense wat langer lewe.

Die doel van die gerontologie kan saamgevat word as:

- Die ondersoek na veranderinge wat met veroudering plaasvind.
- Die identifisering van die rol van die omgewing/kultuur/geskiedenis in ouderdomsverwante siektes, kwale en toestande.
- Die beskrywing van bejaardes se eie belewing van hulle veroudering.
- Die bevordering van bejaardes se lewens deur middel van politieke, sosiale, ekonomiese en ander beleide, programme en dienste (Sasser en Moody, 2018:4-5).

Die wêreldwye veroudering van die samelewing word deur Motel-Klingebiel (2015:29) as 'n meganeiging beskryf wat veranderinge op vele vlakke veroorsaak, veral in die lewe van bejaardes. Soos blyk uit Alkema (2006:578) se voorstelling van die gerontologie (figuur 1), is die sentrale konteks van navorsing die biologie, die sielkunde en die sosiologie. Die implikasies wat bevolkingsveroudering vir die ouer mens op hierdie vlakke inhou, sal vervolgens ondersoek word. Ek sluit die geesteswetenskappe se bydrae tot die gerontologiese wetenskap by Alkema se voorstelling in:

Figuur 1: Inter- en multidissiplinêre voorstelling van die gerontologie

2.4. Die implikasies van bevolkingsveroudering

Lewensverwagting en lewensduur

Oor die afgelope 100 jaar het die Westerse mens se lewensverwagting met 30 jaar gestyg van 48 tot 78 (Sasser en Moody, 2018:27). Elsabé Brits (2018:6) berig dat die Oktober 2018-studie deur die Institute for Health Metrics and Evaluation (IHME) oor die lewensverwagting van mense in 195 nasies toon dat mense in die 103 gesondste lande teen 2040 gemiddeld ouer as 80 sal word. Een van die komplikasies van 'n hoër lewensverwagtingskoers is dat daar proporsioneel meer bejaardes in die wêreld is as ooit tevore. Migrasie speel in die nuwe millennium 'n al groter rol in hierdie verband. Migrante kom hoofsaaklik uit die werkersklas, in die ouderdomsgroep 18-65 en kan dus die bevolkingsveroudering versnel in die land van herkoms, maar verlangsaam in die nuwe land (Brown en Lynch, 2015:17).

Lewensduur (die maksimum aantal jare wat 'n mens *kan* leef) moet onderskei word van lewensverwagting (die gemiddelde aantal jare wat 'n mens *kan verwag* om te leef). Alhoewel die voorheen stabiele stand van lewensverwagting (gemiddelde ouderdom in die bevolking) besig is om dramatiese te verander en inderdaad gestyg het, soos hierbo aangetoon, is dit nie korrek om sonder meer te verklaar dat die mens vandag langer *kan* leef nie. Die mens se maksimum lewensduur (hoe oud 'n mens *kan* word) bly taamlik konstant (Sasser en Moody, 2018:27).

Volgens die Verenigde Nasies se statistiek van 2017 maak mense bo 60 jaar 13% van die wêreldbevolking uit (962 miljoen mense in 2017). Hierdie syfer groei met 3% per jaar en sal na raming teen 2050 25% (2.1 miljard mense) of meer van die bevolking uitmaak. 'n Ouer wêreldbevolking het verreikende biologiese, sosiologiese en psigiese implikasies, wat vervolgens bespreek sal word.

2.4.1 Biologiese implikasies van bevolkingsveroudering

Bevolkingsveroudering het 'n nuwe verbruikersmark geskep wat deur bemarkers met nuwe name benoem word, soos “Gray is the new Black”, “Sexy Seniors” of “Silver Tsunami”. Biotegniese uitvindings, apparate en farmaseutiese produkte word toenemend op hierdie mark gerig (Irving, 2018). Bevolkingsveroudering plaas groot druk op biomediese navorsing en die gevolg is een van die felste kultuuroorloë in die moderne wetenskap, wat selfs in populêre tydskrifte en webtuistes bespreek word. Aan die een kant is dit die mediese wetenskap wat ons tot by die huidige lewensverwagtingskoers gebring het. Aan die ander kant is dit 'n “kleurryke en soms oorywerige beweging wat die dood as 'n verleentheid en die ewige lewe as 'n basiese mensereg beskou.” (Moody, 2018). Die doel van bio-

gerontologie is om die verouderingsproses in die geheel te verlangsaam – nie net individuele manifestasies nie. De Magalhães (2011:41) redeneer dat dit moontlik is deur manipulasie van 'n gesonde dieet en die genetica. “Nurture or nature?” is die twisvraag. Prof. Richard Faragher se biomediese navorsing oor mamillêre weefsel het radikale moontlikhede vir die bevordering van die mens se gesondheid geopen (University of Brighton, s.a.). Gene-navorsing kan as dié belangrikste ontwikkeling op biomediese gebied beskou word. Die biomediese gerontoloog Aubrey de Grey ondersoek byvoorbeeld in sy boek *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs that Could Reverse Human Aging in Our Lifetime* (2007) hoe die menslike liggaam sy ewige jeugdigheid kan behou en selfs vernuwe, deur byvoorbeeld die uitskakeling van weefsel atrofie, intersellulêre aggregate en kankerselle. Op opspraakwekkende wyse is aangekondig dat die eerste persoon wat 150 jaar oud kan word, reeds gebore is. De Grey het dit verder gevoer deur selfs te suggereer dat die persoon wat 1000 jaar oud kan word, reeds gebore is (Sasser en Moody, 2018:54).

Dié biomediese ideaal word gekontrasteer met meester Yang in Du Plessis se roman se daoïstiese leefwyse van eenwording met die natuur, eenvoud en spirituele wysheid wat vir die mens 'n lang lewe belooft: “The good life begins at seventy. You are freed from desire, you purify your mind and live the Dao, the way of contentment and peace. Of being with nature” (155) en: “These [*tai ji*] exercises will keep you fit to complete your task here, and then perhaps the high mountains await you where the sun sweeps the darkness of night away.” (283). By 'n ander geleentheid sê meester Yang: “You might be destined to live for two hundred years like Laozi.” (135).

Dit is egter ironies dat 'n hoër lewensverwagting onvoorsiene implikasies het: Kathleen Woodward het die mens se groter vrees vir die verouderende liggaam as vir die dood duidelik uitgespel in haar boek *Aging and Its Discontents: Freud and Other Fictions* (1991:20), waarin sy ouderdom as die grootste “misnoeë” van die beskawing bestempel. Dit is vandag, amper 30 jaar later, nog meer so, omdat daar soveel meer ouer mense is wat die heel brose laaste leeftyd bereik en die aanvraag na eutanasie toeneem. Maar steeds word veroudering ontken of deur plastiese chirurgie of ander hulpmiddels, soos byvoorbeeld hormoonvervangingsterapie, onsigbaar gemaak. In haar gedig “hormone replacement therapy” in die bundel *Verweerskrif*, lewer die digter Antjie Krog (2006:17) satiriese kommentaar oor hierdie onderwerp:

om te hormoon
of nie
te hormoon nie
is die geweldige vraag – net vir vroue

dit beteken: wil jy jonger lyk,
kanker kry en Alzheimers
of wil jy oud lyk
en te lank lewe?

Wat hou die toekoms vir die menslike spesie op biomediese vlak in en wat is die implikasies daarvan vir die mens se identiteit en veral vir die bejaarde in hierdie snel veranderende milieu? Groot maatskappye besef al meer dat hulle aanpassings sal moet maak om te voldoen aan die behoeftes van bejaarde mense. Sensitiwiteit ten opsigte van ouderdomsdiskriminasie word toenemend in ag geneem in bemaking. Werknemers in die gesondheidsbedryf wat met die publiek werk, word opgelei om die behoeftes en ervarings van hulle ouer kliënte te verstaan. Die bekende Philips-maatskappy se nuwe tegnologiese apparate is byvoorbeeld ontwerp om in die ouer pasiënte se behoeftes te voorsien (Irving, 2018). Kogeleëre inplantate wat direk in die gehoorsenuwee skakel, het reeds die lewens van dowes getransformeer, veral dié van bejaardes wat met toenemende ouderdom al groter gehoorverlies ervaar. Meer gesofistikeerde toestelle kan egter die mens se identiteit bedreig wanneer die brein direk met die internet verbind, of deur genetiese manipulasie, byvoorbeeld deur die CRISPR-tegnologie ⁶ (Sample:2014).

Alhoewel moderne tegnologiese vooruitgang dus op die oog af baie voordele vir die bejaarde inhou ten opsigte van beter gesondheid, minder dodelike siektes en beter lewenskwaliteit, is dit nie vir almal beskore nie. Dit is ongelukkig so dat 'n groot groep mense uitgesluit is van beter gesondheidsorg vanweë finansiële implikasies, soos byvoorbeeld diegene in risiko-samelewings, waar mense weens armoede, siekte of sosiale status nie bogenoemde voordele kan benut nie.

⁶ CRISPR (uitgespreek as *crisper*; *Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats*) beteken: “The essence of CRISPR is simple: it’s a way of finding a specific bit of DNA inside a cell. After that, the next step in CRISPR gene editing is usually to alter that piece of DNA. However, CRISPR has also been adapted to do other things too, such as turning genes on or off without altering their sequence.” (Page, s.a.)

Yuval Harari (2015:20), 'n Israeliese geskiedkundige, voer in sy boek *Sapiens* aan dat die hoofsaak van die mediese wetenskap in die 20ste eeu vervul is, naamlik om 'n minimum gesondheidsvlak vir die meeste mense te skep. In die 21ste eeu moet aanbeweeg word, deur 'n hoër lewensverwagting te skep; deur geheueverbetering en deur beter beheer oor emosies. Die vraag kan egter gevra word of daar genoegsaam navorsing gedoen word oor die mens as 'n holistiese wese en in watter mate 'n gesonde innerlike self 'n positiewe invloed op siekte, ouderdom en die dood kan hê (Anthonissen, 2017:318).

2.4.2 Sosiologiese implikasies van die ouerwordende samelewing

Die implikasies van die toename van die aantal ouer mense in die wêreldbevolking is ook op sosiologiese vlak beduidend. Moolman (2017:33) opper vraagstukke soos: hoe berei die samelewing hom voor vir hierdie toename? Hoe word die eise ten opsigte van toegang tot sorg, kwaliteit van lewe en die handhawing van die menswaardigheid van die bevolking in die oudste-oud-groep geraak? Pretorius (2014:8) wys op die toenemende kompleksiteit van sosiale faktore in ouer mense se lewens: "Later life seems to have become more diffuse, its parameters less easily demarcated and its social position too contradictory to pin down." Sy lê ook klem op die feit dat die sosiale aspekte van veroudering afhanklik is van die biologiese proses van veroudering – die fisiese manifestasie van die ouderdom het immers 'n groot impak op die individu se sosiale posisie en status. Elsa Joubert (2017:175) beklemtoon hierdie feit in haar boek *Spertyd*: "Jy is so oud soos jou liggaam jou toelaat om te voel". Sy sê voorts dat, as 'n liggaamlike krisis eers daar is, is 'n mens skoon van stryk: "Jou gees word dan jou vlees se slaaf. Vernederend so." (177).

Die verlies aan gesondheid en mobiliteit bring ook ingrypende veranderinge in die sosiale lewe en in familieverhoudings mee. Nuwe afhanklikheidspatrone tussen ouers en kinders kom tot stand, deurdat kinders die versorging van hulle ouers oorneem. Tuisversorgers kan ook hierdie verhouding beïnvloed omdat hulle 'n baie intieme en persoonlike spasie betree. Ros Coward skryf in haar reeks koerantartikels "Looking After Mother" (*The Guardian*, Jan. 2007 – Okt. 2008) dat slegs 'n revolusie soos die feminisme die samelewing se siening oor bejaardesorg sal kan verander. Dit is nie iets wat weggesteek moet word nie en het net soveel respek en ondersteuning nodig as kindersorg (Wallace, 2011:398).

Die verhouding tussen grootouers en kleinkinders kan baie kompleks wees in moderne "gesinne" wat uit geskeides met nuwe huweliksmaats of ongetroude maats of selfdegeslagmaats kan bestaan. (Arber (2015:236) wys in sy artikel oor grootouerskap dat konflikterende situasies geskep word in toesighouding oor kleinkinders: aan die een kant word van die grootouer verwag om toesig te hou oor die kleinkind en verantwoordelikheid te aanvaar as hy opgepas word. Aan die ander kant word

inmenging in die ouers se manier van kinderopvoeding nie aanvaar nie. Moolman (2017:34-36) verwys na die feit dat werkloosheid en tienerswangerskappe groot finansiële druk op veral ouer swart vrouens in Suid-Afrika veroorsaak. Hulle is afhanklik van hulle toelaes, maar het verantwoordelikheid vir hulle kleinkinders aanvaar omdat die ouers óf gesterf het, óf weggetrek het om werk te soek. Arber (2015:236) wys ook op die groot verskille tussen etniese en kultuurgroepe in die wyse waarop grootouerskap gestalte vind, in verskillende sosio-ekonomiese omstandighede en waar welsyntoelaes 'n beduidende rol speel.

Arber (2015:237) verwys voorts na mense wat tegnologies gestrem is, soos wel die geval is met baie ouer mense wat nooit die moderne kommunikasiemiddele leer bemeester het nie. Hulle bly agter en voel dikwels uitgesluit van die wêreld rondom hulle. Kinders en kleinkinders het terselfdertyd verloor om op die outydse manier te kommunikeer deur middel van briewe, telefoonoproepe of selfs kuier. Na my mening vererger dié probleem namate families uitmekaarskeur as gevolg van toenemende emigrasie – veral in Suid-Afrika. Dikwels bly die grootouers alleen agter en in baie gevalle is dit te duur om agter die kinders/kleinkinders aan te trek. Aan die ander kant bied die demografiese verskuiwing juis aan ouer mense die uitdaging om nuwe dinge aan te leer, veral in die gebruik van selfone, rekenaars en die internet. Vergelyk byvoorbeeld Daan, die hoofkarakter in *Die dao van Daan van der Walt*, wat deur sy seun se vriend Wimpie touwys gemaak word om 'n skootrekenaar te gebruik (Du Plessis, 2018:45). In 'n onlangse reklame-video vir 'n nuwe selfoon vir mense oor 55 is die opposisiemaatskappy op die vingers getik vir hulle diskriminerende reklamemateriaal wat impliseer dat "...boomers are a bunch of old people stuck in the past who can't figure out how the internet works. Newsflash, carriers: Boomers invented the internet." (Irving, 2018).

Die hoë koste verbonde aan gesondheids- en versorgingsdienste, veral aan diegene in die oudste-oud-groep, noop instansies om soms finansiële oorwegings bo spesialisdienste te stel (Lloyd, 2018:263). Volgens Philipson (in Moolman, 2017:35) word die verlengde lewensverwachting gevolglik as 'n finansiële las op die samelewing gesien, met toenemende negatiwiteit teenoor die bejaarde deur regeringsinstansies oor die wêreld heen. Terwyl die bejaarde voorheen deur die gesins- en gemeenskapstrukture versorg is, word dit 'n al groter las en laat dit talle bejaardes sonder morele ondersteuning en/of heenkome. De Beauvoir (1972:6) lewer fel kritiek op die samelewing wat gebaseer is op wins en profyt. Sy haal dr. Leach, 'n antropoloog van Cambridge, aan, wat tydens 'n kongres gesê het: "In a changing world, where machines have a very short run of life, men must not be used too long. Everyone over fifty-five should be scrapped."

Moolman (2017:35) doen uit 'n pastoraal-gerontologiese oogpunt voorstelle aan die hand om erkenning te gee aan die ouer mense in die gemeenskap en groter samewerking tussen die verskillende generasies te bewerkstellig, gebaseer op hulle interafhanklikheid van mekaar. Dit sluit aan by De Beauvoir (1972:75) se siening: "One's life has value so long as one attributes value to the life of others, by means of love, friendship, indignation, compassion." Ook Holstein (1993) bepleit gemeenskapsbetrokkenheid, hetsy deur die familie, die kerk of die breër gemeenskap. In kerklike verband moet die groeiende bejaarde-bevolking eerder gesien word as 'n geleentheid om mense aktief by die bediening te betrek, as om bedreig te word deur die "greying of the fold" (Moolman, 2017:35). Moolman is verder van mening dat pastorale sorg verder strek as om aan lidmate se spirituele behoeftes te voldoen. Dit spreek ook hulle finansiële posisie, gesinslewe en leefwêreld aan. Deur godsdienstige rituele soos uitgevoer in lofprijsing, roubeklag en meelewing kry ouer mense die geleentheid om subjektief uiting te gee aan hulle emosies en deel te wees van 'n groep in die belewing daarvan. Navorsing wys ook dat kognitiewe agteruitgang by Alzheimer-pasiënte verlangsaam deur deelname aan bidure, Bybelstudie en besprekings (Moolman, 2017:60).

Ouerverering het in Confucius se leerstelling deel van die Chinese kultuur geword. Hiervolgens word die ouers en ander ouer persone in die familie, soos grootouers en ouer sibbe, met 'n gesindheid van liefde, respek en ondersteuning bejeën. Dit sluit in om ouers se wense te gehoorsaam, hulle te versorg as hulle oud is en om hard te werk ten einde hulle te bederf met goeie kos en geriewe. Hierdie respek vir oues word ook uitgebrei deur aan alle ouer mense, soos onderwysers, professionele meerderes – selfs die regeringsleiers – respek te betoon. Hierdie beginsel word egter volgens Mack (in Moolman, 2017:75) al meer deur jongmense gekritiseer, omdat dit hulle strem in die uitoefening van eie keuses. In *Die dao van Daan van der Walt* ervaar Daan ouerverering eerstehands as gevolg van sy seun en skoondogter se plan om vir hom 'n aangename woonplek in hulle huis in te ruim. Saam met You Mei beleef hy ook die uitlewing van ouerverering wat in rituele ná die dood voortduur.

Samevattend is dit duidelik dat welvaart en goeie gesondheid groot voordele in die ouderdom inhou. Dit plaas weliswaar groot druk op regerings en samelewings om toenemend finansiële bystand te verleen aan die al groter wordende persentasie mense ouer as 65, wat die luukses van versorging en geskikte huisvesting nie kan bekostig nie.

2.4.3 Psigiese implikasies van bevolkingsveroudering

In die tegnologiese tydperk van globalisering waarin die bejaarde hom vandag bevind, is hy baie meer as sy voorouers blootgestel aan wêreldwye menings oor sake, veral oor psigiese toestande wat op veroudering van toepassing is, soos demensie, depressie, bipolariteit en seksuele disfunksie. Aangesien die hoofkarakter in die roman onder bespreking se seksualiteit 'n deurlopende tema is, word in hierdie afdeling hoofsaaklik aandag gegee aan die psigiese implikasies van seksualiteit in die ouderdom.

“Vleeslike gemeenskap is soos koeksisters en melkert vieruur Sondagmiddag op Ystervarkfontein se voorstoep.” In Du Plessis (2018:7) se roman word Daan se siening van seksualiteit as die mees natuurlike aspek van die mens se lewe egter in die loop van die verhaal ondergrawe. Gott en Hinchliff (2003:64) verwys na navorsing oor seksuele aktiwiteit wat as deel van die bejaarde se lewe meestal as 'n taboe voorgehou word, of waarmee gespot word in 'n uiting van ouderdomsdiskriminasie. De Beauvoir (1972:150) het hierdie mening weerspieël in haar opmerking: “At all events, it must be pointed out that the amorous old person, male or female, aroused disgust”. Hierdie siening geld uiteraard nie meer in die 21ste eeu nie, want daar is nooit voorheen so baie en so openlik oor seksualiteit in die latere lewe gepraat en geskryf as wat tans die geval is nie. Die media en internet wemel van artikels hieroor. Die vernuwende uitbeelding van die “sexy senior” (Sandberg, 2015:220) teenoor die aseksuele oumens het 'n kopskuif in mense se siening oor bejaardheid gemaak. Talle klubs en webwerwe, soos byvoorbeeld *Daddyhunt* bestaan tans wat bewys dat ouer mense (veral mans) nie uitgesluit word in die “Opsitkers” van die moderne wêreld nie. Die Boerseun-karakter in *Die dao van Daan van der Walt* sê trouens aan Daan: “Daar is ouens wat van senior citizens hou. Check die websites. *Silver Daddies* en so aan.” (Du Plessis, 2018:112).

Flyckt en Kingsberg (2011:283) skryf dié ommeswaai toe aan die moderne beskikbaarheid van allerhande hulpmiddels soos Viagra en andere om erektiele disfunksie uit te skakel en bestempel dit selfs as “the Viagratisation of America”. Ouderdom hoef hivolgens nie mense te kortwiek in die uitlewing van hulle seksualiteit nie en maak voortdurende seks moontlik. Hierdie middels word deur Gott en Hinchliff (2003:67) as “age-resisting technologies” beskryf wat die aanvanklike doel, naamlik om 'n spesifieke patologie te behandel, oorskry en aanspraak maak “to become a means for older men to ‘reverse’ their aging and restore a synthetic youthful sexual performance that is widely seen as crucial to their self-esteem”.

Myns insiens hang dit saam met die bevolkingsveroudering. Meer ouer mense in die samelewing het 'n gaping in die mark gelaat vir die farmaseutiese bedryf om munt hieruit te slaan. Seksualiteit het 'n onderwerp van bespreking geword, soos deur Foucault (in Sandberg, 2015:220) uitgewys is: dit is juis die lewendige diskoers oor seksualiteit wat dit as “object of knowledge” verhef en van onderdrukking bevry. In hulle artikel oor seksualiteit as 'n geslagskwessie in die ouderdom huldig Gott en Hinchliff (2003:63) ook Foucault (1979) se siening: seksualiteit is nie net 'n biologiese gegewe nie, maar word eerder deur psigies-sosiale strukture op komplekse wyse ontwikkel. Omdat hierdie onderwerp meer dikwels bespreek word en verjongingsprodukte en sekshulpmiddels aggressief bemark word, word die idee van aseksualiteit in die ouderdom verwerp. Baie bejaardes het tweede of selfs derde huwelike, saamleefverhoudings buite die huwelik is algemeen en baie verklaar trots en openlik op gevorderde leeftyd dat hulle gay, lesbies of transseksueel is.

Seksuele begeerte verdwyn nie met veroudering nie. Uit navorsing deur Flyckt en Kingsberg (2011: 286) blyk dit dat 'n aktiewe en vervulde seksuele lewe in die jeug 'n goeie aanduiding is van 'n volgehoue seksueel bevredigende lewe in die ouderdom. De Beauvoir (1972:350-55) kom tot die gevolgtrekking dat die seksuele dryfveer in latere lewe gedemp, maar nie geblus word nie.

Sex, health and activity are all connected: it seems as though the individual's life were programmed from the very beginning, with both his vital energy and his longevity – apart from outside accidents – being built into his organism.”

Sy maak ook dié tersaaklike opmerking: “...it may also happen that a man who has been indifferent to women for most of his life discovers the delights of sex in his later years. Aansluitend by De Beauvoir sê Fons Duchateau (2018), voorsitter van die Bejaardesorgsentrum in Antwerpen:

Seks en intimiteit zijn uiteraard van alle leeftijden. Seks wordt geassocieerd met jeugd, maar dat is de seks van op televisie en in de media. Daar gaapt een mentale generatiekloof. Eigenlijk is het de logica zelf dat de nood aan intimiteit en seks niet verdwijnt omdat je ouder wordt. Ze evolueert, maar ouderen hebben nog altijd 'goesting' en genieten van seksuele of intieme contacten. Dat is eigenlijk een heel hoopgevend verhaal.

In die boek *Grijze Goesting – Liefde, intimiteit en seksualiteit op latere leeftijd* (Duchateau, 2018) vertel “senior burgers” in dié bejaardesorgsentrum openhartig hoe hulle intimiteit en seksualiteit beleef, met grappige, ontroerende en eerlike verhale, van “singles en (nuwe) koppels, van hetero's, holebi's en

transgenders, van oudere en jongere senioren, met of sonder beperking, tuis, in het ziekenhuis of in het woonzorgentrum.”

Seksuele begeerlikheid is nou verwant aan ’n aantreklike liggaamlike voorkoms, veral omdat die samelewing op die jeug gefokus is. Die biologiese onafwendbaarheid van liggaamlike aftakeling is nietemin ’n realistiese gegewe. Dit is veral die ouer vrou en gay man wat hierdeur geraak word. Die ouer gay man vind dit toenemend onmoontlik om aan die manlike gay norme van “muscular, athletic, devoid of fat and hairless” te voldoen (Suen, 2015:228). Dikwels bly die fisiese vermoë van die vrou tot seksuele aktiwiteit tot in die diepe ouderdom onaangetas maar sy is nie meer begeerlik nie, weens verouderingskenmerke wat haar voorkoms benadeel.

Die skuif van aseksuele oumens na “sexy senior” kan problematies wees. Enersyds is dit benouend omdat dit hoofsaaklik na seksuele gemeenskap verwys. Loe (in Sandberg, 2015:220) kritiseer die klem wat op die man se funksie of disfunksie geplaas word, omdat dit seksuele aktiwiteit primêr in manlike, falliese en heteronormatiewe terme uitdruk, terwyl vroue en die gay gemeenskap uitgesluit word. Andersyds word diegene wat nie met seksuele aktiwiteit wil of kan voorgaan as hulle verouder nie, gestigmatiseer. Verskeie studies dui daarop dat die liggaamlike verandering in die ouderdom by bejaardes tot ’n betekenisvernuwing van hulle seksuele lewe lei. Liefkosing, aanraking en om naby mekaar te wees, verkry groter prominensie en word as baie positief en bevredigend beskryf. Potts (in Sandberg, 2015:222) beskryf dit as die “de-centering of the penis [...] and sometimes even de-centering of genitalia altogether.”

Is die sielkundige sorg wat bejaardes ontvang ingestel op hulle spesiale behoeftes? Alhoewel bejaardes se algemene psigiese gesondheid volgens Gridley (2000:4-9) nie veel verskil van ander ouderdomsgroepe nie, is die toenemende voorkoms van slaapversteuring en toestande soos demensie, angsversteuring, depressie en bipolariteit werklikhede waarmee rekening gehou moet word. Ouderdomsdiskriminasie onder sielkundiges veroorsaak egter dat bejaardes onnodig met beperkinge en hindernisse saamlewe, omdat hulle nie behoorlike sorg in die verband kry nie. Gridley is ook van mening dat Alzheimers, depressie en ander sielkundige toestande te maklik gediagnoseer word as “onvermydelik deel van veroudering” terwyl daar wel behandeling moontlik is. Sosiale isolasie, chroniese pyn en depressie word aangedui as die drie hooforsake van selfdood in die ouderdom.(Gridley:2000:4-9)

Maar wat van die persoon wat nie aan een van hierdie toestande ly nie, maar net eenvoudig nie langer wil lewe nie? Vergelyk die opmerking in hoofstuk 2.1. dat 'n hoër lewensverwagting ook gepaard gaan met 'n groter vraag na eutanasie. Karel Schoeman (2017:124) sê in sy boek *Slot van die dag*, (oor ouderdom en sterwe) dat hy nie inpas by een van die depressie-scenario's wat aangedui is vir moontlike selfdood nie: "...ek weier om hier ingedruk te word bloot omdat ek 'n oorwoë en beredeneerde wens uitgespreek het om 'n einde aan my lewe te maak." En verder sê hy:

Ewe goed lyk dit onmoontlik om die mediese beroep, globaal gesien, te oortuig van die feit dat iemand wat dit oorweeg om sy eie lewe te beëindig, 'normaal' kan wees: outomaties reik die hand na die voorskrifblok uit om 'n antidepressant voor te skryf en word daar van verwysing na 'n psigiater gepraat ten einde van hierdie ongemaklike geval ontslae te raak.

Met verwysing na Cas Wepener se boek, *Die reis gaan inwaarts: die kuns van sterwe in kreatiewe werke van Karel Schoeman* (2017) kan 'n ondersoek na selfdood in die Afrikaanse/Nederlandse prosa 'n baie insiggewende studieveld wees.

Samevattend kan dit gestel word dat die ouerwordende samelewing baie anders daar uitsien as 50 jaar gelede. Daar moet ag geslaan word op die komplikasies op biologiese, sosiologiese en psigologiese vlak. Nie alleen verg dit aanpassing van bejaardes om in so 'n snel veranderende wêreld by te bly nie, maar dit vereis ook van owerheidsweë en belanghebbendes die wil om in die behoeftes van 'n belangrike deel van die bevolking te bly voorsien. Die bevindinge oor seksualiteit as 'n belangrike deel van die mens se lewe, ook in hoë ouderdom, beklemtoon voorts die noodsaak om ouderdomisme te bestry, ten einde erkenning te gee aan bejaardes se menswaardigheid in alle opsigte. Na my mening behoort 'n mens die uitdaging te aanvaar om groei en ontwikkeling as deel van die hele lewe, tot aan die einde toe, te sien. Dís wat Anthonissen (2017) met die titel van sy boek *Dansend met die lewe* bedoel.

2.5. Literêre gerontologie

In navorsing oor die gerontologie is dit insiggewend dat die rol van die geesteswetenskappe al groter word om veroudering in perspektief te bestudeer. Die filosofie, die letterkunde, die politiek, die geskiedenis, ensovoorts, kan belangrike insigte lewer wat tradisionele navorsingsmetodes uit die oog verloor het. Dit kan dus implikasies inhou vir navorsingsmetodologie wat nie met hierdie ontwikkeling rekening hou nie. Deur veroudering as 't ware van binne af te bekijk, en te ervaar hoe die individu self na ouerwording en die naderende dood kyk, word groter begrip bewerkstellig. Die uniekheid van elke individu en die heterogene en diverse samestelling van die “groep” word so beklemtoon en verhoed veralgemening deur breë teoretisering (Holstein, 2003:790). Die literêre gerontologie kan beskryf word as 'n studieveld in die letterkunde wat veral daarop fokus om veroudering vanuit die subjek se beleving daarvan te ondersoek. Met inagneming van die konteks waarin dit geplaas is, het die letterkunde ook die vermoë om die samelewing se waardes weer te gee, sowel as om dit te verander. (Van Zyl, S., 2019:60–68).

Die opkoms van die literêre gerontologie

Daar kan geargumenteer word dat die voorheen gemarginaliseerde status van die geesteswetenskappe in die gerontologie verbreek is deur die demografiese veranderinge in die wêreld, wat groter prominensie aan ouer mense verleen het. Dit vind ook in die letterkunde neerslag, deurdadig ouer mense as komplekse en opwindende protagoniste in literêre tekste uitgebeeld word. Veroudering het stelselmatig die fokus vanaf ras, geslag en kolonialisme (wat steeds belangrike perspektiewe is) verskuif en 'n nuwe kritiese perspektief in die letterkunde geword (Falcus, 2015:53). Simone de Beauvoir se boek *The Coming of Age* (1972) word as een van die eerste en belangrikste bydraers tot die humanistiese gerontologie beskou. As 'n “nuwe interdisiplinêre veld” het dit sedert 1975 en veral ná Wyatt-Brown se baanbrekerswerk *The Coming of Age of Literary Gerontology* in 1990 snel ontwikkel en tot op die hede groot vordering gemaak. Volgens Wallace (2015:390) is die literêre gerontologie verryk deur die toetrede van (veral) feministiese skrywers, soos Woodward (1980,1986,1991), Gulette (1988,1999, 2004, 2011) en Waxman (1990).

Alhoewel talle navorsingstudies oor die literêre gerontologie beskikbaar is, veral in Amerika, Kanada en Nederland, kon ek in Suid-Afrika slegs 'n paar studies opspoor: Pauw se MA-tesis, “Die ouderdomsmetafoor in die Afrikaanse poësie” (1995); Geldenhuys se doktorsale proefskrif, “Gerontologiese kodes in die Afrikaanse poësie” (1996); Pretorius se doktorsale proefskrif, “To eke out the vocabulary of old age: Literary representations of ageing in transitional and post-transitional South

Africa” (2014) en Van Zyl se doktorale proefskrif: “Hennie Aucamp: ’n gerontologiese oeuvestudie”(2019). Hoewel nie spesifiek oor literêre gerontologie nie, maar op die pastorale bediening gefokus, bied P. Moolman in sy doktorale proefskrif, “Holistic, Motivational Life Management in Aging. A gerontological-Pastoral perspective” (2017) waardevolle navorsing. Helize van Vuuren (2011, 2014) se navorsing oor laatwerk in die Afrikaanse letterkunde, met studies oor D.J. Opperman, Breyten Breytenbach, Antjie Krog en die skrywer J.M. Coetzee, asook Amanda Lourens (2017) se werk oor Pirow Bekker is verdere toevoegings tot ’n veld in die literêre gerontologie wat tot dusver baie yl ontgin is.

Volgens Geldenhuys (1996:30) kan die afwesigheid van navorsing ten opsigte van die gerontologie in die Afrikaanse letterkunde ’n weerspieëling wees van die mens se ontkennende houding ten opsigte van ouderdom, waardeur dit as lewenswerklikheid ontken word. Ouderdomsdiskriminasie kom universeel voor en die haplografering van ouderdomsprokies is selfs waarneembaar in opgetekende sprokies uit die sewentiende eeu in Europa. Dit kan in ’n mate daaraan toegeskryf word dat die teikenmark, met die opteken van die sprokies, kinders was. In die Afrikaanse letterkunde kan die afwesigheid van literêr-gerontologiese studies miskien geleë wees in die kulturele klimaat jeens veroudering en bejaardheid. Deur die analise van die roman *Die dao van Daan van der Walt* (2018) met die gerontologie as raamwerk wil hierdie verhandeling ’n bydrae lewer tot die literêre gerontologie as subgenre in die Afrikaanse letterkunde.

Wyatt-Brown (1990:300-310) het die materiaal wat tot in daardie stadium (1990) in literêre gerontologie gepubliseer is, in die volgende kategorieë verdeel:

- Analise van gesindhede in die letterkunde teenoor veroudering.
- Humanistiese benadering tot die letterkunde en veroudering.
- Psigoanalitiese verkenning van literêre werke.
- Toepassing van gerontologiese teorieë in outobiografie, lewensoorsig en oorgange in die middeljare (’n Narratiewe perspektief).
- Psigoanalitiese studie oor die kreatiewe proses.

Vervolgens word uitgebrei oor twee van hierdie kategorieë wat van toepassing is op die roman onder bespreking, naamlik die psigoanalitiese teksinterpretasie en die narratiewe perspektief. Voorts word nuwe genres wat in die literêre gerontologie ontwikkel het, naamlik die rypingsroman (*Reifungsroman*) en laatwerk ondersoek.

2.5.1 Psigoanalitiese teksinterpretasie

In die verlede is verskeie metodes gebruik om literêre tekste sielkundig te ontleed. Klein, M.H. Levinson en B. McKee (in Geldenhuys, 1996:15) se gerontologiese bevindinge van 'n wye reeks tekste is gegrond op die teorieë van Freud, Jung, Erikson, Winnicott, Kohut en Lacan. Hiervolgens is probeer om bewyse van kreatiwiteit en transendensie in die ouderdom te ondersoek. Verder is die verkenning van die skrywer se psige in relasie tot sy literêre teks en 'n fenomenologiese analise van die teks onderneem. Die teorieë is volgens Wyatt-Brown (1990:302-307) egter te programmaties op die literatuur toegepas.

Kathleen Woodward se bydrae tot die skakeling tussen psigoanalise en ouderdomsverkenning in die letterkunde het verruimende insig gebring. In *Aging and its discontents* (1991:63-70) argumenteer sy dat die negatiewe siening van die ouderdom veral in die Westerse kultuur versterk is deur die Freudiaanse psigoanalise. Hiervolgens was die klem op kastrasie, narsisme, rou en angstigheid en dié klem op aftakeling in plaas van op ontwikkeling het baie bygedra tot die ontkenning en devaluasie van veroudering, nie net in die literatuur nie, maar ook in die werklike lewe. Hierdie ontkenning kom in verskeie tekste wat sy ontleed het, voor. In 'n artikel oor Proust se werk, *The Past Recaptured*, gebruik sy Marcel, die sentrale karakter, se skokervaring ten opsigte van sy eie ouderdomsbewuswording as aanknopingspunt om 'n hipotese oor die spieëlbeeld in die ouderdom te maak. Hy sien naamlik die ou, afgeleefde liggame van partytjiegaste as 'n spieëlbeeld van sy eie veroudering. Hy ontken dat dit dalk ook sy voorland kan wees deur te sê: "I am not them." Hy besef egter nie dat sy afkeer en ontkenning van veroudering juis 'n negatiewe ouderdomsbeeld konstrueer nie – een waaruit hy nie sal kan ontsnap nie.

Die spanning tussen die ouerwordende liggaamlike self en die voorheen stabiele liggaamlike identiteit veroorsaak 'n breekpunt. Anders as veranderinge in ander lewensfases bring hierdie veranderinge die mens in konfrontasie met sy sterflikheid, in wat Woodward (1986:97-113) die spieëlfase van die ouderdom noem – 'n omkering van Lacan se teorie oor die spieëlfase in die kindertyd.⁷ In haar letterkundige analyses verken Marshall (2012:63) ook die verlies wat noodwendig met veroudering saamgaan. Dit hang grootliks saam met sosiale uitsluiting. Verlies van liggaamlike, verstandelike en

⁷Lacan verwys na die spieëlfase as die proses van ego-vorming. "Die jong kleuter-subjek sien homself in die spieël en erken die spieëlbeeld as homself. Tydens hierdie proses vorm die kind 'n fantasie-beeld van homself as stabiel, koherent en heel, terwyl dit nie in die werklikheid die geval is nie – die subjek in Lacan is *altyd* 'n gesplete subjek. Die vorming van die fantasie-beeld as Ideale (Voltooide) Ego is, volgens Lacan, noodwendig die geval, aangesien die spieëlfase 'n kompensasiereaksie is vir die gevoel van skeidingsang wat die kleuter ondervind by bewuswording dat hy fisies onafhanklik van die moeder (en ander objekte in die onmiddellike leefwêreld) is." (Barnard-Naudé, 2013).

sosiale beheer lei uiteindelik tot onttrekking. Volgens Lacan (in Marshall, 2012:59) kyk die subjek in die eerste spieëlfase met afwagting na sy beeld wat die ryppwording en mag van sy sosiale self in die vooruitsig stel. In *méconnaissance* (Marshall se term vir die tweede spieëlfase) beleef hy die uitfasering van sy sosiale krag.

Om geskok jou eie verouderde liggaamsbeeld waar te neem, is angswekkend/grillerig/grieselig – “to experience the ‘*uncanny*’ [...] “What is whole is felt to reside *within*, not *without*, the subject. The image in the mirror is understood as uncannily prefiguring the disintegration and nursing dependence of advanced age.” (Woodward, 1991:67). Hierdie mening word ook deur De Falco (2010:7) onderstreep. Nie alleen is die titel van haar boek *Uncanny subjects* nie, maar sy definieer hierdie ouderdomservaring van baie ouer mense akkuraat: “The uncanny undoes, if only for a moment, one’s illusions of peaceful stability, of rootedness. To ‘unsettle’—‘To undo from a fixed position; to unfix, unfasten, loosen’ – this is the effect of the uncanny.”

Volgens De Falco (2010:6) is die ervaring van die verouderde self as “die Ander” ontwrigtend. Anders as die jeugdige vooruitkyk na die toekoms (hoe sal ek wees as ek eendag groot is?) is die angstige vraag: sal ek nog myself wees as oud is? De Beauvoir (1972:5) verwoord dit so: “Thinking of myself as an old person when I am twenty or forty means thinking of myself as someone else as another than myself. Every metamorphosis has something frightening about it.” Verder sê sy: “Within me it is the Other – that is to say the person I am for the outsider – who is old: and that Other is myself.” (292). In Sartre (in Wallace, 2011:389) se woorde is die “Ander” iemand wat in ’n vreemde land met ’n onbekende taal leef.

In haar digbundel *Verweerskrif* (2006) verken Antjie Krog hierdie “Ander”, wat die agteruitgang van die liggaam, die verlies en die vernedering beleef, met gedigtitels soos: “as vas los is”, “sonnet van die warm gloede” en “hormone replacement therapy”. Die leser word uitgedaag om betrokke te raak by hierdie vreemde wêreld. Dis iemand anders wat in jou kom woon, sê Antjie Krog in die gedig “sagsif van die uurglas” (2006:42), waarin sy hierdie gespletenheid digterlik verwoord:

die helfte van haarself is iemand
anders asof iemand anders
langs haar, in haar staan...

Marshall (2012:59) brei egter uit op Woodward se spieëlfase-model, wat weliswaar ’n traumatiese ervaring impliseer. As ’n mens die inherente potensiaal in *méconnaissance* ontken of misken, word die

verouderde liggaam 'n simbool van aftakeling, sosiale verwerping en word dit die Ander. "That is abjection. In *méconnaissance* people experience a death of the formerly idealized self. A visible part of them is irrevocably changed and cannot be regained." (Marshall, 2012:59). Sy gee erkenning aan 'n alternatiewe siening van die ouderdom deur haar verklaring van *méconnaissance*, wat 'n "nie-erkenning" van jou eie beeld kan wees: "An experience that contains the potential to rework the foundations of selfhood that most psychological theory presumes is fixed during infancy." Die ou liggaam wat jy as jou eie self herken, bied geen moontlikheid vir transformasie nie, "whereas the misrecognized old body, because it can be a thing separate from the social or lived self, contains the potential for each individual to transform the lived self." Deur die potensiaal vir herskepping inherent in die nie-erkenning van die self, word dit moontlik om, "instead of succumbing to invisibility, one could literally come to a re-vision of the lived self."

Méconnaissance kan dus gesien word as die spieël waarin jy as ouer mens kyk, maar in plaas daarvan om die aftakeling as die enigste opsie te beskou, kan die moontlikhede om steeds groei en ontwikkeling te ervaar, as die "inherente potensiaal" van veroudering ontgin word. Terwyl veroudering dus 'n afsigtelike belewenis kan wees, is daar ook die positiewe moontlikheid van transformasie.

In die roman onder bespreking is 'n goeie voorbeeld van die transformasie waarna Marshall verwys. Op Daan se reis na selfkennis, om sy veroudering, verganklikheid en homoseksualiteit in die gesig te staar, het hy een dag al sy klere uitgetrek en homself in die spieël beskou: "met weemoed het ek aanskou hoe 'n jellievus sy lê gekry het oor my maagspiere en hoe die erosie van die jare my fris bobene weggekalwe het." (Hy herken dus sy verouderde liggaam). Maar met sy woorde "*Ek het nie dat dié beeld my van stryk bring nie* (my kursivering 238)" besluit hy om nie aan daardie beeld erkenning te gee nie, maar eerder op die potensiaal van herskepping te fokus en 'n nuwe lewe te begin, ingelui met "'n Doppeerdans van wilde woorde" in sy nuwe huis (238). Ná sy kennismaking met *tai ji* en daoïsme het hy by 'n latere geleentheid weer sy maagspiere en sy *dantián*⁸ ondersoek en besluit om te begin oefen en gewonder: "Wat gaan die Chinese *hierdie dienswillige student* nog alles van sy liggaam leer, Kasperas? (my kursivering, wat dui op "re-vision of the lived self" 268) volgens Marshall (2012:59) se definisie hierbo.

Marshall (2012:56) wys voorts op kunstenaars soos dansers en akteurs wat die verskil tussen hulle verouderde liggaam teenoor die vroeëre jeugdige liggaam aanvaar en voortgaan om hulle werk te doen op 'n vernuwende wyse. Deur vas te klou aan die ou manier, al kan die liggaam sy vroeëre vorm nog

⁸ *Dantián* is die sentrum van *qi*, of lewenskrag, vier vingers onderkant die naeltjie geleë (Du Plessis, 2018:285).

behou, lei slegs tot ongemak en uiteindelijke onttrekking. Deur egter aan te pas en die dormante potensiaal te benut wat die ouderdom bied, kragtens diepte van aanbieding en vertolking, kan werk gelewer word wat nie deur 'n jongmens bereik kan word nie.

Ook die manier waarop die mens op fisiese veroudering reageer, hoe daar byvoorbeeld na die geliefde se verweerde gesig gekyk word, kan 'n interessante in plaas van 'n afbrekende ervaring wees: die veranderde gesig kan as 'n visuele kaart van tyd en ervaring gelees word (Marshall, 2012: 57). Antjie Krog (2006:28) se gedig "hoe sê mens dit" verwoord hierdie gedagte:

die irisse van jou berugte blou oë
het intussen onderhewig geraak aan groen
meer stamelend en innig nou – twee

blywende koeltes wat my 'n lewe lank liefhet
my wysvinger trek jou wenkbroue na
waaruit groeisels soos weerligte knal
gesig wat ek lief het; gesig van verwering

...

die mond wat so briljant kon klief roer nou
geurig teen my slape, genadig soos brood

(Uit: *Verweerskrif*, 2006)

Die digter se verwysing na die groeisels uit die geliefde se wenkbroue wat boonop "knal", verhinder haar nie om sy verweerde gesig liefdevol te betas nie. Die woorde "genadig soos brood" suggereer (liefdes)honger wat gestil word. Dit kan ook die woord "genadebrood" insinueer – om afhanklik te wees van die geliefde. Sy vind tevredenheid in die verouderingsveranderinge.

Die artistieke uitbeelding van veroudering het die potensiaal om idees oor die ouderdom te verander en bied die leser die moontlikheid om sy eie veroudering te konfronteer. In Krog se gedig "namens myself" (19) kom sy tot die besef dat ouerword jou noop om anders na jouself te kyk:

namens niemand hoef ek iets meer te benader nie
namens niemand hoef ek meer verantwoording
te doen of om vergifnis te vra nie

niemand se gemarginaliseerde perspektief
hoef ek meer op die tafel te plaas
of my in 'n ander se vel te verbeel nie

die eerste voorhoedes van die dood
het opgedaag en die liggaam gly soos sand
deur die vingers. apaties neutraliseer die sintuie

oorlewing ontplooi soos 'n woestaard en sny
jou af van ander sodat jy al hoe meer vertrou
raak met die na-binne-gedraaidheid van die dood

laai vir laai word jy leeggemaak
tot nog net die leë binnekant jou raak

In hierdie gedig word die digter gekonfronteer met haar toenemende Andersheid: “oorlewing ontplooi soos 'n woestaard / en sny jou af van ander...” Woorde soos “na-binne gedraaidheid van die dood” en “leë binnekant” stel die Ander as baie negatief voor, maar sy vind ook die teenkant in die nuutgevonde vryheid om haar eie mens te wees, sonder ander se aansprake, eise of vrae.

Die psigoanalitiese ontleding van 'n literêre teks kan op grond van voorgaande navorsing dus baie bydra tot 'n beter begrip van ouderdomsbeleving. Indien studente wat veroudering bestudeer, dit as 'n alternatiewe sosiale leefwyse beskou, kan bewuswording en aanvaarding van veroudering as 'n werklikheid en nie iets wat onsigbaar buite die sosiale terrein bestaan nie, gekweek word. (Marshall, 2012:57). In die bespreking oor suksesvolle veroudering in die inleiding is melding gemaak van kontroversiële standpunte oor die aktiwiteitsteorie enersyds en die onttrekkingsteorie andersyds. Daar is nie ooreenstemming of 'n mens meer suksesvol verouder deur aktief aan die lewe te bly deelneem en of dit meer sinvol sou wees om jou stelselmatig aan die lewe te onttrek en jou voor te berei op die naderende dood nie. Leni Marshall se teorie oor *méconnaissance* wat die moontlikheid van transformasie inhou, bied 'n ander blik op “suksesvolle veroudering”. Dit is juis die idee oor transformasie in die ouderdom, daardie besluit om die onontginde potensiaal van die self ten volle te ontsluit, wat in hierdie verhandeling onder die soeklig kom.

2.5.2 'n Narratiewe perspektief

In die narratiewe gerontologie word die stories wat mense skep, gebaseer op die lewenswerklike ervarings en indrukke van daardie ervarings, ondersoek (Van Zyl, S., 2019:64). In hierdie afdeling word na egodokumente, soos die lewensoorsig, brief, dagboek, biografie en outobiografie verwys, want die persoonlike aard daarvan kan baie lig werp op die intieme verbande tussen die individu en sy geheue, die betekenis wat aan gebeure gegee word, veroudering, wysheid en spiritualiteit (Pretorius, 2014:12).

Die self en die individuele ervaring van 'n lewensoorsig kan as 'n verhaal gelees word, want “making stories is how we make meaning [...] how we learn [...] how we grow old.” En, voeg Kenyon en Randall (in Pretorius, 2014:12) by: “To make the past present by re-presenting, re-imagining it.” Lombard (2004:97) wys op die belangrike taalfunksie om betekenis te gee aan die mens se ervarings, alhoewel daar altyd 'n gaping bly tussen die mens se belewing en sy uitdrukking daarvan, veral in woorde. “Die voortdurende omgaan met hierdie paradoks waarborg die kontinuering dat stories – oftewel narratiwiteit – 'n wesenlike substraat van die menslike bestaan uitmaak. *Homo sapiens* is inderdaad ook *homo narrans*.”

Daar is 'n inherente neiging by ouer mense om terug te kyk op hulle lewenspad – om oorsig te kry. Die sneller hiervoor kan dalk onverwerkte konflik of onopgeloste verhoudingsprobleme uit die verlede wees. In die aangesig van die dood word dit meteens baie belangrik – die uitkoms hiervan kan enersyds tot depressie of andersins tot groter kalmte en wysheid lei om die dood tegemoet te gaan (Wallace, 2011:399). Anthonissen (2017:114) wys op Freud se bewering dat mense se lewensverhale meer weglaat as wat vertel word, want slegs kragtige oë kan 'n verhouding met die onbewuste inhoude verduur. “'n Mens skryf in 'n bekentenis net soveel as waarmee jy dink jy kan wegkom,” skryf Daan byvoorbeeld in sy *Historia* (Du Plessis, 2018:281). In die lig van Jung se stelling wat hierby aansluit: “ons sal omtrent enigiets anders doen as om onself te ken” (Anthonissen 2017:114), is dit insiggewend dat al meer mense wel na vore kom om hulle lewenstories te vertel.

'n Lewensverhaal kan 'n baie waardevolle toevoeging tot die gerontologie lewer, omdat dit die verouderingsproses vanuit 'n persoonlike belewing weergee. Dit sluit aan by een van die doelstellings van gerontologie, soos aan die begin van hierdie hoofstuk uiteengesit, naamlik: Die beskrywing van bejaardes se eie belewing van hulle veroudering. Die bejaardesorgsentrum in Antwerpen het 'n projek van stapel laat loop wat mense in staat stel om hulle lewensverhale op te teken. Hulle kan dit deur 'n professionele skrywer in die sentrum laat doen, of deur die “doe-het-zelf”-projek, “Schrijf-uw-levensverhaal”. “Vanuit al die verhalen lanceerde Zorgbedrijf Antwerpen vorig jaar ‘Het recept van mijn

leven', een boek vol smakelijke verhalen en heerlijke recepten van senioren waarvan het ondertussen een kleine 400 exemplaren verkocht." (Stad Antwerpen, 2018).

Anders as in 'n letterkundige werk, is die vertelling/lewensverhaal nie die verbeeldingswerk van 'n skrywer soos van buite gesien nie. Daar is nietemin by die skryf of vertel van enige verhaal 'n mate van verbeelding nodig. 'n Goeie storieverteller gebruik stylmiddele soos herhaling, vergroting, enumerasie en ook beeldspraak om sy storie in te kleur. Die gesegde "moenie 'n goeie storie met die feite bederf nie" word dikwels gehoor. Die wyse waarop die verbeelding ingespan word, verskil egter in fiksionele letterkunde. Die belangrikste verskil tussen narratiewe (wat op die werklikheid gegrond is) en fiksie in die letterkunde, is die appèl wat aan die leser se verbeelding gemaak word om aan 'n fiktiewe werklikheid deel te neem.

A story is a way to say something that can't be said any other way, and it takes every word in the story to say what the meaning is. You tell a story because a statement would be inadequate. In contrast, the stories that people tell us could be (and often are) told another way. (Zeilig, 2011:25).

Dit is soms moeilik om die skeidslyn tussen ware lewensverhaal en fiktiewe roman te trek. Elsa Joubert se jongste werk, *Spertyd* (2018) is wel 'n ware lewensverhaal, maar die wyse waarop dit aangebied is, maak daarvan 'n bekroonde letterkundige werk. Dieselfde geld vir Tom Lanoye se biografie, *Sprakeloos* (2011), wat as 'n roman aangebied word. Vergelyk ook J.M. Coetzee se *Summertime* (2010) wat as *autrebiography* bestempel word. Volgens Lenta (2003:155) is *autrebiography* 'n term wat Coetzee ontwikkel het om na "outobiografiese fiksie" te verwys.

Falcus (2015:56) beskou narratiewe oorsig as 'n nuttige brug tussen die letterkunde en die gerontologie. Lewensoorsig-verhale stem dikwels baie ooreen met literêre fiksie in die wyse waarop die verhaal op subjektiewe wyse gekonstrueer en lewendig gemaak word, met die verteller wat in die sentrum is en van binne af vertel. Dit sluit aan by Zeilig (2011:14) se argument:

Just as the stories in novels are made up so we 'make ourselves up' when we relate the substance of our lives. Therefore, the act of reading lives is similar to the act of reading novels or 'fictions.' Both endeavors rely upon our interpretative abilities and are full of subjectivity.

Daarvolgens ondermyn dit die gedagte dat die oue van dae bloot passief in die verlede leef (Pretorius, 2014:15). De Falco (2010:24) voer aan dat die verlede gemanipuleer moet word om betekenis daaraan te gee. Soos Pretorius tereg uitgewys het, kan die individu slegs deur die verlede te interpreteer, daaroor te besin en gebeure in perspektief te vertel, sy bestaan sinvol beleef.

Vertellings wat in onderhoude voorkom, verklap soms meer van die betekenis wat aan gebeure geheg word as aan die gebeure self. Omdat vertellings ook dikwels rondspring tussen hede, verlede en toekoms moet die chronologiese geskiedenis deur die onderhoudvoerder (of redakteur/skrywer/kritikus/leser) saamgestel word (Bornat, 2015:115). In Karel Schoeman se roman *Verliesfontein* (1998:90-121) is Alice aan die woord waar sy vertel van haar verre verlede toe sy op Fouriesfontein gewoon het (onwillig – “dis net omdat ek oor die oorlog moet vertel”). Die skrywer slaag in hierdie hoofstuk daarin om op verbluffende wyse haar gedagtes in taal weer te gee en daardie verlede te rekonstrueer. Dit word uitgebeeld met eindelose herhalings (“die aand op Reigersfontein”, “die kapkar vol jongmense”, “die lamplig en die stemme”, “En hoe ons gelag het”) en tydspronge (“Bukkend onder die takke, struikelend oor die walletjies, struikelend in die donker waar ek die pad nie kon sien nie – maar nee, dit was ’n ander keer, ek raak weer verward.”), verbreking van die chronologie, geheueverlies, sowel as die oproep van onderdrukte ervarings waarvan sy liever wou vergeet. Wepener (2017:155) noem die unieke wyse waarop Schoeman te werk gaan om so ’n beskrywing te skep “mosaïekwerk”. Uit verskeie brokkies wat verspreid aangebied word, moet legkaartstukkies gesoek word en vertel die legkaart, of mosaïek, wat so gevorm word uiteindelik meer as wat ’n detail beskrywing sou kon meedeel. Vergelyk ook die verteller in Du Plessis (2018:36) se roman, wat na ’n oënskynlike toevalligheid in die verloop van die verhaal verwys as: “’n verdere blokkie in my legkaart”. Al die dele vorm saam ’n treffende geheel.

’n Meer onlangse genre in lewensoorisig is die skryf van ’n biografie oor die ouer, dikwels geïnspireer deur die versorging van ’n hulpelose, of erg verouderde ouer, deur die kind, byvoorbeeld *Driving My Father* deur Susan Wicks (1995 in Wallace 2011:398) en Ros Coward se reeks koerantartikels “Looking After Mother” (*The Guardian* Jan 2007–Okt. 2008). Hierdie tipe vertelling openbaar egter in werklikheid meer van die middeljarige veroudering van die skrywer as van die oud-wees van die ouer. Vergelyk ook die outobiografiese roman *Sprakeeloos* waarin Tom Lanoye (2011, deur Daniel Hugo in Afrikaans vertaal) sy ma se lewensverhaal vertel. Sy was ’n sprankelende aktrise maar ná haar beroerte en langsame aftakeling het sy haar spraak – as ’t ware haar lewensinstrument – verloor. Tydens ’n rit na die terapeut beskou hy sy ma soos sy onrustig langs hom sit terwyl hulle deur die buurt ry waar sy voorheen die blinkende ster was:

Sy hou haar plat handsak met albei hande voor haar gesig, soos 'n verdagte in 'n moordsaak as hy die *paparazzi* moet trotseer [...] Tog wil sy nie hê dat iemand haar moet sien nie. Sy is skaam. Vir wat sy is, vir wat sy geword het. Sy, van alle mense, kruip weg. Sy, van alle mense, probeer haarself uitvee. Sy wens sy was nie hier nie, sy wens sy het in die geheel nie bestaan nie. (Lanoye, 2011:199).

In sy navorsing oor manlike subjektiwiteit verwys Visagie (2004:220) na Lejeune se stelling dat die integrasie van die self deur die outobiografie tot uitdrukking kom. Dit gaan van die veronderstelling uit dat “elke individu sou beskik oor 'n verenigde, unieke self wat die uitdrukking is van 'n universele menslikheid”. Lejeune (in Visagie 2004:220) gee egter toe dat “enige poging om die waarheid oor die self te vertel om sodoende gestalte te gee aan die self as 'n samehangende subjek, 'n hersenskim is”, want, sê Visagie, die feit is dat sowel die self as die lewensverhaal van die self konstruksies is wat kultureel bepaal word.

Die selfrefleksiewe fokus wat in die dagboekvorm as outobiografie voorkom, onderskei dit van die ander soorte narratiewe. Volgens Viljoen (2009:72) het metafiksie, waar die fokus veral gerig is op die proses waardeur die verhaal tot stand kom, 'n ongekennde opbloeit beleef as een van die “onderskeidende kenmerke van onder andere die postmodernistiese fiksie. Hoewel dit 'n bepaalde versadigingspunt bereik het teen die einde van die twintigste eeu, bly dit 'n belangrike tema in literêre tekste.” Werklike dagboeke, en ook die aanwending daarvan binne fiksie, word dikwels geassosieer met self-onderzoek, self-onthulling en self-ekspressie. In *Die dao van Daan van der Walt* is die *Historia* wat deur die hoofkarakter geskryf word, 'n selfondersoek. “Selfondersoek is nou *aan bod*, soos die ounooi en haar meelopers sou sê. My opdrag aan myself hier agter my tafel is, in die gees van die Puriteinse wekroep uit die sestiende eeu: *a narrow examination of thy selfe and the course of thy life*.” (Du Plessis, 2018:24). In sy vertelling oor sy oorlede vrou wat probeer het om hom “literatuur- en kunsgewys” te beskaaf, steek hy die draak met literêre terme: “*diskoers* (haar woord vir 'n geklets), *metafiksie* ('n storie waar die skrywer sy naeltjie losskroef) en *intertekstualiteit* (waar die skrywers met hul maatjies se naeltjies peuter)... [dit] het die riffels in my harsings platgetrek.”

Porter Abbott (in Viljoen, 2009:76) waarsku egter dat die dagboek ten opsigte van die selfrefleksiewe fokus op verskillende maniere kan funksioneer: “Does the diarist catch herself in her mirror or does she use it to put on her makeup?” Daan besef self dat hy in die loop van sy *Historia* die waarheid soms verdraai het om homself in 'n beter lig te stel en skryf dan daardie deel oor: “As ek binnekort saam met Sannie Coetsee die dood in die oë moet kyk, moet ek beter met die waarheid omgaan. In my geskiedenis het ek gelieg toe ek dié gebeurtenis beskryf het.” (Du Plessis 2018:348).

Abbott (1984 in Viljoen, 2009:78) verwys ook na die dagboekroman se uitsonderlike vermoë om op “mimetiese vlak die illusie van realiteit te skep sodat die suggestie van ’n werklike dokument ontstaan.” Daan beskryf byvoorbeeld die plek waar hy skryf, met herhaalde verwysings na die mankolieke tafel, die ongemaklike slaapbank en die pen wat Magrieta hom op sy 50ste verjaardag present gegee het, waarmee hy skryf. Hy begin ook elke inskrywing met ’n verwysing na wat gebeur het sedert hy laas geskryf het en voeg ’n brief gerig aan Magrieta aan die einde in. So word die leser oortuig dat dié *Historia* ’n werklike dokument is wat bestaan en waaraan elke dag gewerk word.

Die dagboekroman *Pogingen iets van het leven te maken. Het geheime dagboek van Hendrik Groen, 83¼ jaar* het opslae in Nederland gemaak toe dit in 2014 verskyn het onder die skuilnaam Hendrik Groen. Alhoewel die boek as ’n roman aangebied word, probeer die dagboekskrywer se realistiese beskrywings van die lewe in ’n ouetehuis, met inskrywings elke dag (behalwe as hy siek is) die lesers oortuig van die werklikheid van sy bestaan en die vriendskappe wat hy smee in die Oud-maar-niet-dood Club. Maar nie almal word oortuig nie. “De werkelijkheid is vaak ongerijmd en ongeloofwaardig. Maar dat geeft de schrijver geen vrijbrief om lukrake wendingen en andersoortige eigenaardigheden tot zijn verhaal toe te laten.” Arjan Peters (2016) wys op die afwesigheid van enige verwysing na die Charlie Hebdo-insident, (wat op die spesifieke dag in die dagboek nie eers vermeld word nie, terwyl almal daaroor gepraat het) en die skrywer se emosielose besoek aan sy vrou en volstaan met: “Hij is niet alleen niet oud, hij is ook niet van vlees en bloed.” Die gewildheid van die boek het egter gelei tot ’n tweede boek, *Zolang er leven is, het Nieuwe geheime dagboek van Hendrik Groen, 85 jaar*.

Die psigoanalitiese en narratiewe perspektiewe op veroudering het weliswaar baie daartoe bygedra om die literêre gerontologie te vestig as ’n belangrike navorsingsveld. Vir die doeleindes van hierdie verhandeling is dit egter belangrik om vervolgens die betekenis van die rypingsroman (*Reifungsroman*) en laatwerk as nuwe genres in hierdie veld te ondersoek.

2.6. Nuwe genres in die literêre gerontologie

Die feministiese beweging in die vorige eeu het nie alleen aan die vrou stemreg verleen nie, maar dit het ook aanleiding gegee tot nuwe stemme in die letterkunde. In die literêre gerontologie het die ouer vrou, hetsy as karakter in ’n letterkundige werk, of as skrywer, daartoe bygedra om die oorwegend negatiewe siening van die ouderdom oorboord te gooi. Terselfdertyd het die toenemende bevolkingsveroudering ’n groter, ouer leserspubliek geskep, met groter belangstelling in verhale oor

ouer karakters. Indirek het dit ook aanleiding gegee tot die subgenre laatwerk, waar kunstenaars se werk aan die einde van hulle lewe, of in die aangesig van die dood, ondersoek word.

2.6.1. Die rypingsroman (*Reifungsroman*)

Gulette (1988, in Wallace, 2011:393) se studie van vier romansiers se werk (Saul Bellow, Margaret Drabble, Anne Tyler en John Updike) het gelei tot 'n nuwe subgenre. Sy noem dit die “midlife progress novel”, wat die heersende afbrekende, negatiewe ideologie van veroudering uitdaag met verhale wat die moontlikheid van groei en ontwikkeling bevorder. Die ontwikkelingsjare wat in die sogenaamde *Bildungsroman* onder die soeklig kom, fokus op die grootwordproses. Hierdie romans word gekenmerk deur die psigologiese uitbeelding van die innerlike en geleidelike groei van die karakter tot 'n soort ideale lewenshouding bereik word. Die kenmerkende eerste persoonsvertelling verleen voorts 'n outobiografiese aard aan die ontwikkelingsroman (Ontwikkelingsroman, s.a.). Die *Bildungsroman* is egter meer van toepassing op middeljariges – dus nie werklik gerig op diegene in die laaste lewensfase nie.

Die teenhanger vir die *Bildungsroman* is die *Reifungsroman* (Ek volstaan vervolgens met die Afrikaanse term: rypingsroman). Barbara Waxman ontwikkel 'n teorie oor hierdie genre in haar studie *From the Hearth to the Open Road: A Feminist Study of Aging in Contemporary Literature* (1990) wat veral fokus op die ervarings van ouer vroue in die laaste fase van veroudering: “a subject heretofore almost as taboo as death in this century and sex in the preceding century”. Die snelgroeiende getal ouer mense in die wêreldbevolking het aktivistiese ouer vroue na vore laat tree en op politieke terrein hul menings laat geld. Die behoeftes van die bejaarde het toenemend op politieke agendas verskyn en vroue is aangemoedig om seksisme en ouderdomsdiskriminasie uit te daag: “Passivity and apathy are outworn notions of old age” en vroue is aangemoedig “to reject the stereotype of old age as Golden Pond retirement.” Waxman (1990:2-5) stel haar dit ten doel om ouderdomsgrense af te breek op weg na 'n ouderdomlose utopia, want, sê sy: “ouderdom definieer nie identiteit nie”. In haar ontleding van verskeie tekste⁹ verwys sy na karakters wat as protagoniste optree en meer in hulle oudwordfase ontwikkel as tydens hulle grootwordjare. “Perhaps they truly grow up at last”. Waxman (1990:17-21) se term *Reifungsroman* (novel of ripening) is geïnspireer deur May Sarton se

⁹Voorbeelde van werke wat Waxman ontleed het: *Praisesong for the Widow* (Paule Marshall, 1983); *Quartet in Autumn* (Barbara Pym, 1992); *As we are now* (May Sarton, 1982); *The Stone Angel* (Margaret Laurence, 1964).

optimistiese konsep van “ripening towards death in a fruitful way.” Sy identifiseer die volgende kenmerkende eienskappe van hierdie tipe roman:

- Die verhaalstruktuur fokus op die reis of die soektog na selfkennis. In hierdie reis (wat ook ’n letterlike reis kan insluit) kom die karakters geleidelik tot aanvaarding van kritieke besluite wat in die jeug gemaak is; met ervarings (dikwels seksueel van aard) wat hulle lewens beïnvloed het; en met hulle kultuurwortels.
- Die alwetende verteller (eerste- of derdepersoon) trek die leser dieper in die ouerwordende karakters se lewe in en stel hom/haar in staat om met die karakters te identifiseer, om hulle passies, vreugdes en hoop te beleef – “often mingled with a frustrating sense of helplessness”. Dit kan selfs die jonger leser se denkwysse verander deur negatiewe verwagtinge van veroudering en sienings van die Andersheid van bejaardheid om te keer. Ouer lesers kan insig verkry in hulle eie oudwordproses en bevestiging kry van hulle menslikheid.
- Die gebruik van drome of terugflitse om ’n lewensoorlog te skep, is kenmerkend van die verhaalstruktuur.
- ’n Bemoeienis met die fisiese liggaam en siekte kom algemeen voor.
- Dit bevat die potensiaal vir karakters om selfs in die brose ouderdom nuwe insigte te ontwikkel.
- Die ouer persoon tree as protagonis in die verhaal op. De Falco (2010:26) voeg hier by: “In narratives of this genre, the aged person no longer occupies a marginal position, but becomes a central character with a complex psyche, around which the interests of the narrative are centred.”

Constance Rooke (in Wallace, 2011:394) se term vir haar effens gewysigde vorm van hierdie genre is *Vollendungsroman* (*Vollendung* = voltooiing). Sy fokus op die voor- en nadele van onttrekking, of die “dekonstruksie van die ego” in die ouderdom. Dit is belangrik om te midde van verlies die betekenis van lewe te bekragtig. In haar bespreking van Margaret Laurence se *Stone Angel* (1964) kom die belangrikheid van spraak en geheue na vore om ’n lewensverhaal te vertel. Sy verwys ook na die wyse waarop herhalende beelde in hierdie genre voorkom, asof dit argetipes suggereer: spieëls, herfs, die kind en beelde wat met geboorte, diere, die huis en water verbind.

Billy Gray (2009:22) wys in sy artikel oor J.M. Coetzee se roman *Disgrace* (1999) op die gebrek aan ouer manlike karakters in romans van hierdie aard. Gray skryf die “afwesigheid van manlike karakters” toe aan die heersende idee dat manlike seksualiteit aan identiteit gekoppel is, soos gestel deur Metcalf (in Gray, 2009:22): “sex is linked with motives and forces other than the need for sexual satisfaction.” Hy toon aan hoe die hoofkarakter in *Disgrace*, David Lurie, se vrees vir veroudering spruit uit ’n diepgewortelde ouderdomsdiskriminasie, vanweë ’n jeugbehepte samelewing. Hy bevestig die

ouderdomstiese siening dat veroudering ook aseksualiteit behels. Gray se uiteensetting van Lurie se lewensreis, sy aanvanklike weerstand teen verandering, die transformasie van seksuele begeerte tot artistieke kreatiwiteit en die uiteindelijke insig dat die ouderdom inderdaad winste kan oplewer, bied 'n waardige toevoeging tot die rypingsroman-genre. Die roman sluit volgens Atwell (in Gray, 2009:28) aan by die sentrale tema in Coetzee se werk: die skep van karakters wat in staat is tot “slipping their chains and turning their faces to the light”.

In die analise van *Die dao van Daan van der Walt* in hoofstuk drie sal dit onder andere as 'n rypingsroman bespreek word. In hoofstuk vier sal die reismotief, wat kenmerkend van die rypingsroman is, in diepte bespreek word. Dit kan dus bydra tot die uitbou van hierdie genre, veral omdat die protagonis 'n ouer man is wat op sy reis na selfkennis tot nuwe insigte kom. Die verhaalstruktuur skakel ook volkome in by die kenmerke van die rypingsroman, soos hierbo uiteengesit.

Geldenhuys (1996:31) verwys na Suid-Afrikaanse romans wat teen die einde van die vorige eeu in Afrikaans verskyn het, waarin 'n ouerwordende vroulike karakter as protagonis haar lewensverhaal vertel:

- In Berta Smit se roman *Juffrou Sophia vlug vorentoe* (1993) word Sophia, die bejaarde hoofkarakter, gedwing om 'n bestekopname van haar lewe te maak om opnuut sin in die lewe te vind na 'n ernstige siekbed en hospitaalverblyf. Haar leefruimte en onafhanklikheid is sodanig ingeperk, dat sy aangewese is op haar huishulp.
- Die weduwee Leonie Obach delf in die geskiedenis en verlede om perspektief op haar lewe en huwelik te kry in *Wolftyd* deur Anna M. Louw (1991).
- Die naamlose eerstepersoonsverteller in *Abjater wat so lag* deur Wilna Stockenström (1991) peins oor die beloop van die lewe terwyl sy ouer, terminale siek mense tot hulle dood versorg.
- Alba Bouwer se eerste volwasse roman, *Die afdraand van die dag is kil* (1992), beeld die ontheftingsproses van twee susters uit, naamlik Marie en Bettie. Die onthefting vind plaas vanaf hulle toetrede tot die ouetehuis tot hulle die laaste fase voor die dood bereik.

Romans met 'n verouderende manlike protagonis in Afrikaans wat aspekte van die rypingsroman bevat, is onder andere:

- F.A. Venter se roman *Die keer toe ek my naam vergeet het* (1995) waarin hy die outobiografiese besonderhede weergee van sy beroerte, die langsame herstel en die magteloosheid wat ervaar word.

- *Dalk gaan niks verlore nie* van Hennie Aucamp (1992);
- *Voor ek vergeet* deur André P. Brink (2004);
- *Wals met Matilda* deur Dan Sleigh (2010);
- *Klimtol* deur Etienne van Heerden (2014)
- *Op 'n dag 'n hond* deur John Miles (2016).

Deur die artistieke uitbeelding of voorstelling van veroudering en die dood as 'n werklikheid wat verwerk moet word, kan die belangrike vraag “wat beteken dit om oud te word?” beantwoord word. Deur die leser se verbeeldingryke betrokkenheid kan hy vanuit die karakter se oogpunt hierdie ervaring beleef en sodoende empaties reageer. Trouens, 'n baie omvattende ouderdomsbeeld kan in die letterkunde geskep word omdat daar so 'n wye verskeidenheid voorstellingsmoontlikhede is (Wallace, 2011:391). Kyk byvoorbeeld na ander voorbeelde in die Afrikaanse letterkunde: Die ou sterwende vrou in Karel Schoeman se *Hierdie Lewe* (1993). Sy reis terug in die verlede in haar herinneringe en herbeleef al die lewensfases waardeur sy as 'n eenvoudige eensame vrou gegaan het. In Karel Schoeman se slotwerk, *Slot van die Dag* (2017) is hy as skrywer aan die woord. Hoewel dit nie-fiksie is, bevat dit ook die gedagtes van iemand na aan die dood. Die leser kan die gedagtegang volg van iemand wat besluit het om te sterwe. Deur dié intens persoonlike beredenering van die voor- en nadele van dié besluit, kry die leser insae in die kompleksiteit van eutanasie – 'n insig wat nie deur 'n wetenskaplike dokument moontlik sou wees nie. In teenstelling met Schoeman se belewing van die ouderdom as iets waaraan hy 'n einde wil maak, vertel Elsa Joubert se boek *Spertyd* (2017) van 'n lewe wat tot op 95 voluit geleef word, met hoop en dankbaarheid en liefde as bepalende dryfvere.

Alhoewel die letterkunde situasies en gebeure in die sosiale wêreld kan uitbeeld, is dit steeds 'n voorstelling van die werklikheid en nie, soos Deats (1999:2) beweer het, 'n spieëlbeeld van die samelewing nie (“literature, the arts, and the media not only mirror society's mores but can also help to create and enforce them”). Slegs binne die raamwerk van behoorlike kontekstualisering, met inagneming van die verwysingsraamwerk en as die letterkundige werk as een van 'n reeks kulturele faktore beskou word, kan sulke aannames gemaak word (Falcus, 2015:56). Sodoende kan die voorstelling van veroudering in 'n letterkundige teks baie kragtig wees om beter begrip te kweek oor wat veroudering alles behels. Die meelewing wat so bewerkstellig word, is iets wat nie deur gerontoloë, psigoloë, mediese analise en voorskrifte bereik kan word nie (Waxman, 1999:18).

2.6.2 Laatwerk: 'n ander blik op literêre gerontologie

Kreatiwiteit is een van die mens se gawes wat deur al die fases van sy lewe aangewend kan word, hetsy om kunswerke voort te bring, of om sin te gee aan die alledaagse lewe. Die vraag kan tereg gevra word: bring die ouderdom 'n nuwe manier van kyk? 'n Nuwe manier van dink? Dit herinner meteens aan die apostel Paulus se woorde in Romeine 12:2: "laat God julle omvorm deurdat Hy julle denkpatrone vernuwe." Is dit nie juis wanneer 'n mens oud word en negatieweit jou kan oorweldig, dat die behoefte aan "nuwe denkpatrone" baie groot is nie? Is dit nie wat Leni Marshall (2012) bedoel het met die potensiaal opgesluit in *méconnaissance* nie? Edward Said (2007:6), gesaghebbende oor kunstenaars se latere werk, bring wysheid ook ter sprake as hy sê: "Does one grow wiser with age, and are there unique qualities of perception and form that artists acquire as a result of age in the late phase of their career?"

Vervolgens ondersoek ek "nuwe/ander" maniere van dink of doen in die ouderdom, veral in die kunste. Die bevolkingsveroudering wat die behoeftes van ouer mense op kulturele en politieke vlak in die kollig geplaas het, het ook nuwe ondersoekvelde in die letterkunde (en ander kunsgenres) na vore gebring. Die term *laatstyl* is in 1937 deur Theodor Adorno gebruik in 'n essay oor Beethoven se laaste werk wat hy "Spätstil Beethovens" noem (Said, 2007:6). Sedertdien is die term¹⁰ gebruik vir óf die werk wat kunstenaars voortbring digby die einde van hul lewens, óf dit gaan gepaard met 'n groter bewuswording van die mens se verganklikheid en 'n doodsbesef, soos by Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791) in sy dertigerjare (Van Vuuren, 2011:464).

De Beauvoir en Elliot Jacques (in Wallace, 2011:396) was van die eerste letterkundiges wat die uitwerking van veroudering in die kreatiwiteit van groot kunstenaars begin ondersoek het. Hulle bevinding was dat daar geen vaste patroon onderskei kan word nie, maar dit het aanleiding gegee tot 'n interessante nuwe studieveld, naamlik 'n ondersoek na laatwerk, veral in die letterkunde. Amigoni en McMullan (2015:378) redeneer egter dat laatwerk meer 'n kultuurskepping is as iets wat natuurlik voorkom en die beperkinge wat so 'n term oplewer, ondermyn eerder as verhelder die ondersoek na kreatiwiteit in veroudering.

¹⁰ Volgens Helize van Vuuren verwys *laatstyl* in die kunstenaar se *laatwerk* na die verskil in styl wat in vroeëre werk waarneembaar is (Snyman, 2014). Die twee begrippe word soms afwisselend gebruik, maar daar is tog 'n duidelike verskil. Vergelyk ook Said (2007:xiii) se "definisie" van die twee begrippe: "I shall focus on great artists and how near the end of their lives [= laatwerk] their work and thought acquire a new idiom [= laatstyl], what I shall be calling a late style".

Helize van Vuuren het verskeie studies oor laatwerk in die Afrikaanse letterkunde onderneem. Haar werk oor die digters D.J. Opperman, Breyten Breytenbach, Antjie Krog, Marlene van Niekerk en die skrywer J.M. Coetzee, word allerweë as baanbrekerswerk (vergelyk Lourens 2017:93) in hierdie genre in Afrikaans beskou. In haar resensie-artikel in LitNet (2014b) oor Krog se twaalfde digbundel, *Medewete* (2014), toon Van Vuuren aan dat die Afrikaanse letterkunde wel veel het om aan te bied. Sy beskou dié bundel as “’n besondere bydrae tot die grens-verleggende korpus laatwerk van toonaangewende Afrikaanse digters.” Marlene van Niekerk se digbundel *Kaar* het in 2013 verskyn, en in 2014 ook Breyten Breytenbach se *vyf-en-veertig skemeraandsange uit die eenbeendanser se werkruimte*. Oor hierdie werke sê Van Vuuren voorts:

In ’n gemarginaliseerde taal soos Afrikaans, is al drie hierdie digbundels merkwaardig in hul onderskeie soorte vernuwing, grensoorskryding en die hoogstaande gehalte van ’n totale andersoortigheid van elkeen. Tog is daar ’n gemene deler daarin dat al drie as laatwerke gesien kan word, met ’n steeds intensiewer bewussyn van die dood en eindigheid van dinge.

In ’n resensie van Johan Myburg se jongste digbundel, *Uittogboek* (2017) lewer Tom Gouws (2017) kommentaar op die Afrikaanse letterkunde se “gesonde bejaardheid”, met verwysing na talle ouer digters wie se werk as laatwerk bestempel is: “As jy waag om sestig te slaan, word jy literêre pensioen toegeken – o alla Sassa, wat het ek gemaak! Johan Myburg bevind hom nou hier: ‘Hoe verklaar ’n mens sestig jaar op papier?’ (‘Kodisil’, p. 70). Die antwoord hierop is nie voor die hand liggend nie, en neem ’n ganse bundel, en ’n lewe ter oorsig, om te antwoord.”

In Lourens (2017:73) se bespreking van laatwerk in die oeuvre van Pirow Bekker (1935-) lewer sy ’n waardevolle bydrae tot hierdie genre. Bekker word onder andere getipeer as “een van die eksponente van sogenaamde ouderdomspoësie in Afrikaans” met die “bejaardheidsproblematiek” as vertrekpunt in byvoorbeeld die bundel *Stillerlewe* (2002). Sy werk is dus volgens haar geskik om as “toetsgeval” ondersoek te word, aangesien daar van die later werk van Bekker verwag word om tekens van laatstyl te vertoon. (Vergelyk Said se definisie van *laatstyl* hieronder).

Laatwerk is egter nie noodwendig aan bejaardheid te koppel nie. Amigoni en McMullan (2015:378) het bedenkinge oor wat presies met “die latere lewe” bedoel word: behels dit kreatiwiteit in die ouderdom of kreatiwiteit in die aangesig van die dood? Said (2007:xiii) se antwoord hierop is: “the last great problematic [is] the last or late period of life, the decay of the body, the onset of ill health or other factors that even in a younger person bring on the possibility of an untimely end. I shall focus on great artists

and how near the end of their lives their work and thought acquire a new idiom, what I shall be calling a late style.” Van Vuuren sluit aan by Said se begrip van laatwerk as “near the end of their lives”, wat by die oorgrote meerderheid digters waarskynlik wél met veroudering en bejaardheid te make het. Lourens (2017:79) huldig die siening dat ouderdom ’n (on)bepalende faktor is: *oud* is relatief en *ouderdom* verskil van mens tot mens, ook van kunstenaar tot kunstenaar. Sy verwys na die beeldhouer Henry Moore wat op drie-en-sewentig geen tekens van ouderdom getoon het nie; sy werk ook nie. Daarteenoor het Ludwig van Beethoven reeds voor die ouderdom van vyftig werk gelewer wat tot sy laat fase behoort. Iets soos Beethoven se doofheid of ’n ander lewensbedreigende kwelling kan die kunstenaar se werk dienoooreenkomstig beïnvloed en biologiese ouderdom relativeer. Volgens Clark (in Lourens, 2017:79) is die stempel van intense isolasie wat Beethoven se laaste werk tipeer, ’n spesifieke kenmerk van laatwerk.

Terselfdertyd is dit moeilik om digters/skrywers te “plaas” wat eers op relatief gevorderde ouderdom debuteer, soos byvoorbeeld T.T. Cloete. “Is álles van sy hand nie so ongeveer laatwerk nie?” (Van Vuuren, 2014a:695). My vraag is: wat van die kontensieuse geval van die skrywer Lodewyk G. du Plessis (skuilnaam van Andries Buys) wie se debuutroman kort ná sy 80ste verjaardag gepubliseer is? *Die dao van Daan van der Walt* (2018) is ’n lywige en myns insiens aktuele roman. Hierdie werk is bowendien met vyf belangrike letterkundepryse bekroon (en vir nog meer benoem), wat dit des te meer belangwekkend maak. Ek wil argumenteer dat Andries Buys met sy debuutroman ’n belangrike en vernuwende bydrae lewer tot laatwerk (Sien die bespreking in hoofstuk 5).

Die term *laatwerk* is egter nie duidelik omskryf nie, soos in die loop van die bespreking sal blyk. “Op sy beste is hierdie terminologie ’n verskuiwende, nogal vae, ordeningsmeganisme wanneer met kunstenaars se oeuvres omgegaan word.” (Van Vuuren, 2011:464-465). Die kunstenaar se hele oeuvre sal ondersoek moet word om die uitwerking van veroudering op kreatiwiteit in die latere lewe te verstaan, nie net die werke heel aan die einde nie. Soos Said (2007:6) tereg aangedui het: by sommige kom die tekens van ’n lewenskrisis reeds vroeg in die lewe na vore, by ander kan die skok van die ouderdom, swak gesondheid of broosheid nuwe persepsies na vore bring. So kan die kreatiwiteit heeltemal geblus word of baie inspirerend wees.

Woodward (in Wallace, 2011:396 en in Geldenhuys, 1995:67) het wysheid as iets eie aan die ouderdom ondersoek in verskeie letterkundige werke en vier kenmerke selekteer wat laatstyl tipeer, naamlik:

- ’n Sentrale beeld (*still point*). Die *still point* is ’n bekende term in ballet, Zen-Boeddhisme en in die Romantiek waar al drie hierdie terreine ingestel is op die versoening van teenstrydighede. Dit is iets waarna die ouer kunstenaar ook streef. Die stilte is die oorsprong van betekenisvolle

kreatiwiteit en die oomblik van individuasie en vervulling. Ook die geskiedenis word beskou as 'n patroon van tydlose oomblikke. Die kwaliteit van die stilte in die ouderdom kan vergelyk word met die stilte wat in die simbolisme te vind is (Geldenhuys, 1995:67).

- Meditatiewe refleksie: aksie van die vrywillige en bewuste denke word verwerp en 'n wisselwerking van die gees, denke en omwêreld word beklemtoon.
- Die wyse ou man as nuwe held: Die nuwe held wat te voorskyn kom, is die wyse ou man wat deur die jeug aangehang word, maar self ook die jeug verheerlik.
- Toewyding aan tradisie, skepping en die lewensoorsig as teenvoeter vir chaos.

Uit Van Vuuren (2011:467) se bydraes oor laatwerk kan ook die volgende kenmerke in die laatwerk van skrywers bygevoeg word: 'n Gevoel van isolasie en 'n onverstoorbare gestrooptheid is algemeen. Die ouer kunstenaar gebruik gewoonlik 'n ruwer styl (en is minder bekommerd oor die vorm). Clark (in Van Vuuren, 2011:467) is van mening dat die roekelose vryhede wat in ouer kunstenaars se styl waarneembaar is, waarskynlik veroorsaak is deur 'n doodsbeseft, maar in "begenadigde oomblikke word flits-insigte in die irrasionele en absolute aan die toeskouer of leser gegun."

Verskillende werkswyses kan ingespan word om laatwerk te ondersoek: Die werk in 'n laat fase in 'n kunstenaar se werk kan byvoorbeeld met werk uit 'n vroeër fase vergelyk word, want die temas en vorm kan groot verskille toon. Of daar kan besin word in watter mate dit ooreenstem met die werk uit 'n laat fase in 'n ander kunstenaar se werk. Elke kunstenaar se uniekheid maak dit egter moeilik om sodanige vergelykings te tref. Die laatwerk van Breyten Breytenbach, Antjie Krog, J.M. Coetzee, D.J. Opperman en Pirow Bekker is byvoorbeeld almal verskillend van aard.

Said (2007:6) tref 'n onderskeid tussen twee tipes laatwerk. Die eerste soort getuig van ryphed en erns en vorm die hoogtepunt van 'n kunstenaarslewe. Van Vuuren (2011:465) beskou die oeuvre van Elisabeth Eybers (1915-2007) as 'n goeie voorbeeld van hierdie eerste tipe. Die tweede soort laatstyl is volgens Said (2007:6) egter vol ergernis en vertoon nie kalmte, versoening en harmonie nie. Lourens (2017:79-80) verwys na uitsprake deur Said (2006) en Sadoff (2007) wat die tweede tipe beskryf as: "devoid of sweetness, bitter and spiny"; as verwikkeld maar ook gefragmenteerd, terwyl selftwyfel hoogty vier. As voorbeelde uit die Afrikaanse letterkunde van die tweede tipe wat voldoen aan die beskrywing van so 'n vervreemdende, uitdagende meesterwerk, verwys Van Vuuren (2011:466) na die "altyd moeiliker poësie" in Louw se *Tristia* (1962), en spesifiek die modernisties intellektueel-uitdagende *Groot ode*. Lourens (2017:74) noem ook die volgende as behorende tot hierdie kategorie: die eksperimentering met verbrokkeling van genrekonvensies in *Summertime* deur J.M. Coetzee en die

“duister en apokaliptiese aard van die Breytenbach-bundel, *Die beginsel van stof (laat-verse, sprinkaanskaduwees, aandtekening)*”.

Volgens Van Vuuren (2014:695) is daar in die Afrikaanse letterkunde ’n derde tipe laatstyl: dié tipe spreek van vreugde en opgewondenheid oor die lewe, met lewenslus, “soos van ’n pasgeborene”. Sy verwys duidelik na D.J. Opperman se laaste digbundel, *Komas uit ’n bamboesstok* (1979), wat glad nie by een van die ander twee tipes pas nie – dit mis die gelate aanvaarding van die ouderdom en dit is ook nie kwaad en wars van vredigheid nie.

Lourens (2017:80) bemerk in haar navorsing laatwerk ’n vierde tipe laatstyl: dit is werk wat dui in die rigting van transformasie of oorskryding, waar die spreker ervaar hoe hy deel word van iets groters buite homself. Sy verwys na Sadoff (2007:45) se studie van Milosz se bundel *Second Space* (2004), waar die gedigte nie slegs van isolasie en ballingskap spreek nie, maar ’n bewussyn van ’n groter menslikheid verwoord. Daar is ook tendense van persoonlike liefde wat uitkring na die hele mensdom en kulmineer in ’n eerbied vir die lewe self.

In weerwil van ’n weemoed oor die verganklikheid van die aardse en ’n teësinigheid om dit agter te laat, is daar oplaas die verkryging van ’n besondere soort vryheid. Eerder as om vasgevang te bly in die ballingskap van laatwees, is daar die wins van ’n nuwe samehang wat as vryheid manifesteer. (Sadoff, in Lourens, 2017:80).

Lourens redeneer dat Bekker se werk veral op transformasie, oorbrugging en vrywording fokus, met die liefde wat ’n deurslaggewende rol speel. Sy stel vier raamwerke voor waarin laatwerk onderskei kan word, naamlik, dié wat deur onderskeidelik die volgende eienskappe gekenmerk word:

- Sereniteit, aanvaarding en transfigurasie
- Fragmentasie, ballingskap en onvoldoende samehang
- Herryseis (anabasis volg op katabasis)
- Medemenslikheid, samehang, vryheid, transformasie en oorskryding (Lourens, 2017:80).

Aginon en McMullan (2015:381) se oorsig oor die kunstenaars in die Romantiese Tydperk sluit by dié vierde tipe laatwerk aan. Hulle verwys na kunstenaars wie se laaste werk gekenmerk is deur ’n skerp stilistiese breuk met vorige werk, waarna hulle ’n mate van transendensie bereik: “a stepping outside of the earthly, the material, and the normative.”. Ook in die Modernisme is die neiging na transendensie waarneembaar: “...otherworldly, an allegedly transcendent engagement with the metaphysical.” Indien die hipotese oor transendensie in kunstenaars se laatwerk met verdere navorsing bevestig word,

argumenteer ek dat dit kan beteken dat daar wel 'n mate van ooreenstemming te bespeur is in die laatwerk van kunstenaars wat oor honderde jare en oor verskeie genres heen strek, van Michelangelo, Rembrandt en Ravel tot by Van Wyk Louw, T.T. Cloete en Antjie Krog.

Die swanesang van 'n kunstenaar se werk word as “die laaste werk van 'n persoon (van aansien); laaste komposisie of gedig van 'n komponis of digter voor sy dood” (HAT:1149) beskryf. Amigoni en McMullan (2015:379) verwys vervolgens na die “swanesang-fenomeen”: Hiervolgens konsentreer die kunstenaar in sy laaste jare daarop om meesterwerk te produseer om 'n permanente reputasie te bewerkstellig. Hierdie soort laaste werk word beskryf as: met groter direktheid, kort en kragtig. “The swan song is perhaps more an expression of resignation, even contentment, than despair or tragedy.”

Na my mening is daar baie uiteenlopende sienings oor presies wat met laatwerk bedoel word. Aan die een kant is *laatstyl* / *laatwerk* nog nie duidelik omskryf nie. Aan die ander kant is reeds vier tipes laatstyl “benoem” en die waarskynlikheid is dat nog onderskeidings gemaak sal kan word. Amigono en McMullan (2015:383) se siening is dat laatstyl nie 'n “natuurlike fenomeen” is nie, maar 'n konsep wat kontekstueel in die kultuur gekonstrueer is. Ook Zeilig (2011:30) noem laatstyl 'n “kulturele konstruksie”. Tom Gouws (2017) sê in sy resensie van Johan Myburg se digbundel, *Uittogboek* oor laatwerk: “Ek persoonlik verkies om soos Breytenbach in sy bundel: *die na-dood (die singende hand se oggendboek-herinneringe)* te sê dat ‘dit te laat is selfs vir laatwerk, die kalf is klaar deur die kerk en hy’t nog in die koster se fyntuin gemis ook.’”

Uit die bronne tot my beskikking wil dit voorkom asof hierdie genre beperk is tot voorbeelde van kunstenaars wie se werk werklik van hoogstaande gehalte getuig – selfs die HAT-definisie van *swanesang* beklemtoon dat dit oor “werke (van aansien)” handel. Daar is ook geen ooreenstemmende definieerbare kenmerke van hierdie genre nie en elke kunstenaar se werk moet dus apart beoordeel word volgens riglyne wat in sy oeuvre aan bod kom. Van Vuuren (2014a:712) se navorsing oor Opperman se werk het verrassende nuwe insigte na vore gebring. Spelerigheid en lewenslus in die laaste dae is nie wat sy verwag het nie. Na aanleiding van die “opstanding” van Opperman uit die dood, wat tot sy merkwaardige bundel aanleiding gegee het, spreek sy die hoop uit dat neurowetenskaplike navorsing oor breinfunksie en visies tydens hallusinasies en/of byna-dood ervarings, nog nuwe insigte oor laatwerk mag meebring.

In die lig van hierdie bevindinge sal Andries Buys se roman in hoofstuk 5 ondersoek word om te bepaal in watter mate sy werk 'n bydrae tot hierdie genre lewer. Dit kan ook moontlik insig bied in die verbinding tussen transformasie en veroudering. Van die belangrikste vrae wat beantwoord sal moet word, is:

- Wat is die aard van Lodewyk G. du Plessis (skuilnaam van Andries Buys) se werk en hoe is dit ontvang?
- Kan sy werk as “van hoogstaande gehalte” beskou word?
- Is Buys in die laaste fase van sy lewe?
- Vertoon sy roman *Die dao van Daan Van de Walt* 'n breuk met sy vorige werk? Watter vorige werk kan bestudeer word, aangesien dit 'n debuutroman is?
- Staan sy roman in die teken van groter wysheid, sereniteit en vrede? Vertoon dit woede, kompleksiteit, warsheid? Of is dit vol nuwe lewensvreugde en sintuiglikheid? Is daar sprake van transformasie of transendensie? Kan 'n mens dit 'n ode aan die ouderdom noem?

Hierdie vrae sluit ten nouste aan by die probleemstelling in die eerste hoofstuk, waar transformasie in die ouderdom ook aan kreatiwiteit gekoppel word.

2.7. Die waarde van die letterkunde vir die gerontologie

In hierdie hoofstuk is ondersoek ingestel na die kompleksiteit van veroudering as fenomeen in die veranderende demografie van die 21ste eeu. Alhoewel stereotipering steeds deur baie ouer mense as diskriminasie ervaar word, is daar 'n ommeswaai na 'n meer positiewe siening van ouderdom. Die proporsionele toename van mense oor 65 in die wêreld het die fokus na hierdie heterogene en diverse groep mense verskuif, wat op alle vlakke van die lewe 'n impak het. Gerontologiese navorsing dra baie daartoe by dat beter begrip ontstaan vir die komplikasies van veroudering en die spesiale behoeftes en potensiaal van ouer mense in die gemeenskap. Daar is ondersoek ingestel na die implikasies van bevolkingsveroudering op biologiese, sosiologiese en psigiese vlak.

Die opkoms van die literêre gerontologie is toenemend 'n studieveld wat veral daarop fokus om veroudering vanuit die subjek se belewing te ondersoek. Terme soos *rypingsroman*, *Vollendungsroman*, die *Ander* en *Laatwerk* as belangrike komponente in 'n studie oor die literêre gerontologie is voorts ondersoek.

Die voorstelling van veroudering, ouderdom, die bejaarde en selfs die dood in die letterkunde het groot waarde op verskeie vlakke (Wallace 2011: 404):

- Dit het opvoedkundige waarde as “gevallestudies” om gesinsdinamika aan studente te verduidelik. “It is argued that through these exercises, students hear ‘the human voice’ of ageing and are able to relate this to themselves.”
- Teoretiese modelle in die gerontologie kan bewys word met voorbeelde uit die lewensverhale van mense. Falcus (2015:56) beskou narratiewe oorsig as ’n nuttige brug tussen die letterkunde en die gerontologie.
- Die emosionele krag uit die letterkunde kan inspirasie en troos bied aan die bejaarde.
- Dit kan as ’n hulpmiddel gebruik word om empatie en begrip by versorgers te kweek.
- Volgens Zeilig (2011:15) kan dit ook gebruik word om beleid ten opsigte van versorgingsoorde aan te spreek. Te dikwels word versorgingsoorde opgehemel as plekke waar mense “suksesvol en aktief” kan verouder, maar soos in baie ander gevalle is dit net beskore vir diegene wat baie gesond is en dit kan bekostig.
- Durf en waagmoed en positiwiteit wat in die ouderdom voorkom, kan baie help om ouderdomsdiskriminasie te bekamp.

Insigte vanuit die letterkunde moet egter met versigtigheid en in konteks toegepas word, soos deur Zeilig (2011:30) bepleit: Deur voorstellings van die ouderdom te bevraagteken en te begryp as deel van ’n reeks kulturele diskoerse, kan insigte verwerf word. “Where extrapolations from literature fail to be critical, they also fail to tell gerontologists anything about ageing.” Dit is belangrik vir die analise van *Die dao van Daan van der Walt* om Willie Burger se woorde in die voorwoord tot *Die reis gaan inwaarts* (Wepener, 2017:i) in hierdie verband te onthou: Om die literêre teks instrumentalisties te benader, dit wil sê om die teks met ’n vooraf bepaalde doel te ondersoek, of om die teks te gebruik om ’n bepaalde projek (gerontologie) te bevorder, kan die kompleksiteit van die literêre werk benadeel. Soos Helize van Vuuren verras is met haar bevindinge oor laatwerk in die poësie van D.J. Opperman, kan ’n letterkundige analise van Du Plessis (2018) se roman verrassende insigte oplewer.

Die letterkundige analise van die roman sluit ook ’n bespreking oor die struktuur van die roman in. In die volgende hoofstuk sal die narratologiese verskeidenheid wat in die roman na vore kom, bespreek word. Weens dié hibriediese aard, sluit dit by verskillende genres aan, wat verskeie moontlikhede vir die skrywer open om karakterontwikkeling uit te beeld. Die *Historia*, as Daan se lewensverhaal binne die roman, gee byvoorbeeld vir Daan geleentheid tot selfopenbaring in sy belydenis. In die bespreking van

die rywordingsroman is die karakter se transformasie op verskillende vlakke ter sprake. Dit word dan ook gekontrasteer met Daan se optrede as konserwatiewe boer op Ystervarkfontein in die verwysings na die plaasroman.

Hoofstuk 3: Genreverskeidenheid in *Die dao van Daan van der Walt*

Die hibridiese aard van die meeste romans bring mee dat hulle 'n verskeidenheid kenmerke vertoon wat hulle tot verskillende romantipes kan laat behoort (Scholtz, s.a.). Du Plessis se roman, wat verskeie tekste uit die geskiedenis, die mitologie en die Bybel betrek, sluit ook aanhalings uit gedigte en musiek in. Dié ryk verwysingsveld verleen 'n hibriditeit aan die teks, wat aansluit by Scholtz se stelling.

In *Die dao van Daan van der Walt* verwys die woord *dao* na “'n pad, 'n weg” – daar is dus sprake van 'n reis. Daan het gereken hy was 'n gelukkige man, “geseënd en jubelend”, maar, volgens Herodotos weet 'n man nie voor die dag van sy dood of hy 'n gelukkige lewe gehad het nie. As hy egter aan sy seuns dink – een is dood en die ander een het hom verlaat – huppel en jubel hy nie meer nie. “Daan van der Walt is klaar met jubel.” (16). Hy gaan dus sy lewensverhaal opteken om te verstaan hoe sy lewenspad verloop het.

Vanuit 'n literêr-gerontologiese oogpunt is die vertel van die 70-jarige Daan se lewensverhaal belangrik, omdat lewensoorsig die manier is waarop die karakter homself en die wêreld rondom hom verstaan. In hoofstuk 2 is reeds verwys na Wallace (2011:399) se siening: “Daar is 'n inherente neiging by ouer mense om terug te kyk op hulle lewenspad – om oorsig te kry. Die sneller hiervoor kan dalk onverwerkte konflik of onopgeloste verhoudingsprobleme uit die verlede wees. In die aangesig van die dood word dit meteens baie belangrik. Die uitkoms hiervan kan enersyds tot depressie of andersins tot groter kalmte en wysheid lei om die dood tegemoet te gaan.”

Du Plessis se teks kan op baie verskillende maniere getipeer word: plaasroman, briefroman, dagboekroman, belydenisroman, metafiksie, rypingsroman. Alhoewel geen skrywer graag sy werk in 'n vasgestelde “kategorie” wil plaas nie, word vervolgens ondersoek ingestel hoe Du Plessis se roman by tersaaklike subgenres in die prosa aansluiting vind. Deur na drie spesifieke genres te verwys, naamlik die plaasroman, metaroman en rypingsroman, argumenteer ek dat die aspek van transformasie in veroudering in die hand gewerk word deur uit verskillende invalshoeke na die karakterontwikkeling te kyk. Ook ander belangrike gerontologiese aspekte, soos die liggaamlike ongemak van veroudering, meelewing met die karakter se probleme, idees oor verganklikheid en die dood kom aldus ter sprake.

3.1. Plaasroman

Tradisioneel is die plaas in die plaasroman beskou as 'n onvervreembare ruimte wat deur erfopvolging van vader na seun moet oorgaan; as 'n patriargale ruimte waarin manlike waardes oorheers; as 'n historiese ruimte waarbinne tradisie en geskiedenis sentraal staan en as 'n religieuse ruimte, "dikwels met trekke van 'n panteïstiese beleving" (Van Coller, 2006:97-99). Die roman *Die dao van Daan van der Walt* is weliswaar nie soos C. M. van den Heever se roman *Somer* (1935) en Marlene van Niekerk se *Agaat* (2004) 'n "tegniese" plaasroman nie, omdat die boerdery-aktiwiteite redelik oppervlakkig weergegee word. Daan, die hoofkarakter, boer nie meer aktief nie, maar hy bly in sy wese en manier van uitdrukking 'n boer en baie beelde word aan die plaaslewe ontleen. Hy noem homself 'n "plaasjapie" (69) en selfs in sy gebed as sy gedagtes begin dwaal, gebruik hy plaasbeelde: "Hou die speenoud kalwers op hok, die klein jakkalsies uit die wingerd." (65).

Du Plessis se roman sluit in 'n mate aan by Van Coller se siening hierbo van die plaas as 'n religieuse ruimte "met trekke van 'n panteïstiese beleving". Daan beskryf homself byvoorbeeld as "iemand wat in die weë van die Here probeer wandel" en daar is "G'n gesoek na God op my plaas nie. Bly net stil, spits jou ore, luister, maak jou oë oop en kyk, en jy het soos 'n kaalperske, blos op die wang, nakend voor jou Skepper gestaan." (13). Selfs in sy beleving van die daoïsme het hy dit probeer verstaan op dieselfde wyse as wat hy God se teenwoordigheid op sy plaas Ystervarkfontein verstaan het – daar waar "die onsigbare sigbaar, die stilte hoorbaar en God naby was" (13). Hy gebruik ook plaasbeelde, soos toe hy nog 'n boer was: "Ek dink die Dao is soos die smaak van 'n rooiwang-appelkoos vroegoggend in die boord wanneer die son soos 'n lotusblom oranje-pienk oor die kliprantjies opkom. Skryf dit neer, die smaak en dis net woorde op papier, 'n belediging vir die rooiwang-appelkoos." (213). (Die verwysing na die "lotusblom", 'n blom in die ooste, saam met die "kliprantjies", 'n tipiese Suid-Afrikaanse landskap, in dieselfde vergelyking toon na my mening Daan se insig in die ooreenstemming tussen die twee godsdienste, in plaas daarvan om op die verskille te konsentreer).

In die meer moderne plaasroman (byvoorbeeld werke deur Etienne Leroux, André P. Brink, Etienne van Heerden en Karel Schoeman) word die eienskappe van die tradisionele plaasroman gedekonstrueer. Hierdie subgenre word deur skrywers aangegryp om kommentaar te lewer op belangrike aspekte van die literêre tradisie, byvoorbeeld die fokus van die verteller en die chronologie. Waar daar in die tradisionele plaasroman dikwels van 'n ouktoriële verteller gebruik gemaak word (Erasmus-Alt en Van Coller, 2018:8), gebruik Du Plessis 'n ek-verteller. Die fokalisasie geskied vanuit die perspektief van die dagboekskrywer-verteller wat sy verhaal achronologies vertel – dus ook 'n omverwerping van die tradisionele chronologiese struktuur. Hierdie verteltipe leen hom egter goed tot die vertel van 'n

lewensverhaal, wat 'n belangrike strukturelement in die literêre gerontologie is. Herinneringe lei tot terugflitse en die heen en weer spring tussen hede en verlede verleen 'n waarheidsgetrouheid daaraan, want goeie storievertellers draai dikwels op afdraaipaadjies af. (Daan se vrou, Magrieta, het die afdraaipaadjies *jakkalsdraaie* genoem). Daan interpreteer dus die verlede deur subjektief sy lewensverhaal te skryf. Slegs deur die verlede te interpreteer, daaroor te besin en gebeure in perspektief te vertel, kan hy sy bestaan sinvol beleef. Sodoende ondermyn dit die gedagte dat die oue van dae bloot passief in die verlede leef (Pretorius, 2014:15).

Kritiek word in die “nuwe plaasroman” gelewer op die sosiale en politieke werklikheid, veral apartheid. Volgens Van Coller (2006:97-99) vind dié kritiek neerslag in 'n opstand teen die vader en teen dít wat daardeur verteenwoordig word: die tradisionele waardestelsel, die religie, die vroeëre politiek, die tradisie. 'n Plaasaanval en die hofprosedure daarná (veral ook sy kritiek teen die ondergeskiktheid van Afrikaans in die huidige bestel) maak Du Plessis se romangegewe baie aktueel en sluit aan by die heersende diskoers oor grondbesit, plaasmoorde en plaasonteiening. Du Plessis sluit oënskynlik by die ouer plaasroman se siening van erfopvolging aan, as Daan sê: “Ek is van Afrika, die vierde geslag Van der Walt wat op hierdie plaas boer. Die grond onder jou voete is gedoop in my en my voorgeslagte se sweet.” (149). Maar uit 'n ander opmerking van Daan: “My pa is dood aan die einde van my eerste jaar in die praktyk as advokaat. Ek *moes* terugkom plaas toe om te boer” (my kursivering, 29), is dit duidelik dat die skrywende Daan nie erfopvolging as 'n gegewe aanvaar nie. Sy daaropvolgende woorde: “Jy kan maar sê die laaste 37 jaar op die plaas was vir my soos die Israeliete se veertig jaar in die woestyn” en sy vergelyking van homself as 'n “bout in sy moer vasgeroes in 'n gebreekte eenskaarploeg” (69) bevestig dat, as hy kon kies, hy 'n advokaat sou gebly het. Alhoewel hy ook, soos sy pa, patriargaal optree, word dit ondermyn deur sy seun se weiering om die patriargie te aanvaar: “jy gaan te kere of jy 'n Romeinse *pater familias* is, Pa.” (142). Hy sê ook: “En van vandag af gaan jy, Pa, nooit weer in my lewe inmeng nie.” (143). Dié verstandheid in die karakter soos in die plaasroman uitgebeeld, bied die basis vir die ontwikkeling en transformasie in die karakter wat byvoorbeeld uit die bespreking oor die rypingsroman uiteengesit sal word.

Wat die roman verder van die ouer plaasroman onderskei, is dat dit uitvoerig ingaan op die omstandighede van die werkers op die plaas. Daan se voorman word byvoorbeeld “onse Liefie” genoem en sy vrou, Ragel, word as 'n belangrike karakter in die roman beskryf. Sy het die Van der Walts se huweliksprobleme verstaan en Daan meer soos 'n vriendin as 'n huishulp opgepas ná sy vrou se dood. Hy het dikwels by hulle aan huis geëet en hulle kommer oor hulle wederstrewige seun, Michael, gedeel. Daan steun die meer progressiewe benadering tot die verblyfreg van plaaswerkers, deur die uitsetting van werkers af te keur. Ná Liefie se dood toe die plaas verkoop is, sê Daan vir die nuwe eienaar: “Bou waar jy wil, maar die kerkhof, die opstal en *Ragel se huis* hou ek uit tot ná my en haar begrafnis [...] *En*

my werksmense laat jy nie loop nie (my kursivering).” (185). Du Plessis lewer hiermee kritiek op die behandeling van plaaswerkers in die ouer bedeling, waar die Baas-Klaas-verhouding geheers het. (Vergelyk ook die wyse waarop Ragel se siening oor veroudering in hoofstuk 3.3.4 betrek word om ’n geskakeerde ouderdomsbeeld weer te gee).

Met betrekking tot die motief van manlikheid wyk Daan af van die stereotipiese boer vanweë sy besondere belangstellings (Latyn, mitologie, geskiedenis, musiek, letterkunde). Daan merk op dat “Ystervarkfontein se plaashuis *met sy baie boeke* (my kursivering)” (41) die huislike warmte van sy buurman, Koos, se huis ontbeer het. In die gesprek met die proponent sê Dominee: “[Daan] lees nie die Bybel in Afrikaans nie. Nee, hy weet beter, hy lees die Vulgaat om sy Latyn by te hou.” (29). Daan reken egter dat “[o]ns ’n plig [het] om dié mooi taal aan die lewe te hou,” en nadat hy vir Kaspaas die woord *proponent* se Latynse wortels verduidelik het, sê hy vir sy oorlede hond dat sy blaf “sal vleuels kry” as hy die “krag en skoonheid van die sterwende ou taal” aanhoor (31). Hy is dus ’n uitsondering vanweë sy intellektuele belangstellings – baie anders as die tipiese boer in sy samelewing. Sy uitlatings definieer hom ook as die ouer, wit, manlike Afrikaanssprekende – wat in die eietydse klimaat dikwels aan verguising onderwerp word (Lourens, 2019). Maar dis veral weens sy homoseksualiteit dat hy die Ander is: “’n Vreeslike woord, die h-woord. ’n Gemoedelike glimlag by die etenstafel verander in ’n koue rilling teen die ruggraat af wanneer dié woord soetpatats in ’n mond bitter maak en ’n pa onrustig na sy seun loer en ’n ma haastig vir hom nog ’n lamstjoppie op sy bord skep.” (238).

Du Plessis lewer kritiek op die samelewing se skynheiligheid wat gays veroordeel maar ander sondes ignoreer. Weens sy homoseksualiteit is Daan van die nagmaalstafel af weggevoer. Met die omstamp van die nagmaalsbeker en die wyn wat op die vloer (en op Sannie Coetsee se rok) drup, breek Daan as’t ware met sy kerk as hy besef dat hy glad nie aanvaar word nie. As godsdienstige mens was die kerk nog altyd vir hom baie belangrik: “Ek besef daar is niks fout met die bloed van Christus nie. Dis ek, Daan van der Walt, wat melaats is.” (174). Wat hierdie optrede deur die kerk so ironies maak, is dat die kerk, wat veronderstel is om haar oor Daan met haar¹¹ “broederlike liefde te ontferm” (174) ná die plaasaanval, hom eerder as homoseksueel veroordeel, maar swyg oor “owerspelers, getatoeëerdes”(119). Hartseer, bitter en verontreg dink Daan: “Buite is die towenaars en die hoereerders en die moordenaars en die afgodsdienaars en elkeen wat leuens lief het en doen.” (175) Met hierdie woorde verwys Daan terug na die plaasaanval, waar Liefie en sy bure gruwelik vermoor is,

¹¹ Die kerk is vroulik maar haar liefde is broederlik!

maar die leuenagtige getuienis van Michael daartoe gelei het dat die moordenaars skotvry daarvan afgekom het.

Hy word vervolgens onder sensuur geplaas, maar hy word ook deur die samelewing verwerp as hy besluit om in die ouetehuis te gaan woon: “Die ouetehuis op die dorp wou my nie daar hê nie” (189). By Sannie se begrafnis word hy nogeens verwerp: “Ná die begrafnis het ons tee op die ouetehuis se stoep gedrink: die begrafniskangers regs van die voordeur, ek alleen op ’n stoel by ’n tafeltjie aan die linkerkant. ’n Seuntjie het voor my kom staan. ‘Hoekom huil Oom?’” (354). Daar is in hoofstuk 2.2 verwys na die psigiese leed wat verlies by ouer mense teweegbring. Die skrywer bevestig dit deur Daan se woorde in ’n brief aan Magrieta: “Daardie nag [ná die plaasaanval] het ’n ou man op sy plaas op sy bed gelê en huil. Hy het getreur oor sy hond en sy medemens wat hy liefgehad het en oor ’n lewe wat vir goed verby was” (171). Daar is ook groot droefheid opgesluit in Daan se opmerking ná sy plaas verkoop is: “Ek het aanskou hoe my diere in trokke oor die paaie van my hart weggeroep word.” (185). Die plaaslewe word afgesluit met ’n laagtepunt: “En so is [Daan], die vark van Ystervarkfontein, stert tussen die bene, van sy plaas af weg.” (186).

Die dorpsnaam in Tom Dreyer se *Erdvarkfontein* (1998) resoneer met die plaasnaam “Ystervarkfontein”. Du Plessis en Dreyer ontgin dieselfde soort rustieke naamgewing wat kenmerkend van die plattelandse Afrikaanse kultuur is. Die meelewing wat deur die verteller in Du Plessis se roman gewek word, vorm ’n skerp kontras met die gebeure in Tom Dreyer se roman, waarin hy ’n blik gee van ’n dorpie, en die soort lewe wat daar afspeel. Dié blik is deurgaans gekleur met eksplisiete swart humor, teenoor Du Plessis se meer subtile ironiese humor. Daar is ook nie deernis met die karakters nie – die karakters is “marionette wat op interessante maniere rondgeskuif word.” (Steyn, s.a.).

Du Plessis lewer skrynende kommentaar op twee fundamentele aspekte van die boerebestaan. Sy hantering van die plaasaanval as ’n ingryping in die samelewingsorde en die manier waarop Daan se seksuele oriëntasie as verwerplik uitgebeeld word, bevestig dat die plaas nie (meer) ’n idilliese ruimte is nie en dat die “Boeremoffie in die moerkoffie” (326) nie sommer aanvaar sal word nie. Die gebeure op die plaas ná Daan sy grond verkoop het, is ook belangrik omdat dit die aktuele vraagstuk van eiendomsbesit, grondonteiening en voedselvoorsiening opper. Toenemend in die nuwe Suid-Afrika word produktiewe boerderye vervang deur toeristeaantreklikhede. Ystervarkfontein het byvoorbeeld The Royal African Game Lodge and Spa geword. Van boerdery is daar nie meer sprake nie, want olifante drink nou water by die drif en Ragel werk as ’n Afrikaanssprekende toergids tussen die ander Afrikaanse kuriositeite (die kerkhof, die plaashuis – nou ’n Typical Boer Cottage) op die werf. Daan stel dit inderdaad baie ironies as hy sê: “Dooie Afrikaners het ’n toeristeaantreklikheid geword” (356).

Alhoewel Du Plessis se roman aanknopingspunte met die plaasroman vertoon, is daar baie ander elemente in die roman wat hierby uitgesluit word. Vervolgens wy ek my bespreking aan die metaroman, waardeur ander gerontologiese aspekte van die roman uitgelig kan word. Die belydenisaard van Daan se *Historia* bied verskeie moontlikhede vir karakterisering.

3.2. Metafiksie (briefroman en dagboekroman)

3.2.1 Inleiding

Die term *metafiksie* word op ironiese wyse neerhalend deur Daan as “’n storie waar die skrywer sy naeltjie losskroef”¹² bestempel (38). Dit is presies wat Daan egter wel doen, as hy sê: “Ek was ’n groot voël in die modder. Ek het gespartel. Ek het gespook. Ek wou opstyg uit my ellende, maar dit het ’n geklap van vlerke gebly. Wie is Daan van der Walt van die plaas Ystervarkfontein?”(102). Hierdie aanhaling illustreer dat die verteller sy “naeltjie oopskroef” om groter duidelikheid oor homself te verkry. Hy pak dus sy teks, wat uit dagboekinskrywings en briewe bestaan, aan as ’n medium vir belydenis: “Soos ’n Rooms-Katolieke in die bieghok gaan ek op papier my sondelas woord vir woord van my gewete afwerp.”(25). Volgens Hambidge (s.a.) kan uiteenlopende tekste as *metafiksie* beskryf word. Daar is egter twee gemeenskaplike faktore, naamlik selfbewuste skrywerskap en kommentaar oor die romanvorm. Die suiwerste vorm van die *metaroman* is wanneer die ek-verteller of skrywer in die loop van die teks aankondig dat hy ’n storie/roman gaan skryf, soos Daan byvoorbeeld in ’n brief aan Magrieta aankondig: “Ek gaan my geskiedenis naspoor, ’n kritiese ondersoek doen, my *Historia* skryf.”(18). (Vergelyk ’n bespreking van die titel van sy dagboek hieronder).

Daan het baie verhoudingsprobleme om op te los en hy ervaar intense innerlike konflik vanweë sy identiteitskrisis as man. Sy begeerte is om oplossings te vind deur alles neer te skryf in sy *Historia*: “Selfondersoek is nou *aan bod* [...] My opdrag aan myself [...] is: *a narrow examination of thy selfe and the course of thy life* [...] Na die belydenis hoop ek kom insig. Na die insig begrip. Wanneer ek alles begryp, wil ek vry wees.”(25). Hy vra homself af of daar ’n beter manier is om vrede te vind as met ’n belydenis van sonde. Sy retoriese vraag word deur Kaspas, sy denkbeeldige toehoorder van al die gesprekke, beantwoord: “Bely, Oubaas, bely, bely.” Hierdie aanhalings wys terug na Wallace (2011:399)

¹² Vergelyk die woord *omphaloskepsis* wat beteken: “contemplation of one’s navel as part of a mystical exercise; navelgazing.” (Dictionary.com)

se siening dat die uitkoms van die skryf van 'n lewensoorlog tot groter kalmte en wysheid kan lei om die dood tegemoet te gaan.

Daan se skuldgevoel teenoor Magrieta kom telkens in sy belydenis na vore, want namate hy teruggaan op sy spore, besef hy al meer dat hy sy vrou te na gekom het: “Wat ék moes probeer regmaak tussen ons, het soos 'n Afrikaner op my tong gelê.” (81). Hy kon nooit sover kom om openlik met haar oor sy seksuele oriëntasie te praat nie. Sy het wel besef dat hy gay is, maar ook nie daaroor gepraat nie. Die stilte tussen hulle het al groter geword. Om sy ongemak in die huwelik weg te steek, het hy sy vrou dikwels verkleineer, veral ten opsigte van haar belangstelling in die letterkunde. Hy was ook baasspelerig en wens vanuit die hede dat hy dit kan verander: “'n Bietjie meelewing, dis wat te kort geskiet het in my verhouding met my vrou. Ek het haar gekarnuffel, nee, afgeknou en geboelie.” (114).

Waugh (1984:14) verwys soos Hambridge ook na die selfbewuste skrywerskap as 'n kenmerk van metafiksie: “a fiction that self-consciously reflects upon its own structure as language.” Dit is 'n manier van skryf waardeur vrae oor die verhouding tussen fiksie en werklikheid aan bod kom. Kontemporêre metafiksie vestig die aandag op die feit dat die lewe, sowel as romans, gekonstrueer is deur middel van rame: stories binne stories, maar, vervolg Waugh: “There is ultimately no distinction between ‘framed’ and ‘unframed’. There are only levels of form.” (1984:31).

3.2.2 Verskillende verhaalvlakke

'n Verhaal wat op twee tydvlakke afspeel, kan as rame in rame beskou word. Die verskil tussen die vertellershede (die diskursiewe hede – Daan wat in China in 'n monnikesel sit en skryf) en die vertelde verlede (Daan se lewe in Suid-Afrika – die storie-verlede) verteenwoordig meer as bloot 'n temporele verskil. Die temporele verdeling tussen tóé en nów beteken naamlik ook die verskil tussen gebrekkige selfinsig en beter begrip en selfaanvaarding. In 'n verhaal waar die volwasse en onvolwasse tydperke teenoor mekaar gestel word, word die sekerhede of die onskuld van 'n jeug destyds teenoor die vrae en onsekerheid van die latere volwassenheid teenoor mekaar gestel. Volgens Venter (s.a.) kan hierdie twee wêreldes vertel word met 'n vertelhouding wat wissel van verlange, nostalgie, onbegrip, wysheid, of sinisme.

Die twee wêreldes waarvoor Venter (s.a.) hierbo skryf, die vertelde tyd en die vertellershede, skakel ook in by die illusie van 'n outobiografie waarmee Du Plessis in sy roman speel. Dié illusie word deur Margaret Lenta (2003:159) bespreek in haar joernaalartikel oor *Boyhood* en *Youth* as J.M. Coetzee se outobiografiese fiksie, waaruit die term *autobiography* ontwikkel het. Dit is veral Coetzee se gebruik

van die derdepersoonsvertelling in 'n outobiografie wat opvallend is en die leser daarop voorberei dat dit slegs die “aura” van waarheid bevat. Volgens Coetzee (in Lenta, 2003:162-167) bied dit juis aan hom die opsie om verskillende weergawes of fiksies van die self te ondersoek.

Soos J.M. Coetzee onderskei tussen vertellende outeur en jeugdige protagonis, is daar 'n soortgelyke spanning tussen die vertelinstansie in die hede (Daan al skrywende aan sy *Historia* en in sy briewe aan Magrieta) en die protagonis in die verlede (Daan se ander self) in Du Plessis se roman. Die fokus is op die verlede wat die verteller nuut bekijk, met gevoelens wat wissel van misnoeë, jammerte of skaamte. Hy probeer om die verlede te verstaan deur dit te interpreteer. Daan skryf byvoorbeeld vanuit die hede oor sy astrante gesprek met die proponent in die verlede, met die insig wat hy intussen verwerf het. Ná Magrieta se dood het Daan baie bewus begin word van sy eie seksualiteit. In dié tyd was hy saam met Dominee Flip (sy predikant, maar ook sy studentemaat, met wie hy 'n seksuele ervaring gehad het) en die jong proponent wat in die gemeente sou waarneem, op pad. Op 'n impulsiewe wyse het Daan, wat agter langs die proponent gesit het tydens hierdie rit, hom probeer beïndruk met sy slimpraatjies en selfs sy hand op sy been gesit en hom stip in die oë gekyk terwyl hy terselfdertyd baie bewus was van die seksuele spanning tussen hom en Flip, wat die motor bestuur het. Die proponent het egter nie op sy attenties gereageer nie en Daan was skaam oor homself en spyt dat hy só voor Flip opgetree het. Skaamte lei tot belydenis, waarvoor die egoteks besonder geskik is. Hy was ook intens bewus van sy ouderdom, teenoor die jeugdigheid van die proponent as hy opmerk: “You know, Kaspaas, when I think back to the conversation with the proponent, I am slain. Overcome with shame and sorrow [...] Ek het al my appels op een slag uit die krat gegooi.” (32). In teenstelling met Coetzee se gebruik van die derdepersoonsverteller, wat afstand skep tussen die skrywer en die protagonis (Lenta, 2003:159), versterk Du Plessis se gebruik van die eerste persoonsvertelling die illusie dat hierdie afstand oorbrug word en dit inderdaad 'n persoonlike belydenis is.

Daan se terugverwysing na vroeëre optrede sluit aan by Hambidge (s.a.) se siening dat die ek-verteller in 'n metaroman die gebeure beleef én vertel, maar meestal word dit vanuit 'n agternaperspektief aangebied. Dit stem ook ooreen met die manier waarop lewensverhale vertel word, soos in die bespreking van die narratiewe perspektief in die literêre gerontologie uitgewys is (hoofstuk 2.5.2). Passasies wat die leser ervaar asof hulle nou (in die hede) afspeel, is vanselfsprekend reeds vooraf deur die skrywende ek-verteller geredigeer. Viljoen (2009:76) wys ook daarop dat die dagboek ten opsigte van die selfrefleksiewe fokus op verskillende maniere kan funksioneer: die dagboekskrywer kan eerlik oor homself wees, of hy kan dit wat hy skryf, redigeer om 'n beter prentjie van homself te skets. Daar ontstaan 'n dubbelspel tussen die gebeure soos hulle werklik is/gebeur het en soos die skrywende ek-verteller dit transformeer. Vergelyk ook Burger (2018:128) se opmerking oor die moontlikheid van die “onbetroubaarheid” van die interne fokaliseerder, in 3.3.2.

Soos Daan algaande belydenis doen, besef hy dat hy in die loop van sy *Historia* die waarheid soms verdraai het om homself in 'n beter lig te stel en skryf dan daardie deel oor. Op pad na Sannie Coetsee se begrafnis besin hy oor die mens se sterflikheid en besef dan dat hy dinge sal moet regstel: “As ek binnekort saam met Sannie Coetsee die dood in die oë moet kyk, moet ek beter met die waarheid omgaan.” (348). Oor die toneel waar hy en sy seun kontak met mekaar verbreek het, sê hy ook later: “In my geskiedenis het ek gelieg toe ek dié gebeurtenis beskryf het.” (348). Hy gaan dan voort om weer te vertel wat gebeur het, maar hierdie keer soos dit regtig was. (Of nie? kan die leser weliswaar wonder!). Dit is dus 'n situasie waar daar 'n hervertelling van 'n vertelling is. “Met elke diskursiewe transformasie is daar 'n verdere verfyning of raffinering van die oorspronklike uiting” (Venter, s.a.).

'n Goeie verdere voorbeeld van sodanige verfyning van die oorspronklike is die herskrywing van 'n beeld van Kaspaas wat die water waarin die maan weerkaats word, met sy “pienk tong” oplek (55). (Sien die herskrywing hieronder). Hierdie beeld getuig ook van die verskillende rame (verlede en hede) in die verhaal wat oormekaarskuif. Dit bevestig Waugh (1984:14) se siening hierbo dat daar uiteindelik nie meer grense is tussen die verskillende rame in die verhaalstruktuur nie. Daan het aan die begin van sy lewensvertelling geskryf oor sy besluit om weer te gaan “kuier” ná Magrieta se dood. Hy het die daad by die woord gevoeg en vier vrybriewe aan “Opsitkers”-kandidate geskryf. Bowendien was hy van plan om die volgende dag sy Viagra-pille by die apteek te gaan haal. Met dié optimistiese gevoel in sy binneste het hy gesien hoe die maan in sy hond se waterbak weerkaats. Heelwat later, nádat Daan die ballet *Maanwater* in China gesien het en hy ekstaties daarvoor geskryf het, lees hy vanuit die hede terug in sy dagboek en verander dan sy sin oor die maanweerkaatsing na: “Môre lek my hond se pienk tong maanwater.” (314). Wanneer die leser egter hierdie sin die eerste keer lees, is iets wat in die verlede gebeur het, reeds in die hede verander: die hede- en verlederame stort dus in duie. (Vergelyk 'n tweede bespreking van “maanwater” in hoofstuk 4.2.3 en nog 'n verwysing in 5.4.3).

Alhoewel die strukture van byvoorbeeld die brief- en/of dagboekroman slegs vertrekpunte is waaromheen die skrywende ek-verteller kommentaar lewer of gegewens verwerk ten einde 'n roman te kan skryf (Hambidge, s.a.), is hulle belangrike komponente in metafiksie, veral weens die belydende aard, soos in *Die dao van Daan van der Walt*. Vervolgens wy ek die bespreking aan 'n ondersoek na die rol van die briewe en dagboekinskrywings in die roman.

3.2.3 Briewe aan Magrieta

Die romanstruktuur in *Die dao van Daan van der Walt* word opgebou uit briewe en dagboekinskrywings wat Daan tydens sy verblyf in China begin skryf. Ná elke dagboekinskrywing volg sy brief aan sy vrou

Magrieta, wat al dertien jaar dood is. Dit skep vrae: hoekom 'n brief skryf aan iemand wat nie meer lewe nie? Is die brieffskrywer nie tot die dood toe eensaam en vol verlangens nie? Daan reken dat dit nie vreemd is om aan dooies te skryf nie: "Baie mense skryf aan hulle dooies" en hy verwys dan na boodskappe van persoonlike aard, wat 'n mens dikwels onder sterfgeval-kennisgewings in die koerant lees, waaruit veral verlange en eensaamheid blyk (44). In die Chinese kultuur word die verering van gestorwe geliefdes, veral die ouers, as 'n baie belangrike plig beskou. In Daan se ontmoeting met You Mei was hy gefassineer deur die wyse waarop sy haar oorlede man eer deur al sy gunsteling eetgoed en kleinode by sy portret uit te stal (212). Sy het Daan selfs oorreed om saam met haar China toe te gaan om tydens *Qing Ming* (die Fees van Deursigtigheid en Glans: 'n fees vir die dooies) rites vir haar gestorwe ouers uit te voer (304-306). Sy briewe aan sy oorlede vrou is dus volkome relevant.

Die briefroman, wat geheel of gedeeltelik uit briewe bestaan, kan beskou word as een van die belangrikste vroeë vorme van die roman. Morfologies is dit verwant aan die dagboekroman vanweë die eerstepersoonsvertelling (Botha, s.a.). Die unieke rol wat die brieweleser in die briefroman speel, onderskei dit van ander eerstepersoonsvertelvorme. Die brieffskrywer verwag 'n bepaalde respons van sy leser en maak dus dié leser voortdurend aanwesig in sy brief. Altman (1982, in Botha, s.a.) noem dit "the epistolary pact". Die feit dat Magrieta nie as 'n gewone briefleser kan optree deur op Daan se briewe te reageer nie, maak dit intrigerend. (Op dieselfde wyse word Kaspaas, Daan se hond, wat ook al dood is, in die dagboekdeel aangespreek.).

Die spesifieke ek-jy-verhouding bepaal die aard van die epistolêre diskoers (Botha, s.a.). In Daan se briewe boots hy byvoorbeeld sy praatstem na. Alhoewel hy nie 'n respons kan verwag nie, skryf hy op so 'n vertroulike trant aan Magrieta, asof hulle teenoor mekaar sit en gesels. Hy spreek haar gereeld aan in sy retoriese vrae: "Begryp jy nou, ou vrou? (60); "Wat praat ek, Magrieta?" (153) en: "Onthou jy?" (134). Hy verwys na haar vrae in die verlede: "Hoekom praat jy nie as jy iets op die hart het nie, Daan?" en probeer dit antwoord: "Vanaand het ek baie op die hart, Magrieta. Vanaand praat ek met jou." (17). Hy kondig ook aan dat hy sy geskiedenis gaan neerskryf in sy *Historia* en vervolg dan: "Hou op lag, Magrieta, dis nie 'n grap nie." (18). Dit wil voorkom asof hy probeer vergoed vir sy koudheid teenoor haar in hulle huwelikslewe deur haar nou te betrek by sy skrywery, terwyl hy in die verlede verkleinerend teenoor haar opgetree het omdat hy gevoel het sy was slimmer en meer geleerd as hy, veral ten opsigte van die letterkunde: "Jy kan nuttig wees in die hemel, Magrieta. Jy kan my help met die skrywery. [...] Hoe voel jy oor die saak? Sal jy my bystaan, Magrieta?" (18). Sy word dus die afwesige aanwesige in sy briewe, amper asof hy haar lewendig wil hou (Botha, s.a.). Die gedig "An Upbraiding" deur Thomas Hardy, (1917 in Du Plessis, 2018:21) wat in die motto in *Die Historia* Deel Een aangehaal word, kan trouens daarop dui dat Daan vanuit die hede besef hoe Magrieta sy koudheid in hulle huwelik ervaar het:

When you are dead, and stand to me
 Not differenced, as now,
 But like again, will you be cold
 As when we lived, or how?

Die belydenistema kom weer ter sprake as Daan beseft dat hy te kort geskiet het in sy huwelik: “die tyd het dalk aangebreek dat ek ’n brief aan haar skryf en haar sê ek het haar liefgehad.”(16). Hy het egter nooit sover gekom nie. Daan het dit moeilik (of onmoontlik) gevind om sy emosies in woorde uit te druk. You Mei het hom aangemoedig om vir sy seun (van wie hy vervreemd was) in Chinees “ek het jou lief” te sê (246), want ook teenoor sy seun kon hy nie sy gevoelens uitdruk nie. Hy kon ook nie sy gaywees teenoor sy vrou erken nie: “Hoe, Kaspaas, hoe sê ’n man vir sy vrou hy het ’n ander man gevry?” (91). (Selfs nou dat sy dood is, kan hy dit nie aan haar erken nie).

Die skrywer ontgin die potensiaal van briefslotte om hierdie aspek van Daan se karakter uit te wys. Volgens Altman (1982 in Botha, s.a.) vestig briefslotte die aandag op die briefroman as proses. Daan het elke brief formeel afgesluit met “Jou *langslewende* eggenoot, Daan van der Walt” maar die heel laaste brief sluit hy af met: “Jou *liefhebbende en verlangende* eggenoot, Daan van der Walt” (my kursivering 358). Die briefslotte suggereer dus dat hy tog wel op sy manier sy liefde vir haar uitgedruk het. Daar is ook progressie in die briewe ten opsigte van die manier waarop Daan vir Magrieta aanspreek: van ’n berispende “moet dit nou nie daar bo uitblaker nie, Magrieta...” (18) tot ’n vergoelike “Ons hét mos goeie tye saam gehad, Magrieta? Dit is mos so?” (115) en ten slotte sy voorneme om sy *Historia* as brandoffer aan haar te wy. “Ek wil hê jy moet dit lees en weet op my manier het ek probeer om ’n goeie man vir jou te wees.” (358). Die gedagtes en gevoelens, ook oor veroudering, wat hy met Magrieta deel, lei tot openbaring en self-ontdekking, wat belangrike momente in die karakteriseringsproses is. In die literêre gerontologie is die karakter se belewing van sy oudword belangrik, want identifikasie met ’n karakter vind plaas as die vertelling op so ’n wyse geskied dat die leser die karakter se passies, hoop, vreugde en ook sy frustrasies kan beleef (Waxman, 1990:17-21). Daan as die verteller vervul in hierdie verband ’n belangrike rol om die leser dieper in die ouerwordende karakter(s) se lewe(ns) in te trek.

3.2.4 Dagboekinskrywings

Net soos die brief aan die skrywer die geleentheid gee om homself te openbaar, kan die dagboekskrywer baie oor homself verklap, of doelbewus verhul. In die inleidende essay in sy dagboek

Skuinslig belig Aucamp (2003:6-10) die dagboek as literêre verskynsel, hetsy as wordingsgeskiedenis van die skrywer of as oefenboek vir formulering- en styleksperimente. Viljoen (2009:72) staaf hierdie siening met haar opmerking: “Werklike dagboeke en ook die aanwending daarvan in fiksie word dikwels geassosieer met self-ondersoek, self-onthulling en self-ekspressie.” Daan se dagboekinskrywing getuig hiervan: “Selfondersoek is nou *aan bod*, soos die ounooi en haar meelopers sou sê. My opdrag aan myself hier agter my tafel is, in die gees van die Puriteinse wekroep uit die sestiende eeu: *a narrow examination of thy selfe and the course of thy life*.” (Du Plessis, 2018:24). Vergelyk die (skynbaar) hoogdrawende titel van sy dagboek verder aan.

Amper op soortgelyke wyse as in die briefroman, rig die dagboekskrywer ook sy skrywe aan “iemand”. Vergelyk ook Hambidge (s.a) se siening hierbo dat die ek-verteller in ’n metaroman die gebeure beleef én vertel, maar meestal word dit vanuit ’n agternaperspektief aangebied. Vir Aucamp (2003:20) behels dit ’n spel tussen ’n belewende ek en ’n ander ek wat tegelykertyd evalueer en kritiseer:

Ek haal dié momente uit my dag wat vir my lewensvatbaar lyk en dra hulle oor in ’n boek.
 Ek selekteer dus, wat op intensivering neerkom; maar verder verdubbel ek myself, wat nog
 ’n vorm van verhewiging is. Die ek wat ervaar het, word ’n tweede ek wanneer hy gaan sit
 en skryf: hy interpreteer wat hy ervaar het. En op dié manier leef ek twee maal per dag.

Die verteller-skrywer in ’n (skynbaar) outobiografiese verhaal, veral as dit in die persoonlike en subjektiewe dagboekvorm weergegee word, is by uitstek in staat om al sy emosies, passies en verlangens uit te spreek, want die dagboek is veronderstel om privaat te wees. (Vergelyk die verwysing na *autrebiography* in hoofstuk 3.2.2 hierbo). Deur Kasperas, Daan se hond wat in die plaasaanval dood is, in sy dagboekinskrywings aan te spreek, word die privaatheid nie opgehef nie. Trouens, dit verbreed die uitdrukkingsmoontlikhede. Alhoewel hy met Kasperas praat, kan hy as dooie hond nie terugpraat nie.

Du Plessis se insluiting van Kasperas as “karakter” in sy roman sluit aan by die studieveld van die hond in die letterkunde. Kasperas vervul die rol van ’n katalisator of klankbord: “In die gees is jy by my, my vriend.” In Robles (2016:62) se studie oor die funksie van diere in die letterkunde verwys hy na ’n ou geskrif van Cervantes waarin twee honde met mekaar begin praat. Hierdie “hondedialoog” lewer ironiese kommentaar op Daan se verwysing na sy hond as “vriend”: “People go on and on about our strong memories, our sense of gratitude, our great fidelity – so much so that artists sometimes use us as symbols of friendship.” Die hond word ook geassosieer met die huis, met vertroudheid (Robles 2016: 59). Daan openbaar sy eensaamheid en verlange deur Kasperas as gespreksgeenoot te kies. Hy was ook die enigste band met sy verlore seun, wat sy “eintlike baas” was. Ná die plaasaanval het hy sy hond met mededoë en diepe hartseer begrawe (169).

Daan sê ook vir Kaspaas: “Jy is my honde-muse. Hoe anders as met jou hulp [...] kan ek my geskiedenis neerskryf? Ek hoef my net jou vertrouende oë te verbeel en ek kan die taak opneem.” (23). Wanneer daar na die hond in die letterkunde verwys word, is die hond volgens Robles (2016:56) nie net ’n kultuursimbool van getrouheid en moed nie, maar ook ’n simbool van die natuur in die beskawing. Kaspaas is in hierdie verband nie net Daan se “vriend” nie, maar sy inherente natuur as dier reflekteer Daan se “natuur” as man. Kaspaas het byvoorbeeld by sy aankoms op die plaas eers al die plaashonde doodgebyt en daarna die katte (dalk ’n tersluikse verwysing na die “skrifgeleerde Sadduseërs” wat Daan graag sou wou bykom om koning te kon kraai op sy eie werf?). Intens bewus van sy eie seksuele onvermoë en onvervuldheid, sê hy half jaloers vir Kaspaas wat al weer “’n jong teef gaan beken” het: “What a horndog you were, my friend” (92). Tydens sy besoek aan Boerseun moes hy aan homself erken: “’n horing het ek nie” (84) en word pynlik daaraan herinner as Boerseun hom later onthou as “die outoppie wat nie ’n hard-on kon kry nie” (207).

Terwyl Kaspaas nog geleef het, het sy reaksies Daan se emosies gereflekteer, soos byvoorbeeld in die toneel waar hy ’n bloutjie in die apteek geloop het met Sannie se skielike verskyning toe hy sy blou pilletjies wou koop en Kaspaas hom “druipstert” na buite volg (93). Hy kon ook knor of nies of bollemakiesie slaan asof hy sy baas se gedagtes kon lees. Robles (2016:180) gebruik die term *FIDO*, waardeur die opinies, gevoelens en gedagtes van diere deur die mens uitgedruk word asof dit deur die dier geartikuleer is. Op hierdie wyse slaag die skrywer daarin om beeldend in plaas van beskrywend sy storie te vertel.

Deur Kaspaas as ’n Engelse hond voor te stel, kry die verteller ook meer vertel-opsies – nie alleen betrek dit ’n wyer stelwyse nie, maar dit skep ook ’n afstand tussen Daan se intieme opmerkings teenoor Kaspaas en dit wat hy as geskiedenis opteken. Deur Kaspaas as toehoorder te gebruik, stel dit die verteller in staat om monoloë te lewer, byvoorbeeld bespiegelings oor verganklikheid, oor homself en sy verouderende liggaam en kritiek op verskeie sake, of om relevante verhale uit die geskiedenis of mitologie op te diep.

Die belewing van die ouer persoon se leëwêreld van binne af uit is van kernbelang in ’n literêr-gerontologiese studie, soos deur Sasser en Moody (2018:4-5) in hoofstuk 2.3 uiteengesit. Daan het verskeie redes vir sy geskrif, afgesien van die begeerte om vry te kom. In die ouderdom is geheueverlies ’n belangrike psigiese remskoen. In ’n brief aan Magrieta skryf hy: “My geheue laat my al meer in die steek en dan raak ek verward. Sien jy, Magrieta, hoe belangrik dit is dat ’n geskiedenis betyds opgeskryf word?” (122). Vir Aucamp (2003:20), wat pynlik bewus was van sy liggaamlike agteruitgang, verganklikheid en die dood, was die byhou van sy dagboek nie net vertroostend nie, maar ook ’n manier om aan die vergetelheid te ontkom.

In 'n latere dagboekinskrywing gee Daan nóg 'n rede waarom hy alles wil opteken: “Ek het self nog nooit my storie aan 'n ander mens vertel nie, Kaspaas, nog altyd gereken niemand stel belang [nie]” (232). Sy storie behels ook sy kultuur en sy mense se geskiedenis: “Ons geskiedenis is die naelstring wat ons bind aan wat agter ons lê [...] Sonder die verlede is ons soos rolbosse in 'n woestynwind.” (233). Hy sê ook dat hy die herinneringe ál meer koester namate hy ouer word (233). Die “outobiografiese” optekening van sy lewenspad vloei voort uit 'n kondisie wat met die ouderdom geassosieer word en is 'n belangrike sleutel in 'n gerontologiese studie.

3.2.5 Die *Historia*

Daan se nogal vername titel vir sy dagboek, naamlik *Historia*, is 'n verwysing na Herodotos se *Historia* waarin hy die Grieke se oorvertelde stories opgeteken het “om dié mense se geskiedenis beter te verstaan”. Ook Augustinus het sy eie geskiedenis, “vol skuld en erfsonde”, in sy *Confessiones* opgeteken. “Waarom sal Daan van Ystervarkfontein swyg?” (18). Hiermee vereenselwig hy hom as 't ware met Herodotos en Augustinus (groot figure uit die geskiedenis). Dit kan die leser laat wonder wat hy presies met so 'n titel beoog. Is dit bedoel as selfspot? Is dit grootheidswaan?

'n Mens sou kon redeneer dat Daan aan grootheidswaan lei, deur te verwys na “arrogante” opmerkings, soos wanneer hy trots verwys na “Ons Van der Walts” (“huil nie”; daar is “geen keer” aan hulle nie, 238; “Daar's g'n fout met my nie. Ek is 'n Van der Walt” 103) of: “Wat Hemingway kan doen, kan Daan van der Walt ook doen” (123). (Hy het darem wel later erken hy kon nie, soos Hemingway, *staan* en skryf nie). Hy het nie 'n gebrek aan selfvertroue nie, soos blyk uit sy woorde aan You Mei toe hy besluit het om nie geduldig in die massa te wag om 'n nuwe vlug na China toe te bespreek nie. Hulle oorspronklike vlug is gekanselleer en die skare het om die kaartjiestoonbank saamgedrom: “Vandag skuif ek die bamboesgordyn met 'n kragtoer” en hy het gedruk en geskuif tot hulle heel voor was. “Soos Saul onder die profete troon ek bokant die Chinese uit. [...] Ek word die verwarring se Toring van Babel.” (254).

Wat sy voorkoms betref, is hy ook selfversekerd: “Met klere aan is ek 'n man met 'n lyf wat nie ongemerk by vroue verbygaan nie.” (34). Om oor luukse motors te praat asof dit iets alledaags is, deur na homself as 'n “ou kliënt” te verwys, kan dalk ook as arrogant beskou word: “My nuwe BMW X5 is 'n week vantevore op die plaas afgelewer. Ek was nie verniet 'n ou kliënt nie” (105). Hy verwys ook later na sy voorneme om in sy nuwe lewe in die Kaap met 'n “windmaker wit pet” op sy kop in 'n rooi sportmotor langs die see te ry. (238). Maar is selfversekerdheid dieselfde as arrogansie? Die teenpool van sy “grootheidswaan” is sy gevoelens van wanhoop, skuld, verlange, selftwyfel: “Daan van der Walt is klaar met jubel” (16); “my somer het verflenter” (91); “Ek is ge-confuse” (113); “Ek, sondige mens” (123); “Dis

ek wat melaats is” (174). Hy sê trouens ook oor sy lewensverhaal wat hy neerskryf: “My geskiedenis word by die dag ’n groter verleentheid vir my.” (88).

Dit moet in gedagte gehou word dat Daan as regsgeleerde Latyn bestudeer het en ’n liefde vir die taal ontwikkel het en (dikwels tot ander se ergernis) Latynse frases aangehaal het. Hy reken byvoorbeeld dat “[o]ns ’n plig het om dié mooi taal aan die lewe te hou” (31). Vanweë sy belangstelling in die geskiedenis en die klassieke kultuur sê hy ook: “Ek ken Herodotos en Homeros van kindsbeen af” en stel hom op gelyke voet met hierdie klassieke figure (hulle “hou saam braaivleis”) en hy reken voorts dat hulle almal, asook “koning Dawid, sy mooi vrou Bátseba en sy wulpse seun Salomo saam kerk toe [gaan].”(105). Ook die heilige Augustinus verkeer op dieselfde vlak as hy, want hulle al twee moet “alles beken, vatte en uitsteeksels en als.” (96).

Hy was nie in sy element as boer nie, omdat hy die boerdery *moes* voortsit ná sy pa se vroegtydige dood en hy het dié tyd beskryf as “veertig jaar in die woestyn”. (31). As homoseksuele man in ’n huwelik met Magrieta was hy bowendien seksueel gefrustreer. Telkens het hy in gesprekke met haar op ’n baasspelerige manier teruggeval op verwysings na die geskiedenis of mitologie of Latyn en haar verkleineer om homself beter te laat voel en sy skuldgevoel en onvermoë en onvervuldheid weg te steek. Sy Chinese vriendin You Mei het hom egter duidelik laat verstaan dat sy optrede arrogant voorkom: “Net aanstellerige mense peper hul taal met onverstaanbare aanhalings om belangrik te klink.” (260). Met dié woorde het sy hom “in die lewer gehap” en hy het omtrent “uit sy trollie geval”, want volgens hom is hy ’n “nederige, ingetoë man” (260).

Ek argumenteer gevolglik dat Daan weliswaar nie ’n “nederige, ingetoë man” is nie en dat hy waarskynlik wel soms spottend na homself as ’n belangrike Van der Walt verwys. Hy leef egter in ’n wêreld van sy eie, geïsoleer van die samelewing. Hy beleef konflik as gevolg van die “verskillende” identiteite wat hy nog nie kan integreer nie. Sy kop is vol stories van die mense/figure/helde van wie hy gedurig lees. *Wat die hart van vol is, loop die mond van oor*, lui die spreekwoord. Om sy dagboek dus ’n titel soos *Historia* te gee, is vir hom nie ’n uiting van belangrikheid en arrogansie nie, maar so natuurlik soos “koeksisters en melkert vieruur Sondagmiddag op Ystervarkfontein se voorstoep” (7). Die klassieke kultuur is immers een van sy belangstellings.

3.2.6 Die illusie van realiteit

Abbott (1984 in Viljoen, 2009:78) verwys na die dagboekroman se uitsonderlike vermoë om op “mimetiese vlak die illusie van realiteit te skep sodat die suggestie van ’n werklike dokument ontstaan.”

Daan beskryf byvoorbeeld die plek waar hy skryf, met herhaalde verwysings na die mankolieke stoel, die ongemaklike slaapbank en die pen wat Magrieta hom op sy vyftigste verjaardagpresent gegee het, waarmee hy skryf. Hy begin ook elke inskrywing met 'n verwysing na wat gebeur het sedert hy laas geskryf het en voeg 'n brief gerig aan Magrieta aan die einde in. So word die leser oortuig dat dié *Historia* 'n “werklike” dokument is wat bestaan en waaraan elke dag gewerk word en word die metafiksionele aard van die roman beklemtoon. Dit kom ook na vore in die verteller se verwysings na sy skrywerskap: “'n danige skrywer is ek nie, maar diep in my binneste weet ek ek het die hart en die tong van 'n digter in die kas.” (13). Die woorde *in die kas* kan hier aan die begin van sy verhaal ook gesien word as 'n vooruitwysing na die latere *uit die kas klim*. Aansluitend by J.M. Coetzee (in Lenta, 2003:160) se stelling: “writing reveals to you what you wanted to say in the first place”, lei Daan se skryfonderneming algaande tot sy emansipasie op seksuele gebied.

Hy kies versigtig die regte woorde, byvoorbeeld wanneer hy probeer om sy ontroerende beleving van Allegri se *Miserere* as jong kind uit te druk: “By hierdie lendelam tafel is my probleem hoe 'n mens in taal omgaan met klank. Woorde is skugter as dit by musiek kom. Dis soos die liefde. Of die dood. Of vleeslike omgang. Woorde pik aan die goed soos die kwikstertjie [...] aan sy weerkaatsing in die wieldroppe.” (64). Die geheue wat verswak, belemmer egter hierdie taak: “Ek soek na die regte woord wanneer ek skryf [...] Net gister, eergister nog het ek nooit gesukkel om die regte woord te kry nie.” Hy verwys terug na sy verlede as regsman, toe hy na aanleiding van “Lord Denning, master of the Rolls” (een van Daan se mentors toe hy 'n advokaat was) geleer het: “woorde is die regsman se gereedskap. Met woorde oortuig hy die hof dat sy kliënt se saak meriete het” (235). “'n Mens raak bekommerd as die ouderdom jou woorde begin steel. En jou geheue” (235). Die talle verwysings na hierdie aftakeling van die geheue en die soek na woorde (onder andere op p.115, 122,153,179) wil die leser laat glo in Daan se woorde: “Oudword is nie maklik nie” (41), veral as die onsekerheid hom oorval of sy verstand “nog helder gaan wees na vyf en sewentig, of so.” (35). Kathleen Woodward het die mens se groter vrees vir die verouderende liggaam as vir die dood duidelik uitgespel in haar boek *Aging and its Discontents: Freud and Other Fictions* (1991:20) waarin sy ouderdom as die grootste “misnoeë” van die beskawing bestempel. Sy voer ook aan dat die mens ouderdom meer vrees as die dood.

Deur Daan se herhaalde verwysings na die ouderdomsfaktore wat psigiese agteruitgang voorspel, word die leser al meer bewus daarvan dat Daan se veroudering vir hom 'n remskoen word. Selfs die skryfproses (wat hy baie ernstig as sy “dagtaak” beskou, waarmee hy “elfuur soggens” begin, (104 en 123) het 'n psigiese en fisiese uitwerking op hom en selftwyfel oorval hom soms: “Soos 'n ou mens wat kinds geword het, praat ek dagin en daguit met 'n dooie hond” (115). Omdat sy monnikesel waar hy sit en skryf so beknopt is, het hy probeer staan en skryf, maar moes gou daarmee ophou, want sy voete het begin swel en sy rug wou breek (123). Bowendien vreet die rumatiek hom op en blaasontsteking

kortwiek hom: “[dit] het my verlede nag ses keer in die reën uitgejaag”(61). Daan gee deurgaans blyke van sy ouderdomskwale en erken openlik: “Ek is bekommerd oor my ou liggaam se welstand” (61), maar hy beur voort met sy skrywery. Hy sê aan Magrieta dat die skrywery sy maag omkrap. (250). Namate hy al hoe vryliker met sy verlede omgaan, skryf hy: “Ek krap ou koeie uit die sloot met my ondersoek en dit ontstel my. Ek het vanmiddag tydens die skrywery hartkloppings gekry [...] ek is doodbang iemand lees my gedagtes.” (74).

Net soos 'n skrywer in die werklike lewe bestek opneem van sy skryfwerk, is Daan steeds besig om kommentaar te lewer oor sy *Historia*. Hy wonder voorts hóé eerlik hy behoort te wees: “As die ounooi tog net wil raad gee. Wat moet in en wat moet uit die geskrif bly?” (79). Ná sy besoek aan Boerseun en die kuieraand by Sannie wat lelik skeefgeloop het, skryf hy: “My geskiedenis word by die dag 'n groter verleentheid vir my.” (88). Hy weet nie hoe om aan Magrieta te skryf dat hy 'n ander man gevry het nie, en sê vervolgens: “'n Skrywer wat al bekwaam is, sal nou ophou skryf aan hierdie hoofstuk, Kaspaas, maar soos jy sal sien, is ek meer beskaamd as bekwaam.” Nietemin delf hy al dieper in sy selfondersoek, tot hy vra: “Is dit regtig vir my nodig om só eerlik te wees in hierdie *Historia* van my?” (207).

Die verwysing na Daan wat bang is iemand lees sy gedagtes, beklemtoon hoe moeilik dit vir die mens is om eerlik met sy verlede om te gaan. In hoofstuk 2.5.2 is verwys na Freud (in Anthonissen (2017:114) se bewering dat mense se lewensverhale meer weglaat as wat vertel word, want “slegs kragtige oë kan 'n verhouding met die onbewuste inhoude verduur”. Dit word bevestig deur Daan se opmerking: “'n Mens skryf in 'n bekentenis net soveel as waarmee jy dink jy kan wegkom” (281). In die lig van Jung se stelling wat hierby aansluit: “ons sal omtrent enigiets anders doen as om onself te ken” (Anthonissen 2017:114), is dit insiggewend dat al meer mense wel na vore kom om hulle lewenstories te vertel. Bogenoemde aanhalings toon dat Daan se selfondersoek inderdaad tot openbaring en selfkennis begin lei, wat ook op 'n liggaamlike vlak beleef word. Sy bekentenis later dat hy “beter met die waarheid moet omgaan” (348) as hy die dood in die oë moet kyk, toon dat daar progressie plaasvind ten opsigte van sy oopstel van homself.

Die skrywer gebruik die verskillende hoofstukke om die verhaal alternatiewelik as brief of dagboek uit te bou. Die “raakvlakke” tussen die briewe en die dagboek skuif oor mekaar as Daan in sy briewe aan Magrieta kommentaar begin lewer oor die skryf van die *Historia* en in sy dagboekinskrywing die inhoud van sy briewe verduidelik. Hy het 'n vaste vorm vir die *Historia* opgestel, maar soms moet hy dit verander: “My *Historia* moet vir eers wag totdat ek die ounooi gepaai het. Sy sal ook omgekrap wees omdat die volgende brief in die middel van nêrens die *struktuur* van my geskrif opfoeter, maar dit kan nou nie anders nie.” (57). As interne verteller plooi hy die ontbloting van sy innerlike self, omdat hy

voortdurend bewus is van wat Magrieta sou dink. As hy sover kom om sy gevoelens bloot te lê, skrik hy half en verduidelik dan weer wat hy bedoel het op 'n ander manier.

Du Plessis toon voorts deur verwysing na letterkundige tradisies dat hy op mimetiese vlak die illusie van realiteit skep, asof Daan se *Historia* 'n werklike dokument is, wat aan sekere norme moet voldoen: "Vasklou aan die hedelyn [...] was een van my lettergierige eggenote se goue riglyne vir skrywers. Na elke jakkalsdraai, het sy gesê, moet die verteller terugkeer na die hedelyn, die plek waar hy was voor hy koers verloor het." (10). Die skrywer (Buys, 2019) het in sy repliek by die aanvaarding van die UJ-debuutprys verwys na die waardevolle skryfwenke wat hy by prof. Marlene van Niekerk ontvang het terwyl hy aan sy manuskrip gewerk het. Ek bespiegel dat dit net sowel haar stem en wenk kon wees wat in Andries Buys se kop ingeprint is, wat hier in Magrieta se woorde oor die "hedelyn" opklink.

Magrieta was besig met haar doktorsale studie oor die Engelse letterkunde en het Daan gegrief met haar idees oor die skryfproses, wat nie met syne ooreengestem het nie. Hy het dikwels "jakkalsdraaie" gegooi as hy 'n storie vertel, of skryf. Sy oorlede vrou se houvas op hom is steeds 'n bepalende faktor in die wyse waarop hy nou dink en skryf: "Ons ou mense ontkom die hede wanneer ons terugtree in die verlede." Sy aanvanklike ongemak en wrewel in China is die "hede" waaraan hy wil ontsnap, maar die opteken van herinneringe uit die verlede is ook 'n belangrike aktiwiteit in die ouderdom om die huidige bestaan sinvol te beleef (De Falco 2010:24). Daan sê voorts dat, toe Magrieta nog geleef het, was "die hede" (wat nou die verlede is) alreeds menige dag ondraaglik. "Sy het my nie net in die hede geteister nie; vanuit die graf verontrus sy my nou snags met haar *hedelyn*." (10). Deur gedurig oor Magrieta te droom en veral deur haar verskyning in nagmerries aan hom, bevestig hy Campbell (1991:75) se siening dat die spesifieke vorm wat die droom aanneem, verbind kan word met die probleme of gedagtes van die dromer.

Na my mening is Daan se "jakkalsdraaie" juis dit wat sy storie so interessant, snaaks en vol pitkos maak en verhoed dat sy belydenis 'n swaarmoedige relaas word en gee hom die geleentheid om kommentaar te lewer, te spot of te kritiseer: "Die kuns is ernstig, het my vrou my vermaan wanneer ek met haar die draak steek. Letterkunde lag nie, het ek geleer, dit kraak en splinter af as dit net probeer glimlag." Hy gee voorts sy eie (komiese) verklarings vir literêre begrippe soos *diskoers*, *metafiksie*, *intertekstualiteit*, *oeuvre* (39). Spottenderwys pas hy dié begrippe toe terwyl hy die koei melk: "Die pienk vaselien moes *aan bod* kom, voor ek met Blommetjie se taai spene *in gesprek* kon *tree* vir die *metaforiese kragtoer* om melk in die emmer tussen my bene te kry." (81). Die spel tussen fiksie en werklikheid duur so voort. Hy laat ook nie die geleenthede verbygaan om kritiek te lewer nie, soos uit bostaande aanhalings blyk. Dit is egter ironies dat hy sy eie ongemak ten opsigte van sy vrou en haar vriende se akademiese geleerdheid probeer verdoesel met sy spottende aanmerkings. Hy is immers 'n regsgeleerde, met

kennis van Latyn, mitologie en geskiedenis, maar voel ontuis met haar vriende se hoogdrawende manier van praat. Hy gee egter erkenning aan Magrieta se meerdere letterkundige kennis: “Laat ek dit maar erken, Kaspaas: die ounooi was slimmer as ek. En meer geleerd.” (38). Nietemin wil hy haar nou betrek by sy skrywery, asof hy haar só steeds lewend wil hou: “Jy kan nuttig wees in die hemel, Magrieta. Jy kan my help met die skrywery [...] Hoe voel jy oor die saak? Sal jy my bystaan, Magrieta?” (18). Maar hy misken die “hedelyn” en begin sy *Historia* “*in media res*, sommerso in die middel”, een week ná sy aankoms in China.

Die bestaan van die *Historia* as ’n werklike dokument word verder bevestig deur die aandag wat gegee is aan die opstel van ’n buiteblad, titel, opdrag en motto. Die *Historia* word geopen met ’n formele titel: “Die Historia van DJ van der Walt. ’n Ondersoekende Reis deur sy Geskiedenis. Opgedra aan sy vrou en sy geliefde hond.” Deur die plasing van die woord “geliefde” voor “hond” in plaas van voor “vrou”, laat die leser alreeds vermoed dat als nie pluis was in dié huwelik nie. Die aangehaalde gedig, “An Upbraiding” deur Thomas Hardy, (in Du Plessis, 2018:21) bevestig dit en wys vooruit op die skuld wat in Daan se gemoed bestaan oor sy koudheid teenoor sy vrou. Terselfdertyd skep dit by die leser uiteindelik meelewing met Magrieta wat in ’n (grootliks) sekslose huwelik na haar man se liefde gehunker het: “Ah what would I have given alive / To win such tenderness!” (21). Nou dat sy dood is, skryf hy met groter teerheid oor haar as wat sy in die lewe ontvang het.

Deel Twee open met ’n aanhaling van Euripides uit “Die Bacchae” (in Du Plessis, 2018:275) as subtitel:

Wat ons soek is ons nie beskore nie;

Wat ons die minste verwag, is deur die gode vir ons voorberei.

Aan die een kant is daar dus die verwagting dat daar hoop vir Daan is. Aan die ander kant voorspel die tweede motto, ’n aanhaling uit Deuteronomium, niks goeds vir die lewe in ’n vreemde land met vreemde gode nie: “onder dié nasies sal jy geen rus hê nie” en: “jy sal nag en dag skrik en van jou lewe nie seker wees nie”. Die tema van Deel Twee word aangedui as “Die Man van die Weg”. Dit is ’n positiewe aanduiding van doelgerigtheid, sekerheid en moontlik ’n nuwe begin. Waar die fokus in die eerste deel op die “man” was, is dit in die tweede deel op “die weg”, die pad, die reis wat Daan as sy lewenspad aanvaar het. Dat daar ’n duidelike breuk met die eerste deel is, is sigbaar in die titels van die dagboekgedeeltes in Chinees en Afrikaans. Hierdie titels is ontleen aan die stel *tai ji*-oefeninge, “Eight Pieces of Brocade” wat Daan en sy nuwe leermeester, Songtao, saam doen. Die titels gee ’n aanduiding van die hoofgedagtes wat in die betrokke dagboekinskrif na vore kom.

3.2.7 Samevatting

Deur die vertelkonvensies van die brief-en dagboekroman te benut, slaag die skrywer daarin om vrye teuels te gee aan die hoofkarakter se gedagtewêreld, waardeur sy belydenis vorm aanneem. Dit pas ook by die uitbeelding van 'n ouer man wat bestek opneem van sy lewenspad. As 'n literêr-gerontologiese teks beskou, is die beleving van die ouderdom vanuit die ouer persoon se oogpunt beskryf, insiggewend in die problematiek van 'n ouerwordende man. Botha (2013:31) verwys na die metafiksie se potensiaal om alles met alles te kombineer en te versoen, soos inderdaad blyk uit die narratologiese verskeidenheid (verhale, dialoog, drome, tydspronge) wat in Du Plessis se metaroman na vore kom.

Vervolgens word ondersoek ingestel na die mate waarin *Die dao van Daan van der Walt* by die genre van die rypingsroman aansluiting vind.

3.3. Rypingsroman

3.3.1 Inleiding

Die term *Reifungsroman* is deur feministiese skrywers ontwikkel omdat vroue nie net weens ouderdom nie, maar ook weens geslag diskriminasie ervaar. Barbara Waxman (1990:12-21) gebruik die term *Reifungsroman* om na romans te verwys waarin die sentrale karakter 'n ouer vrou is wat in haar rypingsjare noodsaaklike selfkennis opdoen en nuwe insigte oor die lewe en die ouderdom verkry. In haar ontleding van verskeie tekste verwys sy na vrouekarakters wat as protagoniste optree en meer in hulle oudwordfase ontwikkel as tydens hulle grootwordjare. "Perhaps they truly grow up at last". Die "grootwordjare" waarna Waxman verwys, dui op die ontwikkelingsjare wat in die sogenaamde *Bildungsroman* onder die soeklig kom. Kenmerkend is die psigologiese uitbeelding van die innerlike en geleidelike groei van die karakter totdat 'n soort ideale lewenshouding bereik word. Die eerstepersoonsvertelling verleen voorts 'n outobiografiese aard aan die ontwikkelingsroman (Ontwikkelingsroman, s.a.). Waxman se term *Reifungsroman* ("novel of ripening"; "rypingsroman" in Afrikaans) is geïnspireer deur May Sarton (1982 in Waxman, 1990:2) se optimistiese konsep van "ripening towards death in a fruitful way". Dit fokus dus steeds op die ontwikkeling van die karakter, soos in die *Bildungsroman*, maar met die klem op rypwording in die latere lewensfases. "Women in fact do

not lose power as they age. Instead, they gain it. They gain it through self-confidence and through self-knowledge” (Deats, 1999:5).

Volgens Deats (1999:5) is daar ooreenkomste tussen die geslagte in hulle verouderingsproses. Rigiede rolverskille verval en mans en vroue word meer dieselfde: “taking on the characteristics of their gender opposite. Women and men achieve the freedom to develop their entire personalities, aspects of which have been repressed by society's rigid and deleterious gender polarization.” Sy kom tot die gevolgtrekking dat die sleutel tot lewenskragtige veroudering opgesluit is in die integrasie en vrywording van die self.

Waxman, daarenteen, voer aan dat daar 'n duidelike onderskeid gemaak moet word tussen vroulike en manlike rypingsromans: “women’s lives do not completely conform to male paradigms of experience and development observed by male researchers and thus need to be examined separately from men’s lives.” Om maar net 'n paar verskille aan te toon: Volgens Gilligan (1982 in Waxman.1990:13) verskil identiteitsvorming by vroue van die proses by mans. Vroue stel waardes soos gehegtheid, versorging en intimiteit op die prys, terwyl manlike volwassenheid deur individuele prestasie en persoonlike outonomie gekenmerk word. Die sogenaamde leënessindroom, waardeur die moederskapfase afgesluit word, “where one is left with an empty shell in place of a self” lui vir mans dikwels die hoogtepunt van hulle loopbaan in (Bart, 1973 in Waxman,1990:13). Daarenteen vaar wewenaars oor die algemeen nie goed ná hulle eggenotes hulle ontval nie, terwyl weduwees vry word van huishoudelike pligte en dikwels floreer. (Silverman, 1986 in Waxman1990:14). Alhoewel hierdie verskille in die 21ste eeu ietwat stereotipies mag voorkom, moet dit tog in ag geneem word as 'n karakter se rypwordingsproses bespreek word. In Du Plessis se roman is dit veral die karakter se eensaamheid ná sy vrou se dood wat hom nuwe weë laat verken het.

Gray (2009:22) wys daarop dat fisiese aftakeling in die ouderdom normaalweg lei tot 'n verskuiwing van voorkoms-gebaseerde waardes tot wysheid-gebaseerde waardes, in terme van 'n persoon se selfwaarde en gedrag. By mans is hierdie proses moeiliker omdat manlikheid en seksualiteit onlosmaakbaar deel is van manlike subjektiwiteit: “They seemingly envisage the ageing process as a threat not only to their psychological health, but also to their concept of self-worth.” Dit is veral die ouer gay man wat dit toenemend onmoontlik vind om aan die manlike gay norme van “muscular, athletic, devoid of fat and hairless” te voldoen (Suen, 2015:228). Suen sluit met sy opmerking aan by Berger (1982:40) se bevinding dat fisieke aantreklikheid vir die ouer homoseksuele man (net soos vir die ouer vrou en die gestremde of andersins gestigmatiseerde mens) baie belangrik is om identiteit, selfwaarde, en selfaanvaarding te versterk.

Berger (1982:156)¹³ het in sy ondersoek bevind dat sommige van die homoseksuele mans met wie hy onderhoude gevoer het, gay kerke besoek en baie waarde heg aan spirituele waardes en gemeenskapslewe. Een se kommentaar was: “We have to realise we are not beautiful forever, not on the outside at any rate. So, in order to attract others, we must make ourselves attractive on the inside.” ’n Ander een se opmerking oor die kwaliteit van lewe vir ’n verouderende gay man was egter: “Age can be a stigma just as difficult to bear as homosexuality.” Die skrywer kom ten slotte tot die gevolgtrekking dat dit ouderdom, eerder as seksualiteit is, wat mense op die ashoop laat beland as die samelewing hulle nie meer nodig het nie (Berger, 1982:241).

Gray (2009:22) voer aan dat die ouer manlike hoofkarakter wel as protagonis in verskeie romans optree, maar baie selde word die kwessie van veroudering progressief aangepak. Volgens Gulette (1997:15, in Gray 229:22) sal mans in die regte lewe sowel as karakters in romans “ attempt to preserve something of the stag night well into middle age”. Dit is dus te meer belangrik dat Du Plessis se bydrae in hierdie verband erkenning geniet. Dis ook belangrik omdat dit die homoërotiek vanuit die ouderdom beskou. Ander werke in die eietydse Afrikaanse prosa wat aspekte van die rypingsroman bevat, omdat ’n sterk manlike protagonis as verouderende man uitgebeeld word, is: *Wals met Mathilda* deur Dan Sleight (2010), *Klimtol* deur Etienne van Heerden (2014) en *Op ’n dag ’n hond* deur John Miles (2016).

Die rypingsroman as subgenre in die letterkunde is ’n belangrike ontwikkeling in die literêre gerontologie. Die ouer persoon tree as protagonis in die verhaal op deur die aanbieding van sy lewensoorisig, gewoonlik as eerste-persoonsverteller, deur middel van drome of terugflitse, waardeur onopgeloste kwessies uitgepluis word, dikwels van seksuele aard (Waxman, 1990:17). Hierdie aspek sal in die volgende hoofstuk oor Daan se rypwordingsproses bespreek word.

Die rypingsroman (“ripening towards death in a fruitful way”) skep egter nie net ’n rooskleurige prentjie van die ouderdom nie, trouens temas sluit onder andere in: fisiese en psigiese pyn; eensaamheid; vervreemding van familie en die jeug; selftwyfel; gevoelens van hopeloosheid; leed oor verlies van vriende; afname in verstandelike skerpte, ensovoorts. Die eerste deel van Daan se *Historia* eindig met ’n dagboekinskrywing waarin Daan se verlange na die verlede sterk deurskemer, sy verliese vir hom te veel word en hy ’n vertigo-aanval kry (274). Dit is egter die vooruitsig dat ander moontlikhede bestaan, om in die verkenning van die self nuwe rolle in die lewe te ontdek, wat die rypingsroman belangrik maak.

¹³ Berger se ondersoek is weliswaar in 1996 met ’n tweede uitgawe opgedateer, maar is stellig nie in pas met omstandighede in 2019 nie.

(Waxman, 1990:16). Dit is juis dié aspek van veroudering wat Du Plessis in sy roman op 'n vernuwende wyse aanpak.

3.3.2 Die vertellersrol

'n Belangrike kenmerk in hierdie genre is die verteller wat identifikasie met die ouerwordende karakter bewerkstellig deur sy belewing van die biologiese, psigiese en sosiologiese aspekte van veroudering. Burger (2018:72) wys egter daarop dat die belewing van iemand anders se leefwêreld 'n illusie bly, dit is 'n “verbeelde wêreld”, maar deur interne fokalisering kan 'n mens iets ervaar van hoe 'n ander se bewussyn is. Waxman, (1990:17-18) se siening is dat hierdie “inlewing” meer insig vir lesers kan gee in “experiences of older human beings in a way that gerontologists and psychologists cannot.”

Volgens Burger (2018:128) se uiteensetting van interne vertellers is dit duidelik dat die eerstepersoonsverteller oor die algemeen minder betroubaar is as 'n eksterne verteller, omdat hy self betrokke is by die gebeurtenisse en homself beter kan voordoen as wat hy is:

Wanneer 'n eerstepersoonsverteller aan die woord is en alle ervarings deur die karakter self as sy of haar eie ervarings beskryf word, gee dit 'n gevoel van outensiteit, asof 'n mens toegang kry tot die eerlike gedagtes van die karakter self. Maar die probleem is dat 'n mens nie maklik kan weet of die karakter dalk 'n vals idee oor die wêreld het nie – die waarheid van sy of haar waarnemings kan nie getoets word nie.

In Du Plessis se roman draai Daan as interne verteller nie doekies om oor sy lewe as ouerwordende man nie. Alreeds in die inleidende sinne sê hy aan sy geliefde hond, Kaspaas: “Voor die maan twee keer vir sy weerkaatsing in jou waterbak glimlag [...] slaan die vlietende jare jou heupbeen uit lit en lê jy onder in die put, 'n gebreekte kruik.” (7). Die woord *kruik* word 'n paar keer herhaal (“skerwe van my gebreekte kruik” p.11; “Ek het die lamppit uitgedoof. Die kruik gebreek” p.288) en sluit aan by verskeie ander woorde of uitdrukkings in die teks, wat as ouderdomsimbole beskou kan word. Hy verwys byvoorbeeld na natuurelemente soos die “maan en sterre” (52), die “wind” en die “môrester” (100) en die “wilgertak” (153) wat simbole word van afskeid en die tyd wat verbygaan. Dit kom ook voor in “'n winterwind gryp na jou niere” (119) en “die jare glip verby”, vertaal uit die Latyn (124). Daan bevestig hierdie siening deur na homself te verwys as “'n windverwaaide piesangboom” (236) en sy mymering oor 'n “herfsblaar op die grond [...] die kortstondigheid, die verganklikheid van alles... Dis waaroor my trane los raak in die ouderdom.” (354).

Ook die obsessie oor die menslike liggaam, siekte en gedagtes oor die dood is kenmerkend in hierdie genre. Die aftakeling wat in die ouderdom plaasvind, is veral op liggaamlike vlak ongemaklik en moeilik om te aanvaar: “Ek is bekommerd oor my ou liggaam se welstand.” (61) sê Daan en erken: “Oudword is nie maklik nie” (41). Die verteller noem hierdie skete op: “my gelapte hart en vergrote prostaat” (14); “rumatiek het die voorste litte van my vingers windskeef getrek” (116) en “die rumatiek vreet my op” (61); “my rug breek en [...] my voete begin swel” (123) en boonop laat die blou pilletjie sy gesig in rooi gloede uitslaan (96). ’n Beskrywing van sy bedkassie som die lewe van ’n ouerwordende man goed op: “Op my bedkassie was ’n amper leë pakkie teensuurtablette, my beker water, die Vulgaat (beslis nie ’n tipiese item langs ’n ou man se bed nie! – my invoeging) my flitslig, lipsalf en die botteltjie trane vir my droë oë.” Verder verwys hy na die vyf kussings op sy bed: “twee vir onder my kop, een agter my rug vir warmte, een voor my bors vir omhelsing en die blou kussinkie tussen my benerige kniekoppe.” En verder het hy die mussie wat buurvrou Elsie vir hom gehekel het, op sy kop gesit (69). Dit is voorwaar ’n toneel wat hemelsbreed verskil van Daan, die selfversekerde man wat by Boerseun aangelê het en Sannie se attenties afgeweer het.

Hy ly ook aan blaasontsteking, wat hom soms tot ses keer in die nag na buite jaag (61) en hom sy “oumansdruppels” langs Dominee laat drup (31). Bowendien was sy “boggel so rooi soos ’n oorryp turksvy” (92). Dié beskrywing van ’n ou man se skete is des te meer skrynnend, omdat dit ’n kontras vorm met die jong proponent wat hulle op die reis vergesel het, asook Boerseun en Songtao se viriliteit. Waxman (1990:17) beskryf die velerlei kontraste tussen jeug en ouderdom, werklikheid en verbeelding, integriteit en fragmentering as ’n verdere eienskap van die rypingsroman.

De Beauvoir (1972:75) se siening: “One's life has value so long as one attributes value to the life of others, by means of love, friendship, indignation, compassion” bevestig die feit dat vereensaming plaasvind as die sosiologiese aspekte van die mens se verhoudings met sy medemens versteur word. Ná sy vrou se dood, die plaas verkoop is, sy vriende vermoor is en sy seun landuit is, skryf Daan in sy dagboek: “Die eensaamheid in die ouetehuis het my gewurg.” (2016) en in ’n brief aan Magrieta: “Wanneer gee ’n gelowige moed op? Wanneer begin hy twyfel aan die liefde van sy medemens – en die liefde van God? Dink aan my met mededoë, ou vrou.” (187). Dit kan tot groot eensaamheid, depressie en angs lei as die mense vir wie jy lief is, uit jou lewe verdwyn en bande met vriende en familie afgesny word.

Wat egter moeiliker is om te aanvaar, is die psigiese ouderdomskwale: hy voel nie alleen “kreupel” nie, maar ook “bekrompe” (104); selftwyfel vreet aan hom: “Soos ’n ou mens wat kinds geword het, praat ek dagin en daguit met ’n dooie hond” (115). Vrees vir siektes soos kanker is vir Daan ’n werklikheid, want sy vrou is dood aan kanker en sy ou vriend Ferdinand het ’n verskriklike lyding as gevolg van

prostaatkanker gehad: “En die dokters vertel ons ons hoef nie bang te wees vir prostaatkanker nie.”(73). Hy bekommer hom oor die psigiese gevolge wat ’n moontlike prostaatooperasie vir hom kan inhou: “As ’n dokter met sy mes tussen jou bene inklim en jou skoonkraap, is jy nie meer ’n man nie, Kaspaas.” Hy vergelyk homself dan met ’n “koggelkoei”: “Ius, maar jou blus is uit” (62). Hy besef dat erektiele disfunksie ook een van sy probleme is: “Diep in die nag wanneer ek oor Viagra lê en nadink, gaan my hart aan die klop.” Hy wonder hoe hy vir die dokter moet sê dat hy “kruit in sy pan” nodig het. (34) Hy word ook ontstem deur allerhande voorspooksels van die moontlike nawerking van die “bulpil”: “Wat as daar nie genoeg bloed oor is vir die hartare nie? Wat as die hartspier kramp en ek sak inmekaar as die groot oomblik aanbreek, of sommer langs die kombuistafel, my gesig in die bord ontbyt pap en ek in Blommetjie se bies versmoor?” (37). Du Plessis se gebruik van oordrywing skep humor te midde van Daan se somber oumansvrese.

Aan die een kant is hy bewus van sy brandende seksuele begeertes en aan die ander kant is hy bekommerd dat hy dalk nooit ’n kleinkind gaan hê nie. Dis egter Daan se geheue wat hom al meer in die steek laat. Die talle verwysings na hierdie aftakeling (onder andere op p.115, 122,153,179) wil die leser laat glo in Daan se woorde: “Oudword is nie maklik nie” (41), veral as die onsekerheid hom oorval of sy verstand “nog helder gaan wees ná vyf en sewentig, of so.” (35).

3.3.3 Verganklikheid

Gedagtes oor die dood dra ook by tot die ouerwordende persoon se psigiese (wan)balans. Die vertigo-aanval wat Daan die dag ná sy aankoms in China gekry het, kan beskou word as ’n uiterlike manifestasie van sy psigiese wanbalans. Hy is nie net ongemaklik oor homself as verouderende homoseksuele man nie, maar sukkel ook om die kulturele verskille te akkommodeer en is benoud oor die verslegtende verhouding met sy seun. Hy was in alle opsigte op ’n laagtepunt in sy lewe, soos blyk uit sy woorde: “Net die gedagte aan boerekos en die naderende dood hou my nog staande” (7), wat voorts suggereer dat die neerskryf van sy lewensverhaal uit ’n doodsbeseft spruit. Die doodsgedagtes, wat ook opgeroep word deur ou vriende se sterftes, bring ’n groter dringendheid in sy skryfwerk. Hy voel hy moet “beter met die waarheid omgaan” (348). Dit verwys ook na Wallace (2011:399) se siening dat onopgeloste kwessies in die aangesig van die dood meteens baie belangrik is – deur die lewensverhaal op te teken, kan dit óf tot depressie óf tot groter kalmte en wysheid lei om die dood tegemoet te gaan. Vergelyk ook hoe die roman in hoofstuk 5.5 gelees kan word as Buys se laatwerk, waar hy in sy laaste lewensfase ’n dringendheid ervaar om sy verhaal (al is dit nie ’n outobiografie nie) neer te skryf.

Skrywers beweer soms dat hulle skryf om die naderende dood te besweer. Breyten Breytenbach het reeds vanaf 'n vroeë ouderdom die doodstema in sy poësie gebruik in 'n poging om die dood "mak" te maak. In 'n gesprek met Louise Viljoen tydens die bekendstelling van sy bundel *Die beginsel van stof* (2011) het hy gesê: "Jy dink hoe meer jy dit in 'n hoek probeer druk, hoe meer sal dit jou uitlos." Alhoewel hierdie "skans teen die onafwendbare" uiteindelik gedoem is, "maak 'n mens asof dit nie so is nie", het hy gesê en bygevoeg: "om in Afrikaans te dig, is ook 'n beswering van die dood van dié taal." (Chris, 2011).

Gedagtes oor verganklikheid, die dood en die hiernamaals word as 'n belangrike tema in Du Plessis se roman deurgetrek. Die doodskwessie kom ter sprake in 'n gesprek met Dominee: "nóg deug, nóg offerande sal die ouderdom en die dood vertraag." (124). Ook vrae rondom genadedood word gestel. In aansluiting by die *dao* ("pad/weg") in die titel van die roman sê Daan byvoorbeeld: "Die mens is op reis, die dood net 'n verposing, 'n tussenwerpsel in die tog na die ewigheid." (8). Alhoewel hierdie stelling op die oog af na die daoïsme verwys, bevestig dit weereens die ooreenstemming met die Christelike godsdiens, wat die dood slegs as die einde van die mens se aardse lewe beskou. Daan verwys ook na Seneca se mening dat die mens deur sy ganse lewe geleer moet word om te sterf (37). Anthonissen (2017:338) beaam hierdie insig: "'n Mens kan nie die werklikheid van die dood ontken nie, maar daar is 'n groter werklikheid om te omhels: Lewe!" Dit sluit ook aan by meester Yang se vertelling oor die *kamikaze*, waardeur jong mans afgemaai is en bring die verganklikheid van die mens opnuut ter sprake. Hierdie verwysing beklemtoon egter die idee dat die vervlietende aard van skoonheid, veral in die jeug, die betekenis van die lewe, ook in die ouderdom, bevestig (220). Nietemin ervaar Daan weersin in sy verouderende liggaam, met rumatiek, sooibrand, impotensie, prostaatprobleme en verminderde krag. Daarom sou hy graag as hy hemel toe gaan "die lenige liggaam van 'n jong man" wou hê, met "stewige bene. Vastrapvoete. Spiere waar dit hoort. Onderdele wat werk." (9). Wanneer Daan aan die einde van die verhaal al hierdie eienskappe in Songtao aantref, word dit gesuggereer dat hy hemelse geluk ervaar (341). Hy beskryf Songtao as "'n Seëning om met dankbaarheid te ontvang en vir ewig te bewaar." Hierdie aanhalings toon die kontras tussen jeug en ouderdom, skoonheid en aftakeling, lewe en dood, wat as deel van die groter tema *balans* in die roman voorkom.

Toe Daan met sy dagboekverhaal begin het, was dit vir hom 'n uitgemaakte saak dat sy bestemming die hemel is. Namate dié verhaal gevorder het en hy met skuld, wroeging en boetedoening begin worstel het, was hy oortuig daarvan dat die hiernamaals nie meer sy bestemming is nie (136). Meester Yang se daoïstiese idees oor verganklikheid het 'n groot rol gespeel om balans in Daan se doodsbegrip te bring. (Vergelyk Daan se godsdiensbeskouing in die volgende hoofstuk).

3.3.4 'n Geskakeerde ouderdomsbeeld

In aansluiting by Waxman se stelling hierbo dat nie slegs 'n rooskleurige prentjie van veroudering in 'n rypingsroman geskets word nie, skep die skrywer 'n geskakeerde ouderdomsbeeld deur ook ander karakters se sienings oor die ouderdom weer te gee. You Mei, die Chinese vrou wat Daan by die ouetehuis in die Kaap ontmoet het, het 'n filosofiese en verdraagsame houding: “Water vloei, blomme val, die fonteine droog op.” Half vertroostend noem sy dan die ouetehuis waar Daan hom nou bevind “'n rusplek tussen stasies” en bemoedig hom deur by te voeg dat 'n mens gewoon raak daaraan (205).

Vir Magrieta was toenemende eensaamheid in 'n onbevredigende huwelik en haar kanker dood haar “lot” in die ouderdom. Net soos Daan, was sy vasgevang in die samelewing se verwagtinge van haar. Sy het haarself probeer uitleef in haar letterkundestudie en was 'n goeie gasvrou, maar sy was nie gelukkig nie. Die verwysing na die dag toe sy, ná aan haar sterfbed, na die liedjie “Forever Young” (282) geluister het, beklemtoon die verganklikheid:

Let's dance for a while, heaven can wait.
 So many songs we forgot to play.
 Do you really want to live forever?
 Forever and ever?
 Forever young.

Sy het egter dadelik die musiek stilgemaak toe sy Daan hoor inkom het en dit vervang met 'n lied met die treurige woorde “Nie vir altyd sal ek lewe nie: laat my met rus want my dae is nietigheid.” (283). Hierdie oorskakeling van die een lied na die ander aksentueer die groot stilte en verwydering wat tussen Daan en Magrieta ontstaan het. Alhoewel hy haar tydens haar siekte liefdevol versorg het, het hy nie volle begrip gehad van die omvang van die pyn in haar oor 'n verkwiste lewe in 'n (grootliks) sekslose huwelik met 'n homoseksuele man nie. Al het hy haar woorde: “En ek het gedink die fout lê by my”, gehoor (38) en begryp, het hulle nie daaroor gepraat nie. Haar trots wou hom nie haar hunkering en weemoed laat sien deur die “Forever young”-lied te speel nie. Sy wou hom liever onder die indruk laat dat haar pyn oor die dood wat voorlê, gaan.

Ook die randfigure, die plaasmense, word betrek in hulle ervaring van veroudering. Daan se getroue helper ná almal hom verlaat het, Ragel, antwoord op Jan-Willem se vraag hoe dit met haar gaan: “Ek kyk agter jou pa.” (145). Met hierdie woorde lê sy klem op die feit dat sy diensbaar is. Dit sluit aan by Gilligan (1982 in Waxman, 1990:13) se siening hierbo dat die vrou se identiteit gekoppel is aan versorging en dienslewering. Sy het haar eie kwota verdriet beleef met haar seun, Michael, se

daggaverslawing en die moord op Liefie, haar man, waarvan Michael skotvry afgekom het. Sy was 'n versorger en sou dit tot aan die einde van die verhaal bly, soos blyk uit Daan se woorde aan Magrieta: "[Ragel] sal vir jou sorg. Daar sal altyd vars blomme op jou graf wees." (357). Selfs haar eie veroudering sien sy deur die lens van versorging van ander as sy vir Jan-Willem sê "Ek weet nie hoe lank ek nog vir jou sal konfyt kook nie." (151). Haar vrolike en kreatiewe optrede as Daan se huishulp, toe sy as sy "vriendin" voorgestel moes word in sy Kaapse huis, toon dat "suksesvolle" veroudering nie klas- of rasgebonde is nie: "Ragel het (die dag daarna) met naald en gare in haar kamer deurgebring. Daardie aand het sy na my geroep: 'Ek is reg,' en uit die kamer gekom, pure parlement: 'n droom-roomyskegel op haar kop en 'n splinternuwe rok styf aan haar lyf.'" (224). (Met die woorde "pure parlement" lewer die skrywer ook op skalkse wyse kommentaar op die Suid-Afrikaanse werklikheid).

Deur die karakter Sannie Coetsee as 'n ouer vrou uit te beeld wat haar seksualiteit uitleef, lewer die roman ook kommentaar op die veranderende siening van seksualiteit in die ouderdom, wat deur die bevolkingsveroudering teweeggebring is. Die positiewe uitbeelding van die "sexy senior" (Sandberg, 2015:220) teenoor die aseksuele oumens het 'n kopskuif in mense se siening oor bejaardheid gemaak. Seksuele begeerte verdwyn nie met veroudering nie. Vergelyk ook Daan se woorde aan die begin van sy dagboek: "'n Doending, die seksding, solank jy nog kan" (7). Sannie het met haar pers haarkapsel en uitspattige hoede en melktert en vleipraatjies en verkleinwoordjies by Daan probeer aanlê. Die "kuieraand" by haar was grootliks 'n mislukking as gevolg van Daan se homoseksualiteit. Maar, ten spyte van haar (waarskynlike) fisiese vermoë, was sy nie meer seksueel begeerlik nie. Soos in hoofstuk 2.4.3 reeds bespreek, is seksuele begeerlikheid nou verwant aan 'n aantreklike liggaamlike voorkoms, veral omdat die samelewing op die jeug gefokus is. Die biologiese onafwendbaarheid van liggaamlike aftakeling is nietemin 'n realistiese gegewe. Dit is veral die ouer vrou en gay man wat hierdeur geraak word (Suen, 2015:228). Vergelyk byvoorbeeld Daan se versugting na "die lenige liggaam van 'n jong man"(9) in die bespreking van verganklikheid hierbo. Die patriargale wyse waarop Daan Sannie se voorkoms beskryf toe sy hom probeer verlei het, is tipies van die sogenaamde "male gaze"¹⁴: "My ou vriendin se borste stoei nie meer met haar bostuk nie. Hulle hang. Haar naeltjie, wat laas op skool sonlig gesien het toe haar magie bruin was en plat, is 'n donker gat. Onder die soom van die kort rompie rys haar bene soos beskuitdeeg op uit die hoëhakskoene." (Du Plessis, 2018:97).

¹⁴ "Male gaze" is 'n term wat deur die filmkritikus Laura Mulvey geskep is. Well (2017) beskryf dit so: "The male gaze plays out most obviously in two main areas: actual interpersonal and social encounters (e.g., catcalls, "checking out," gazing at women's body parts, making sexual comments) and exposure to visual media that spotlights women's bodies and body parts, depicting them as the target of a non-reciprocated male gaze."

3.3.5 Ouderdomsdiskriminasie

Uit 'n gerontologiese oogpunt is dit belangrik dat 'n kwessie soos ouderdomsdiskriminasie aangespreek word. Die beskrywing van Sannie Coetsee se voorkoms hierbo is 'n goeie voorbeeld van ouderdomsdiskriminasie, waaraan veral vroue blootgestel is. Dit verwys ook terug na die opmerkings wat gemaak is in die bespreking oor die rypingsroman: “die term *Reifungsroman* is deur feministiese skrywers ontwikkel omdat vroue nie net weens geslag nie, maar ook weens ouderdom diskriminasie ervaar.” (Waxman, 1990:12-21).

Dit is 'n taamlike algemene gebruik om verkleinwoorde te gebruik om met ouer mense in “oumenstaal” te praat, tot irritasie van baie wat dit as degradering beskou. Terwyl Daan in die hospitaal was, het hy hom bloedig vererg vir die verpleegsters wat hom so aangespreek het: “Kom, kom, Oupa. Tyd dat ons op ons ander sy draai. Dit is altyd tyd vir iets. En altyd óns wat dit moet doen. Tyd dat ons bietjie eet, ons gesiggies was, ons medisynetjies drink, ons piepie voor ons gaan slaap. Piepie! Peuters piepie. 'n Man slaan water af in die veld, urineer in glas by die prostaatsdokter, of pis tussen die manne by die krip.”(101).

Alhoewel Boerseun in sy “Opsitkers”-advertensie sy belangstelling in ouer mans geadverteer het, is sy siening van ou mans baie kras. Hy verkies mans nie ouer as dertig nie en stel waarskynlik meer om materiële/selfsugtige redes in die ouer gay man belang as hy sê: “Oom sien, actually is 'n ou man basies nie my turn-on nie. Hy is soort van...Ek is likely om uit te freak as 'n *oxygen thief* (my kursivering) aan my vat.” (207).

Woorde wat na die ouderdom verwys, moet liefsverswyg word. Die “ouetehuis” in die Kaap waarheen Daan verhuis het, word 'n *Retirement Village* genoem. “We don't allow you to use the words *old age home* at Spes Bona”, het die bestuurder gesê (189). Nietemin beskryf Daan die inwoners op 'n stereotipiese wyse: “Ek het aanskou hoe die inwoners, hul lywe krom, gesigte geplooi, koppe skaars hoog genoeg om deur die voorruit te sien, klou aan hul motors se stuurwiele op pad Seepunt of Waterfront toe vir inkopies: koekies vir die tee, tydskrifte vir die leë ure en geursels vir die lyf.”(189).

Die rypingsroman se beklemtoning van rypwording as iets waardevols in die ouderdom, is egter 'n teenvoeter vir ouderdomsdiskriminasie. Ek verwys na Gray (2009:22) se opmerking in die inleiding oor die rypingsroman dat aftakeling in die ouderdom normaalweg lei tot 'n verskuiwing van voorkoms-gebaseerde waardes tot wysheid-gebaseerde waardes. In Du Plessis se roman is dit ou mense, ou vroue, “gryskop-Boervrouens”, wat Daan ondersteun het tydens sy hofverskyning: “Toe sien ek haar: Sannie Coetsee. Aan weerskante van haar, in 'n ry, die weduwees van die ouetehuis. Hulle toi-toi nie, het nie plakkate om vir die televisie te wys nie, het geen aanstigter by hulle om wraak aan te blaas nie.

Hulle staan stil, met geboë hoofde.” (183). Na my mening toon Daan se opmerkings in hierdie situasie, wat skerp verskil van die opmerkings ten opsigte van Sannie se voorkoms hierbo, dat daar innerlike groei by hom plaasgevind het sedert die plaasaanval en die verwerping wat hy daarná beleef het.

Dit is die uitwys van wyse en bemoedigende gedrag in die ouderdom wat kan help om ouderdomsdiskriminasie te bestry. Meester Yang se optrede as wyse ou man in sy behandeling van Daan se wanbalans skep ’n vrugbare teenpool vir negatiewe ouderdomsbeelde: “The good life begins at seventy, Da Ni Eu. You are freed from desire, you purify your mind and live the Dao, the way of nature, the simple way, the way of contentment and peace.” (155) en: “A man of your age should go through his final years with his eyes and ears wide open and a heart willing to forgive.”(221). (Vergelyk die ryppwordingsproses by Daan in die volgende hoofstuk).

Deur identifikasie met die ouerwordende karakter(s) in die roman bestaan die moontlikheid dat die jonger leser se denkwysse kan verander deur negatiewe verwagtinge van veroudering en die siening van die Andersheid van bejaardheid om te keer. Ouer lesers kan insig verkry in hulle eie oudwordproses en bevestiging kry van hulle menslikheid.¹⁵

Die belangrikste fokus in ’n ryppingsroman is op die reis – letterlik, maar veral innerlik, naamlik die soektog na selfkennis. Die ryppingsproses bevat die potensiaal vir karakters om selfs in die brose ouderdom nuwe insigte te ontwikkel (Waxman, 1990:18):

As they travel, they gradually come to terms with decisions they made as youths and try to chart a new course either into or through old age. Usually they have become revitalized, newly self-knowledgeable, self-confident, and independent before they move forward.

Met die klem op die reisgegewe in *Die dao van Daan van der Walt* sluit Du Plessis dus baie nou aan by die tipiese inhoudelike ontwikkeling in die ryppingsroman, waar die uitkoms dié van transformasie is.

¹⁵ Volgens Waxman kan die *Reifungsroman* ’n uitdaging bied om houdings teenoor ouderdomsdiskriminasie te verander. Soos die gerontoloog Robert Butler (in Waxman, 1990:18) tereg sê: ouderdomsdiskriminasie veroorsaak dat jongmense hulle ouers/bejaardes as Anders beleef en selfs op subtile wyse ophou om met hulle te identifiseer as volwaardige mense – “the ultimate consequences of which is self-hatred when they themselves become elders.” “Thus ageism is a double-edged sword attacking the vitality of young and old alike” (Waxman, 1990:18).

3.4. Samevatting

Die insluiting van 'n verskeidenheid subgenres in die prosa in Du Plessis se roman bevestig die veelkantigheid van sy roman. Soos 'n towerlantern wat lig na alle kante toe uitstraal, word die wesenskenmerke van die onderskeie subgenres uitgelig, terwyl die verhaal oënskynlik moeiteloos voortstu. As plaasroman lewer dit kritiese kommentaar op die aktualiteit van die versteuring van die samelewingsorde en die gemeenskap waarin ons lewe (Suid-Afrika) se benouende hantering van minderhede. Beelding eie aan die plaas lewer 'n paar juwele op. Goeie voorbeelde is: “Die maan sit soos 'n klont plaasbotter bokant die sipresse in die kerkhof” (54) en “Ek het aanskou hoe my diere in trokke oor die paaie van my hart weggery word” (185).

Die skrywer benut die metafiksie se versoenbaarheid met 'n narratiewe verskeidenheid om gestalte te gee aan die karakter se belydenis. Burger (2018:9) wys op die funksie van al die tekste uit die geskiedenis, mitologie, die Bybel, ensovoorts, wat Daan (en die skrywer) in staat stel om nuwe perspektief te kry op die dikwels beperkende diskoerse in kerke en in die politieke geledere. Du Plessis sê trouens in 'n onderhoud met Frederik de Jager (2018:8): “By Sima Qian, die Chinese se eerste geskiedskrywer, leer ons om nie die huidige keiser te kritiseer nie. Jy beskryf die dae van 'n ander keiser in die hoop dat jou eie keiser en jou eie mense sal kennis neem van wat in hulle land aangaan.” Die achronologiese aanbod, sowel as die twee tydvlakke waarin die verhaal afspeel, word ook deur die metafiksionele struktuur moontlik gemaak en skep 'n goeie spanningslyn in die roman.

Dit is voorts insiggewend om die ouderdomsproblematiek vanuit 'n ouer persoon se eie belewing daarvan te bekijk. Dit is trouens een van die belangrikste aspekte wat die rypingsroman kenmerk. Du Plessis bou die bestaande korpus werk in hierdie subgenre in die prosa uit deur op die ouer man se ouderdomsbelewing te fokus. Dit is veral die uitbeelding van die bejaarde homoseksuele man wat uit die kas kom en sy lewens-en-wêreld-beskouing deur die daoïsme transformeer, wat 'n belangrike bydrae tot die literêre gerontologie lewer, omdat daar relatief min werke met 'n manlike protagonis in hierdie genre in Afrikaans bestaan. Ook die uitwys van die teenpool van ouderdomsdiskriminerende optrede is 'n belangrike eienskap in die genre van die rypingsroman. Die feit dat die roman Du Plessis se skrywersdebuut is, beklemtoon die feit wat telkens hierbo genoem is, naamlik dat ontwikkeling en groei steeds deel kan wees van die mens se laaste lewensfase. Om op tagtigjarige ouderdom te ontluk as 'n skrywer, is inderdaad 'n moontlikheid wat Andries Buys baie suksesvol aangepak het. (Vergelyk hoofstuk vyf, waar Buys se roman as laatwerk bespreek word).

In die bespreking van genreverskeidenheid in hierdie hoofstuk is reeds kortliks na die reisмотief as belangrike element in die rypingsroman verwys. In die volgende hoofstuk wy ek 'n bespreking aan die

reis na binne, die rypingsproses, wat in die hoofkarakter, Daan, se lewe plaasvind, na aanleiding van drie sentrale motiewe: seksuele identiteit, ontwikkeling van 'n nuwe religieuse beskouing en groter ontvanklikheid vir kulturele andersheid.

Hoofstuk 4: Seksuele, religieuse en kulturele rypwording

Om vrugbaar ryp te word in die ouderdom is die optimistiese teenpool van 'n ouderdomistiese beskouing dat veroudering 'n afdraande, aftakelende proses is – “downhill all the way”, soos Gulette (1997 in Gray, 2009:31) dit bestempel. Om in die laaste seisoen van die lewe steeds te ontwikkel, uitdagings te aanvaar en rypwording in plaas van aftakeling te beleef, hou weliswaar verband met die biologiese en sosiologiese omstandighede van die individu, soos in die agtergrondstudie in hoofstuk 2 uiteengesit is. Dit bly egter die mens se keuse hoe hy sy lewenspad wil voltooi: “dansend met die lewe” soos Anthonissen (2017) se boektitel (*Dansend met die lewe*) aandui, of met 'n “kil afdraande” pad, soos Alba Bouwer (1992) se boektitel (*Die afdraand van die dag is kil*) suggereer.

In *Die dao van Daan van der Walt* verwys die woord dao (weg) in die titel van die roman na die *Dao De Jing*¹⁶ (ook bekend as die *Daodejeng*, *Tao Te Ching* of die *Lao-tzu*). Du Plessis impliseer dat Daan van der Walt op 'n spesifieke pad onderweg is – dat hy 'n lewensreis onderneem. Volgens Waxman (1990:16) se interpretasie van die rypingsroman is die karakter se letterlike, fisiese reis wel van belang, maar dit is die innerlike reis na selfkennis en verruimende insig wat van belang is. Die transformasie van Daan, as Magrieta se man, die konserwatiewe Dopper-boer wat nie dans nie (54), tot die gay wewenaar in China wie se “Doppervoete begin dans”, met die “musiek van die *Dao*” in sy ore (296), is 'n lang reis, vol wroeging, skuld en leed, maar nie sonder 'n verruimende insig nie.

In hierdie hoofstuk word die sentrale probleemstelling (transformasie in veroudering) belig, deur Daan se selfondersoekende reis na te speur, in 'n uiteensetting van die rypingsproses wat in sy lewe plaasvind. Ek stel dit as 'n hipotese dat hy transformeer kragtens drie sentrale motiewe: seksuele identiteit, ontwikkeling van 'n nuwe religieuse beskouing en 'n groter ontvanklikheid vir kulturele andersheid.

¹⁶ In Du Plessis se roman (2018) verduidelik hy in die nabetragting verskeie sake, byvoorbeeld dat hy voorkeur gee aan die Hanyu Pinin-vorm van romanisering/transliterasie, waarvolgens *Tao Te Ching* verander na *Dao De Jing*, *tai chi* word *tai ji*, *Peking* word *Beijing*, *Mao Tse-Tung* word *Mao Zedong*, ensovoorts.

4.1. Manlike subjektiwiteit: Die opbloeï van “’n Turksvyblom in die knop gekneus”

4.1.1 Inleiding

“Wie is Daan van der Walt van die plaas Ystervarkfontein?” vra die hoofkarakter homself af en stel dit duidelik dat hy ’n identiteitskrisis ervaar: “Ek was ’n groot voël in die modder. Ek het gespartel. Ek het gespook. Ek wou opstyg uit my ellende, maar dit het ’n geklap van vlerke gebly.” (102). Du Plessis se roman vertoon ’n sekere ongemak met ’n seksuele identiteit (gay-identiteit) wat homoseksuele mense die moontlikheid ontsê om buite daardie identiteit te tree en om vrylik met algemeen menslike kwessies erns te maak. Dit stem ooreen met ’n diskoers wat in die vorige eeu in die Afrikaanse letterkunde gevoer is, aangevoer deur Johann de Lange en Koos Prinsloo se verzet teen die konserwatiewe seksuele moraal wat in die Afrikaanssprekende gemeenskap deur Christelik-Calvinistiese waardes geregleer is (Visagie, 2004:197). Dié verzet word bevestig deur die gay Boerseun-karakter in Du Plessis se roman: “Die kerk gee my die tittering shifts [...] Hulle bid vir jou genesing en, om God te help, spring hulle dadelik in met counselling vir jou.”(112). Wanneer Daan ná vele wroeging by sy predikant gaan bieg oor sy homoseksualiteit en begrip en hopelik vergifnis verwag, hoor hy: “Jy het berading nodig. [...] Jy moet stry teen [...] die luste van die vlees” (132). Alhoewel hierbo na Du Plessis se “ongemak met ’n seksuele gay-identiteit” verwys is, voer die roman egter wel die verzet van bogenoemde skrywers verder en assosieer sy “coming out novel” op ’n vernuwende wyse met die gay-beweging deur die ouer homoseksuele man se uitkom uit te beeld.

Wanneer Daan vrede in sy gemoed begin soek oor sy seksuele identiteit, worstel hy met sy verlede as heteroseksuele man maar ook met die hele gay-kwessie, veral soos dit hierbo verwys na ’n konfrontasie met die kerk. Hierdie sentrale gegewe bied die skrywer groot moontlikhede ten opsigte van karakterontwikkeling. Smuts (1975:22) stel dit so:

Die noodwendige ontwikkeling van ’n karakter hang nou saam met die gesuggereerde moontlikhede van die karakter soos dit geleidelik in die roman na vore tree namate hy voorgestel word en in die groter reliëf kom; sy geslaagdheid hang weer daarvan af of hy dié potensialiteit in die werk verwesenlik.

Ten einde Daan se reis op die weg na selfaanvaarding as man te verstaan, word verskeie perspektiewe ten opsigte van manlike subjektiwiteit ondersoek. Visagie se doktorsale proefskrif oor manlike subjektiwiteit (2004), asook bydraes deur Lategan (2014), Van Zyl (2014) en Eriksen (In Lategan, 2014) en andere, lewer waardevolle insig in hierdie verband.

Alhoewel die begrippe *identiteit* en *subjektiwiteit* soms as sinonieme gebruik word, is daar wel 'n onderskeid. 'n Ondersoek na subjektiwiteit sentreer rondom die vraag: wat is 'n mens? Dit verwys na die ingewikkelde prosesse waardeur 'n persoon gevorm word. Deur die psigoanalitiese verbintenis tussen die subjek en die onbewuste is *subjektiwiteit* meer geskik as *identiteit* om na die “diffuse en teenstrydige onbewuste” te verwys in psigoanalitiese verband (Visagie, 2004:11). In psigoanalitiese sielkunde (ook die Jungiaanse sielkunde genoem) word menslike gedrag uiteengesit aan die hand van argetipes, oftewel aspekte van die kollektiewe onbewuste van die mensdom. In aansluiting by die Oosterse idees waarmee Daan in China gekonfronteer word, is Li Zehou (in Leitch, 2018:1665), 'n vooraanstaande filosoof en kenner van die Chinese kultuur, se teorie oor argetipes, wat hy “primitiewe sedimentasie” (“cultural-psychological formation”) noem, 'n verruimende konsep ten opsigte van subjektiwiteit. Dit behels 'n herinterpretasie van Westerse denkers (soos Immanuel Kant en Karl Marx) se teorieë, gekombineer met tradisionele Chinese denke:

All a priori intuitions, concepts, and principles are the psychological forms of the 'sedimentation' of the primary practice, which lasted millions of years. They are beyond the experience of any individual, group, or society, but not beyond the experience of humankind as a whole.

In Du Plessis se roman verduidelik Daan die belangrikheid van argetipes só aan Magrieta om sy besluit om weer te gaan “kuier” te verklaar: “Het dit jou ontgaan dat 'n man se begeertes ingebed is in mites en godsdienste en argetipes en sulke goed?” (58). In haar ondersoekende artikel oor manlikheid in *Insig* verwys Brynard (2019:90-91) na Cas van Rensburg se boek, *Mans en hulle wonde* (2019), waarin die vele gesigte van die argetipe *vader* belig word. “Dit kom hoofsaaklik neer op die manlike energie as ordeskepper, wetmaker, denker en beskermmer – die wagter op die stadsmure. Dis die dapper vegter, die wyse koning. Die donker kant daarvan is die woestaard, die aggressor, die dominerende tiran en magsmisbruiker.” Brynard verwys voorts na James Hollis, ook 'n bekende Jungiaanse sielkundige, se stelling dat die boosheid wat mans moet konfronteer, nie “die barbare by die stadspoorte” is nie, maar die donker in hulle eie hart. *Hulle moet by ouer, wyser mans leer hoe om dit te doen* (my kursivering). In Du Plessis se roman sê Daan se seun, Jan-Willem, byvoorbeeld vir sy pa: “'n Vrou beskaaf 'n man. 'n Man leer 'n ander man wysheid.” (my kursivering, 161). Daan verwys ook na die mitologie en die klassieke homoërotika in die Griekse geskiedenis, waar die ouer man as 'n mentor teenoor die jonger man optree: “By die oorlogvoerende Grieke moes die volwasse *erastes* sy jong *eromenos* onderrig. As 'n seun puberteit bereik, word hy deur die ouer man onderrig, nie net in die krygskuns en hoe om soos 'n held op die slagveld te sterf nie, maar ook in die kuns van die liefde tussen 'n jonger en 'n ouer man. (Vergelyk hoe hierdie orde in die roman omgekeer word wanneer die jongman Songtao as die instrukteur optree in hoofstuk 4.1.7).

Identiteit, wat na die persoonlike of die sosiale self kan verwys, is 'n kernaspek wat die menslike bewussyn in die eerste plek moontlik maak, wat individue in staat stel om hulle van ander te onderskei en om as 'n persoon uit eie reg te kan funksioneer (Lategan 2014:263). Identiteitspolitiek (veral ten opsigte van geslag en seksualiteit) het onder meer ontstaan deur die opkoms van die feminisme in die 20ste eeu wat gelyke regte en persoonlike vryheid vir vroue voorgestaan het. Eweneens was die Stonewall-insident van 28 Junie 1969 die voorspel tot 'n nuwe orde wat 'n gay-identiteit begin voorstaan het.

Acceptance and respect from the establishment were no longer being humbly requested but angrily and righteously demanded. The broad-based radical activism of many gay men and lesbians in the 1970s eventually set into motion a new, nondiscriminatory trend in government policies and helped educate society regarding this significant minority.” (Tikkanen, 2019).

Die nadruk op identiteit (op grond van kultuur, ras, seksualiteit, ensovoorts) is tans besig om te verskuif. Kritiek word toenemend uitgespreek op die sogenaamde identiteitspolitiek wat menslikheid beperk tot sekere identiteitsmerkers soos ras, ouderdom of seksualiteit. Identiteit kan te maklik 'n etiket word wat mense binne 'n minderheidstatus inperk, soos Du Plessis (2018:83) tereg uitwys: “[mense] is so haastig om 'n ander mens in 'n blik te druk met 'n etiket op die deksel: dirty old man, taalbul, rympiesmaker, rassis.”

4.1.2 Seksuele identiteit

Seksuele identiteit is 'n belangrike tema in Du Plessis se roman. Reeds in die eerste paar paragrawe in die roman kom seksualiteit as 'n natuurlike aspek van die mens se lewe ter sprake as Daan die Romeinse digter Ovidius se woorde ophaal: “Wat natuurlik is, is nie skandelik nie”. Asof hy meer gesag daaraan wil verleen, voeg hy die oorspronklike Latyn by: “*Naturalia non sunt turpia*”¹⁷(7). Daan se opmerking dat die “seksding” 'n “doending” is, “solank jy nog kan”, sluit ook aan by die opmerkings wat reeds in die agtergrondstudie (hoofstuk 2.4.3) gemaak is oor seksuele begeerte wat nie verdwyn as jy ouer word nie.

¹⁷ Du Plessis gebruik telkens Latyn of hoogdrawende taal in sy roman om óf status aan Daan se woorde te verleen, soos in die voorbeeld hierbo aangehaal óf om sy vervreemding aan te toon, soos later uitgewys sal word.

Die woorde “solank jy nog kan” herinner die leser terselfdertyd daaraan dat ’n ouer man, met verminderde krag en tanende seksuele vermoë aan die woord is. Dié gerontologiese implikasie sluit aan by Gray (2009:22) se siening dat seksualiteit vir die man gekoppel is aan identiteit: “The hold sex has for men arises from the fact that sex is linked with motives and forces other than the need for sexual satisfaction.” Die kern van ouderdomsdiskriminasie is die ewige stryd om die oudwordproses te aanvaar, deur die self, maar ook deur die samelewing, in ’n wêreld wat gerig is op die jeug. Dit is insiggewend dat Daan sy verlange na spesifiek ’n “jong lyf” in sy skoot uitspreek: “Maande lank het ek gedors na die genot van ’n jong lyf in my skoot. Kil najaarsnagte [...] wou ek soos koning Dawid ’n maagdelike Abisag, die Sunamitiese, hê om my lendene te koester.” (7). Die feit dat Daan sy begeerte vir sy “hemelse verskyning” uitspreek as “die lenige liggaam van ’n jong man. Stewige bene. Vastrapvoete. Spiere waar dit hoort. Onderdele wat werk” (9), bevestig dié “verering” van die jeug, wat kontrasteer met die ouderdom se tekortkominge. ’n Chinese spreekwoord lui dat liefde vir die jeug beskore is: “honour the old, love the young” (274). Beteken dit dat aseksualiteit oumense se lot is? Stellig nie, maar Du Plessis toon wel aan dat die ouer man baie probleme kan ervaar in die uitlewing van sy seksualiteit. Daan verwys in ’n latere insident, tydens sy ete saam met Boerseun (sy gay *Opsitkers*-metgesel) na “die roering onderlangs waar daar jare laas ’n krieweling was” (85). Daan se begeerte is in skrilte kontras met die werklikheid van sy bestaan in ’n monnikeskel in China: “Die kooigoed op my katel is nie meer omgewoel en ruik nie meer na erotiese nagsweet nie.”(7).

Volgens Erikson (in Lategan, 2014:263) word identiteitsvorming gekenmerk deur ’n reeks opeenvolgende krisisse of konfliktsituasies. Die vordering na ’n volgende ontwikkelingsfase word bepaal deur hoe suksesvol ’n mens ’n huidige krisis of konflik kan aanpak en verwerk. Wat seksuele oriëntasie betref, herleef die ouer, wyser Daan wat sy *Historia* skryf, verskeie sulke “krisisse” wat egter nooit behoorlik verwerk is nie. Ná sy huwelik en Magrieta se dood het hy lus gevoel om weer te gaan “kuier”, maar hy het bloutjies geloop met die gay Boerseun en met Sannie Coetsee (wat met oorgawe by hom aangelê het). Hy worstel met sy gay-identiteit. Gevolglik is hy op sewentigjarige ouderdom in ’n krisis en hy vra homself af: “Wie is Daan van der Walt van die plaas Ystervarkfontein? Wie is die man wat in die hospitaal deur die weduwees oorval is? Wie is die man wat Boerseun se W/E-gereedskap aanskou het, vir wie Sannie Coetsee gesê het: Daantjie, Daantjie, Daantjie?” (102). Daan het baie verhoudingsprobleme om op te los en hy ervaar intense innerlike konflik vanweë sy identiteitskrisis as man. Is hy homoseksueel of nie? Sy begeerte is om oplossings te vind deur alles neer te skryf in sy *Historia*: “Selfondersoek is nou aan bod [...] My opdrag aan myself [...] is: a narrow examination of thy selfe and the course of thy life [...] Na die belydenis hoop ek kom insig. Na die insig begrip. Wanneer ek alles begryp, wil ek vry wees.”(25).

Daan se reis na selfkennis om sy seksuele identiteit te bevestig, word op twee vlakke uitgebeeld. Vanuit die vertellershede (diskursiewe hede), waar Daan by die Chinese leefstyl probeer aanpas en vanuit 'n monnikesiel sy storie vertel, ontwikkel terselfdertyd die vertelde verlede (storieverlede). Dit kom na vore uit die briewe aan Magrieta en uit die dagboekinskrywings. Seksualiteit as 'n belangrike tema kom in albei verhaallyne na vore. Daan skryf byvoorbeeld aan Magrieta dat hy (in China) baie aan seks dink en hy is sterk bewus van 'n hernieuwe seksuele belewing van sy liggaam, wat kulmineer in sy ontluikende liefde vir Songtao. Sy vertelling van die verlede is deurspek met seksuele verwysings, veral na die diere op Ystervarkfontein se seksuele gedrag: “die rooi haan het beserk geraak tussen die hennie” (141); “'n Rooigesig-kransduif het lawaaierig op die vensterbank gepronk en sy wyfie getrap” (68); “[Kaspaas] is pylreguit na die werkershuise toe om 'n jong teef daar te gaan beken” (92). Daan se lewensverhaal, soos deur homself vertel, word telkens onderbreek deur drome, nagmerries, spoke of stemme wat hom konfronteer met sake uit die hede en verlede (veral van seksuele aard) wat hy nog nie opgelos het nie. Die gebruik van drome of terugflitse om 'n lewensoorsig te skep, is kenmerkend van die verhaalstruktuur in die rypingsroman (Waxman, 1990:17).

Horowitz en Newcomb (2002:5) dui vier algemene stadia in die vorming van 'n homoseksuele identiteit aan: bewuswording, aanvaarding, openbaring, integrasie. Alhoewel hierdie stadia baie vloeibaar is en sommige navorsers drie of ses stadia aantoon, dui Du Plessis ten minste drie van hierdie stadia in sy roman aan. Vanuit die hede, waar Daan sy seksuele oriëntasie reeds aanvaar het, probeer hy naspour waar hy begin bewus word, het van sy homoseksualiteit. Terugskouend is dit veral sy vriendskap met Sannie Coetsee wat sy jeugjare oorheers het. Volgens haar het hulle sakke sout saam opgeëet; hy het vir haar gewys hoe om klei-osse te maak, maar nietemin vir haar 'n kleipop gemaak toe sy liewers dit wou hê en boonop 'n blom uit die skooltuin gaan pluk vir haar pop se hare (94). Die verwysings na Daan as seuntjie wat met meisiedinge (pop, blomme) geassosieer word, het moontlik aanleiding gegee tot sy vraag: “Kan die onsekerheid begin het die dag toe ek en sy dokter-dokter op die solder gespeel het?” (102). Daan se woorde dat hy toe geweet het wat hy wou weet “en dit was nie nodig om weer dokter-dokter te speel nie” verwys na die feit dat hulle geslagtelik verskil, maar kan daarop dui dat hy toe al geweet het dat hy “anders” is.

Hy verwys later weer na die feit dat hy in sy binneste weet dat hy homoseksueel is en dat ander dit ook geweet het, maar dit nie kan uitspreek nie (71, 106). Die anekdote oor sy belewing van Allegri se *Miserere*, 'n toonsetting van Dawid se boetepsalm, waarna hy oor die radio geluister het, was ook 'n merker vir sy homoseksualiteit: “Daar sit ek toe die ene ore, David Davies se *Top Twenty* vergete, die prente van Audrey Hepburn en Jean Simmons teen my slaapkamermuur bloot prente. Ek luister Ek hoor [...] My sestienjarige gemoed was in beroering.” (64). Uit Roger O'Hogan se bespreking van die *Miserere* daardie aand en inligting wat hy later gekry het, het hy ook van die kastrasie van die jong

seuns (*castrati* genoem) gehoor wat so hoog sing – die stemme wat hom as “piepkind” bekoor het. As kind in ’n streng godsdienstige huis was die Katolieke Kerk nie te versoen met die Doppers se idee van godsdiens nie. Dié kerk se musiek het hom egter bekoor, maar hy was afgeskrik deur die “Roomse Gevaar” se hantering van “afvalliges” (dit het “mans wat hulle met mans misgaan” ingesluit): “Eers martel jy hulle, dan kastreer jy hulle en dan skop jy hulle uit.” (65). Kastrasie as straf kom weer later ter sprake. Dit is dus nie verbasend dat die woord *homoseksualiteit* hom bang gemaak het nie: Hy was bang vir die oordeelsdag wanneer hy en die “ander seuns soos hy soos lusernstoppels in ’n vuuroond sal brand.” (214). Allen (2002:55) verwys na interne homofobie as die grootste enkele uitdaging wat homoseksuele moet aanpak om ’n gay identiteit te aanvaar.

Ouerlike afkeur kan as ’n bydraende faktor tot internalisering van homofobie beskou word. Weliswaar in ’n ander konteks, beskryf Du Plessis ’n scenario wat hom heel moontlik in ’n tipiese huis uit Daan se grootwordjare sou afspeel as die gewraakte woord, die “h-woord”, ter sprake kom: “’n Gemoedelike glimlag by die etenstafel verander in ’n koue rilling teen die ruggraat wanneer dié woord soetpatats in ’n mond bitter maak en ’n pa onrustig na sy seun loer en ’n ma haastig vir hom nog ’n lamstjoppie op sy bord skep. En Boetie? Boetie krap maar met sy vurk in die sousboontjies en droom oor Nureyev se fris boude.” (238).

In Daan se brief aan Magrieta vertel hy van sy studentedae, toe hy ’n meisie langs die Mooirivier agter in haar kar gevry het. Uit sy beskrywing van die meisie se reaksie blyk dit egter duidelik dat hý nie so meegevoer was nie: “ek kon [...] sien hoe sy hoendervleis kry, hoor hoe sy na haar asem hyg en voel hoe die fyn haartjies regop staan toe my vingers oor haar maag streel.” (88). Hy rep geen woord oor hoe hý gevoel het nie. As latente homoseksueel het hy (waarskynlik) geheime oor homself begin wegsteek.

In ’n artikel oor die Stonewall-oproer in 1969, waarna hierbo verwys is, vertel ’n non hoe sy ’n geheime gay lewe moes lei om by die (heteroseksuele) samelewing se reëls te hou.

I read about Stonewall in the newspaper and I was very, very curious. When you live a lie, as I was living, you wait for someone to whisper the truth so you can give up the lie, too. That's so much of how I saw and experienced Stonewall and how I've experienced the gay movement. (Tenbarge, 2019).

Dalk het Daan ook gewag vir iemand om die waarheid oor homself in sy oor te fluister. Vyftig jaar later herinner sy “Spook” hom egter nog steeds in sy drome aan daardie fluisterstem wat wel duidelik tot hom gespreek het, maar wat hy verkies het om te ignoreer. Die psigoanalise Carl Jung (1964:92) het die *droom* beskryf as: “the small hidden door in the deepest and most intimate sanctum of the soul which

opens to that primeval cosmic night that was soul long before there was conscious ego.” Dit sluit aan by Campbell (1991:75) se siening dat die spesifieke vorm wat die droom aanneem, verbind kan word met die probleme of gedagtes van die dromer. Dit is telkens drome of visioene wat Daan tot insig bring in sy identiteitsondersoek. Sy bieg aan Magrieta dat hy baie oor seks dink (250) verklaar dus sy drome se sterk seksuele ondertone. Dit sluit ook aan by Waxman (1990:19) se beskrywing van die verhaalstruktuur in die rypingsroman: “These protagonists usually make an internal journey to their past through dreams and frequent flashbacks, essential features of the *Reifungsroman* narrative structure.” Sy sê voorts dat die ervarings uit die verlede waarheen teruggekeer word, dikwels van seksuele aard is en ’n groot invloed op die persoon gehad het.

Daan se “spook” kom verskeie kere in drome, visioene of beelde na vore. Hy beskryf sy “spook” as ’n aardmannetjie wat by hom op die bed klim: “Hy kom van ver af, hierdie spook van my. ’n Halwe eeu gelede het ek sy *nek omgedraai en hom begrawe*, maar wanneer ek hom die minste naby my wil hê, vergeet hy dat hy dood is en *versteur hy my ewewig*.” (69). (My kursivering dui op die onopgelostheid van die insident waarna hy verwys. Die verwysing na sy ewewig wat versteur word, sluit ook aan by die deurlopende tema van *balans* in die roman). “Met sy mosterd-en-ystervysel-asem” neem hy Daan dan terug na die aand toe studentepret studentevry geword het.

Daan en Ferdinand (sy kamermaat) en Flip (’n teologiestudent) het as eerstejaars een aand ná ’n paar biere seksspeletjies begin speel. Later het Daan en Flip in die selfde bed beland. Die seksuele ervaring wat daarop gevolg het, met Flip se woorde: “Jis, Daantjie” na “sy asem tot bedaring gekom het”, sou Daan egter vir altyd bybly (72). Dit was inderdaad die “fluisterstem” wat Daan sy “leuenlewe” (met verwysing na die non se opmerking hierbo) kon laat opgee. Dit was ’n baie belangrike merker in Daan se seksualiteitsreis. Al het Ferdinand (later ’n regter wat in sy regsak opgetree het) die episode afgewys met dié woorde: “Dit tel nie, my china. Ons was dronk” (met ander woorde, hy beskou Daan en Flip se homoseks as ’n terloopse, onbelangrike gebeurtenis), is dit duidelik uit die romangegeewe dat Daan en Flip van daardie dag af vir altyd baie bewus was van wat daar tussen hulle gebeur het. Daan sê trouens self later dat Ferdinand “geweet het, maar ook nie geweet (het) nie” (72). Die term *weet* word weer, soos in die voorbeelde hierbo aangehaal, gebruik om op ’n vae wyse te verwys na die *wete* van gaywees. Dit is asof Du Plessis aandui dat Daan nog nie gereed is om sy homoseksualiteit te konfronteer of te erken nie, alhoewel hy daarvan bewus is.

Dit is eers uit ’n agternaperspektief, as Daan vanuit die hede terugkyk na die verlede, dat hy sy latente homoseksualiteit kan beskryf as “a name that dare not speak its name” (14). Flip was vir Daan “soos die jong koning Dawid, mooi van aanskyn” soos hy hom van agter in die Latynklas beskou het. Maar Flip het ses jaar nie weer met hom gepraat nie, hom vermy “asof hy sê: wyk, Satan.” Hy was immers

die “gesalfde van die Here” toe hy later die predikant op Daan se dorp geword het en het vir Daan gesê om hom nie meer as “Flip” aan te spreek nie (73). In die verloop van die verhaal verwys Daan deurgaans negatief na Flip se preke as “vuur-en-swawel-boodskappe”, oor skuld en God se strawwe, asof Flip die ervaring met Daan in hulle eerste jaar wil besweer. Dit is ook opvallend dat Daan in sy gesprekke of ontmoetings met Flip daarná deurgaans hoogdrawende “kerktaal” gebruik (waarmee hy homself vervreem) en Flip weliswaar as “Dominee” aanspreek. (Vergelyk die verwysing na Du Plessis se gebruik van Bybeltaal later in die bespreking). Daan se verwysing na Flip se optrede sedert hulle studentedae som dit ironies op: “Dié ou vriend van my is tog so teen die sonde.”(32). Flip se afwysende houding spruit uit die kerk se (destydse) beskouing oor homoseksualiteit, waar homoseksuele teologiestudente nie lisensiaat kon kry tot die bediening nie.

Ook Daan se seun, Jan-Willem, verwys na die kerk se optrede as hy vertel van sy vriend Wimpie: hy “moes sy studie staak en regte gaan studeer. Hy sou nie predikant kan word nie. Hy is gay” (159). Die kerk se liefdelose optrede was een van die redes vir Jan-Willem se besluit om nie predikant te word nie, al het sy ouers die dag by sy verwekking hom aan die Here gewy (140). (Vergelyk die kerk se houding teenoor homoseksualiteit in hoofstuk 4.1.6 en 4.2.2).

4.1.3 Hegemoniese manlikheid

Daan se reis na selfkennis sluit ook ’n ondersoek in na sy verhouding met Magrieta, sy oorlede vrou. Die titelblad (21) van Daan se *Historia* bevat belangrike sleutels om dié gekompliseerde huwelik te verstaan. Hy dra sy boek op aan “sy vrou en sy geliefde hond”. Op die oog af lyk dit of hy sy hond liefgehad het en nie sy vrou nie, as gevolg van die plasing van “geliefde” voor hond. Daan durf nie “geliefde vrou” in die opdrag skryf nie, want dit sou vals wees. Die aangehaalde gedig deur Thomas Hardy¹⁸ (in Du Plessis, 2018:21) toon Daan (as outeur van die teks) se siening dat Magrieta haarself nie as die “geliefde” ervaar het in ’n grootliks sekslose huwelik nie:

Ah, what would I have given alive

To win such tenderness

(soos hy nou in sy briewe openbaar)

¹⁸ Guerard (1964:378) bestempel Hardy se gedig as ’n “poem of mischance”, as “human failure”, en verwys ook na ’n sekere “irony of belated fidelity”, met verwysing na sy eerste huwelik. Du Plessis se keuse van Hardy se gedig is waarskynlik gebaseer op Daan se ooreenstemmende omstandighede met Hardy s’n: koudheid teenoor sy vrou terwyl sy gelewe het, teenoor sy groter teerheid en verlange na haar, nou dat sy dood is.

When you are dead, and stand to me
 Not differenced, as now,
 But like again, will you be cold
 As when we lived, or how?

Uit 'n skuldgevoel jeens haar probeer hy op dié manier (deur haar wel in die opdrag te betrek) om aan haar erkenning te gee, as boetedoening en om hopelik vergifnis te kry. Deur die brief wat hy ná elke dagboekinskrywing aan haar rig, interpreteer hy as 't ware die voorafgaande gebeure, asof hy so groter duidelikheid wil kry oor hoe hy regtig voel en 'n ander kant van homself wil openbaar – daardie deel van homself waaraan hy nog nooit erkenning gegee het nie. Hy skryf aan Magrieta dat hy met sy “skadukant” wil omgaan, 'n “kritiese ondersoek doen”(18). In 'n sekere sin vertolk Magrieta die rol van Daan se alter-ego (Hambidge, 2018). Sy kan nie op sy vrae en bespiegelingse kommentaar lewer nie, maar dit is deur die briewe wat hy tydens sy verblyf in China aan haar skryf, dat hy groter helderheid oor sy huwelik (en oor homself) kry. Dertien jaar ná Magrieta se dood kan hy eers openlik daaroor skryf en sy aandeel in hulle onbevredigende huwelik verstaan en erken. Hy het juis as gevolg van sy groeiende skuldbesef die eerste brief begin skryf om aan Magrieta te sê dat hy haar wel liefgehad het. Du Plessis verskaf nie veel besonderhede oor sy karakters se voorhuwelikse verhouding nie. (Daan het darem in een brief aan Magrieta geskryf dat hy haar liefhet – in Latyn! Dit sluit dus aan by my redenasie dat Daan Latyn gebruik om indruk te maak). Die leser aanvaar dat Daan, ten spyte van sy (latente) homoseksualiteit volgens die samelewing se verwagtinge van hom as jong boer opgetree het deur met haar te trou. Hulle is byvoorbeeld eers drie jaar ná hulle kennismaking getroud, terwyl Koos en Elsie, wat in dieselfde tyd na mekaar gevry het, binne ses maande getroud is.

Daan se onvermoë om sy seksuele identiteit as jong volwassene te kon eien, is waarskynlik te wyte aan hegemoniese manlikheid. Die konsep *hegemonie* verwys na die kulturele dinamiek waardeur 'n groep 'n leidende posisie in die sosiale lewe opeis en in stand hou. Hegemoniese manlikheid het nie 'n vasgestelde, onveranderlike karakter nie, maar die term word gebruik om die oorheersing van 'n spesifieke soort manlikheid aan te dui wat kultureel bo ander vorme verhef word. Nuwe groepe kan na vore tree om ou oplossings uit te daag en 'n nuwe hegemonie op te bou. Volgens Visagie (2004:21) word die heersende vorm van hegemoniese manlikheid meestal verbind met heteroseksualiteit en die huwelik as 'n instelling. Hierdie historiese veranderlike strategie kan wel uitgedaag word, maar dit is steeds 'n patriargale uitdrukkingsvorm, wat volgens Visagie neerkom op politieke berusting of quiëtisme. Voorts wys hy op die feit dat homoseksuele mans deur 'n verskeidenheid konkrete praktyke deur heteroseksuele mans in 'n ondergeskikte posisie gestel word. Hierdie onderdrukkende praktyke plaas homoseksuele vorme van manlikheid heel onder in die geslagtelike hiërargie tussen mans (Visagie, 2004:22). (Vergelyk ook kastrasie as ontmanning wat ter sprake kom in Jan-Willem se siening van

homoseksualiteit in die Bybel in hoofstuk 4.2.2). Dié siening word bevestig deur die Boerseun-karakter in Du Plessis se roman, wat op die kerk as patriargale instansie se diskriminerende houding jeens gays wys: “BM’s [= Baby makers] is okay. Hulle sex met die kerk se blessing. Gays en singles moet abstain, al is hulle hoe jags.” (112 -113).

Uit Daan se selfanalise blyk sy poging om sy optrede te regverdig: “Ek het hard probeer om ’n goeie man vir my vrou te wees. Regtig, Kaspaas. Ek bedoel dit. *Ek moes. Ek is so grootgemaak*” (my kursivering,16). Daan se ondervinding was dat die gemeenskap se afkeurende en veroordelende houding teenoor gays nie veel verander het sedert die vroeëre Roomse tye nie: “As ’n man hom met ’n ander man misgaan het en ’n bewaker van die goeie sedes verklik hom, het die Pous hom op ’n winderige dag laat verbrand sodat die vlamme langer aan hom kon lek voor hulle hom insluk en verteer.”(65). Daar was dus nie vir hom ’n ander keuse as om volgens die aanvaarde standarde op te tree deur te trou en kinders te kry nie. In hulle kritiek op die stadia-model waarna hierbo verwys is, sê Horowitz en Newcomb (2002:12): “There is no stage for the individual who chooses to adopt an identity that integrates both homosexual and heterosexual desires or behaviors” en:

Bisexuality is often represented in the media and in academic literature as: a conflicted or confused identity; a transitional stage in homosexual identity formation (i.e., retarded development); or a defense or denial of one’s ‘true’ sexual orientation.

Die verwysing na biseksualiteit is ook ter sake omdat Daan homself soms op ’n biseksuele wyse gedra. Vergelyk byvoorbeeld Daan se optrede tydens die rit saam met Dominee (Flip) en die proponent (29-32), ’n paar jaar ná Magrieta se dood. In die samelewing tree hy heteroseksueel op, maar tydens dié rit probeer hy hard om die proponent te beïndruk met slimpraatjies en deur hoogdrawende taalgebruik en sit selfs sy hand op die jongman se knie. Woordspeling, soos Daan wat op ’n spelerige manier na homself as ’n “moer in burg en meen” verwys (29); die proponent se gorrel wat “wielie-walie” terwyl sy oë “knip-knip”; die dramatiese taalgebruik en Daan en Dominee wat mekaar oor en weer in die rede val, skep op ’n ironiese wyse humor en seksuele spanning. Eintlik voel Daan verleë oor sy optrede en probeer dit deur die komiese uitbeelding in sy *Historia* verbloem. Daan toon ook sy “conflicted or confused identity” toe hy ná Magrieta se dood drie *Opsiters*-briewe aan vroue skryf (dit is soos die heterogene samelewing werk: mans skryf aan vroue) en toe in ’n uiting van sy hernieuwe seksdrif ’n vierde brief aan Boerseun (“nogal *cute* ook, die seun”) byvoeg (54).

Vergelyk hieronder die siening oor die individu se behoefte aan sosiale aanvaarbaarheid wat tot onderdrukking van homoseksualiteit lei. In sy *Historia* sê Daan dat sy “warrelwind-gedagtes” stories opraap “om die hier en die nou te probeer verstaan”(10). Dis veral sy heteroseksuele optrede in die verlede wat hy weer bekyk om te probeer verstaan hoekom hy in so ’n identiteitskrisis beland het.

Die wyse waarop samelewings manlike hegemonie in stand hou, word volgens Van Zyl (2014:59) toegeskryf aan die manier waarop die ideologie van die heersersklas aan kinders oorgedra word. Individue is selfs reeds voor hulle geboorte aan ideologie onderworpe. Van Zyl verwys voorts na navorsing deur Althusser (1994, in Van Zyl 2014:59): Die kind kry die vader se familienaam en daarmee saam 'n identiteit: “Deur ideologie word die subjek ná sy geboorte verder gekondisioneer om bepaalde (ideologiese) voorstellings van die werklikheid, ook die werklikheid van die geslagtelike bedeling soos vasgestel deur die heersersgroep, as vanselfsprekend te herken en te aanvaar.” Vermaak (2019:75) bevestig hierdie siening:

Waar die subjek gewoonlik beskou word as die bron van 'n ideologie, met idees wat gebruik kan word om ander subjekte te oortuig of te mislei [...] is selfs die idee wat die subjek van sigself het as subjek, outeur van sy eie lot, 'n illusie wat aangebring is deur ideologie.

Daan sê byvoorbeeld oor homself: “Ek is grootgemaak om nie lelik te wees met die skoner geslag nie.” (91). Hy het ingeval by sy pa se besluite rakende sy toekoms en die samelewing se verwagtinge van 'n jong man, al het hy vasgekeer gevoel: “Jy kan maar sê die laaste 37 jaar op die plaas was vir my soos die Israeliete se veertig jaar in die woestyn” (29). Vergelyk ook die wyse waarop Daan se seun, Jan-Willem, voor sy verwekking aan die Here gewy is, asof hulle die Here wou “omkoop” met 'n belofte: “Ou ma'tjie, ons sal ons seuntjie aan die Here wy.” Selfs die kind se voorkoms word bepaal: “Ons moet net nie sy hare laat groei soos 'n gomtor s'n nie.” (140). Daan hou dus self die konvensies van hegemoniese manlikheid in stand.

Maar Jan-Willem het, anders as sy pa, teëgeskop en dié uitdaging van die seun aan sy pa het Daan uiteindelik daartoe beweeg om sy lewensbeskouing in heroorweging te neem: “Omdat jy my die lewe geskenk het, dra ek 'n skuld las om jou wil te doen. Van voor my geboorte af beheer jy my lewe.” Selfs die meisies wat hy huis toe gebring het, was nie aanvaarbaar vir sy pa se “blouoog-kleinseun-droom” nie: “Dit moes 'n blonde meisie wees. En van ons kerk.” (142). “Ek sal nooit 'n beroep na ons dorp toe aanvaar nie. En van vandag af gaan jy, Pa, nooit weer in my lewe inmeng nie.” (143).

Daan het homself as 'n “plaasjapie” gesien, in 'n huwelik vasgevang, waar hy soos 'n “bout in sy moer vasgeroes in 'n gebreekte eenskaarploeg” (69) gevoel het. Hy bestempel die tyd saam met Magrieta as “menige dag byna ondraaglik”(10). Dat hulle huwelik mank gegaan het aan 'n lewendige seksuele verhouding, blyk byvoorbeeld uit Daan se ongeërgde maak of hy haar nie begryp nie as Magrieta hom speels seksueel probeer uitlok met haar skelm glimlag oor die “wurmpie van Jakob”, na aanleiding van 'n Bybelgedeelte wat hulle saam gelees het oor die “volkie van Israel, die wurmpie van Jakob”. Sy seksuele koudheid blyk ook uit die feit dat Magrieta haar man moet *vra* om die Here so 'n bietjie te *help* om die kind waarvoor hulle so lankal bid, te verwek, (my kursivering, 140). Later het dit al stiller geword

tussen hulle. Daan kon nie openlik oor sy seksuele oriëntasie met haar praat nie: “Ek en Magrieta het al minder gehad om vir mekaar te sê. Wat ons moes sê, het ongesê gebly. Ek bedoel, wat ék moes sê, wat ék moes probeer regmaak tussen ons, het soos ’n Afrikaneros op my tong gelê.” (81).

Kaspaas vervul sy funksie as katalisator as Daan in sy dagboek vra: “By wie kon ek oor dié deel van my lewe kla, Kaspaas?” Daar was niemand met wie hy oor sy dilemma kon praat nie. Kaspaas het hom wel aangehoor en toepaslik gereageer, maar hy was maar net ’n hond. Liefie, die plaaswerker, maar ook vriend uit sy kinderjare, het hom wel soms aangehoor. Dit is insiggewend dat die skrywer beide die man en die vrou se eensame lot in so ’n tipe huwelik belig. Magrieta het ’n bondgenoot in hulle seun Jan-Willem (“Magrieta se Samuel” 352) gevind en hy het vir haar begin opstaan in latere gesprekke met sy pa, al was sy toe al dood.

Magrieta was voor haar dood besig om haar doktorsgraad in die Engelse letterkunde te probeer klaarmaak, en Daan het gevoel sy is slimmer en meer geleerd as hy: “(Sy) was steeds besig om my literatuur- en kunsgewys te probeer beskaaf” (38) en haar vriende, wat hy minagtend “skrifgeleerde Sadduseërs” (81) noem, het hom nie aangestaan nie, weens hulle hoogdrawendheid en aanstellerigheid. Dit is ironies dat sy ongemak in ’n heteroseksuele huwelik hom blind gemaak het vir sy versmorende optrede teenoor sy vrou. Hy kon byvoorbeeld nie insien dat sy Latynse frases en stories uit die geskiedenis en mitologie dalk net so hoogdrawend en aanstellerig vir haar en haar “vriende” geklink het nie. Sy patriargale siening van homself was dat sy betoë “stewig op twee bene” gestaan het, terwyl “die ounooi se argumente [...] all bluster and no strike, soos ’n olifantbul, slurp in die lug [was, met] swaaiende swingel, flappende ore en pote wat stof trap. Just sound and fury.” (91). Deur haar argumente só te beskryf, redeneer ek dat Dominee Flip steeds ’n belangrike plek in sy gedagte-wêreld ingeneem het en dat hy dit geheim gehou het, soos blyk uit sy mededeling aan Kaspaas: “Solank jy dit vir jouself hou, Kaspaas, sal ek teenoor jou erken dat die verwysing na die bronstige olifantbul afkomstig was van Dominee. Dis hoe hy my in geselskap beskryf het.” (Volgens Sannie Coetsee). Vergelyk ook die verwysing na “draadwerk” in die volgende paragraaf, wat hy ook met Flip assosieer.

Sy ongemak in die huwelik kom ook na vore in die wyse waarop hy verkleinerend na sy vrou se passie, die letterkunde verwys, deur spottend te praat van terme soos “*diskoers* (haar woord vir ’n geklets), *metafiksie* (’n storie waar die skrywer sy naeltjie loss kroef) en *intertekstualiteit* (waar skrywers met hulle maatjies se naeltjies peuter).” (38). Hy sê ook: “Julle letterkundiges laat my aan ’n klomp stout seuns dink wat in ’n kring sit en draadtrek. Gemeenskaplike opsweping en selfbevrediging.” (109). Met dié vergelyking verwys hy in sy gedagtes na die aand in die koshuiskamer saam met sy twee studentemaats, toe hulle “gemeenskaplike opsweping” tot verdere seksspeletjies (draadtrek) gelei het (71). Vergelyk ook Dominee Flip se beskrywing van Daan aan die proponent tydens hulle drie se reis:

“’n Moedswillige kêrel en dwars. Vol draadwerk. Hy gee net voor hy weet min en verstaan niks.” (“draadwerk”/draadtrek”) (29).

Die ek-verteller as interne fokaliseerder kan dinge vir sy leser/toehoorder verswyg (Hambidge, s.a.). Die leser word algaande bewus van die subjektiwiteit van Daan se belydenis (vergelyk ook die verwysing na Burger (2018:128) se opmerkings oor die eerstepersoonverteller wat “minder betroubaar” kan wees hierbo in 3.3.2.). Die vraag kan wel gevra word: bely hy wel alles? Hy wonder trouens (hardop teenoor Kasper) hóé eerlik behoort hy te wees: “As die ounooi tog net wil raad gee. Wat moet in en wat moet uit die geskrif bly?” (79) en probeer die leser oortuig van sy intensie om die waarheid te vertel (“Is dit regtig vir my nodig om só eerlik te wees in hierdie *Historia* van my?”) maar dat hy dit moeilik vind (207).

Terugskouend is dit ’n groeiende skuldbesef wat hom opvreet as hy onthou hoe hy Magrieta getreiter het. Hy onthou dat hulle baie kon stry en dat hy onnodig dwars was: “Wanneer ek aan ons ewige argumente dink, is my geheue so skerp soos ’n turksvydoring op die tong en net so ongemaklik.” Die verwysing na *turksvydoring* sluit aan by die beeld van homself as ’n turksvyblom en kan ook verwys na hoe hy sy gaywees aan Boerseun beskryf het as “die doring in my vlees” (111), wat ook Paulus se woorde in 2 Korintiërs 12:7 eggo. Hoe meer hy sy stryery met sy vrou ondersoek, hoe meer besef hy dat hy haar platgeloopt het met sy argumente, haar soms ge-“stoomroller” (110) het, terwyl hy haar verkleineer het. Jan-Willem bevestig hierdie wete as hy sy pa openlik konfronteer: “Jy het my versmoor soos jy Ma versmoor het.” (142). Nogtans probeer hy egter om homself te oortuig dat daar tog goeie tye ook was. Hy herinner haar in sy briewe aan die gesellige pannekoekbakker saam (115), aan die voortreflike roereiers wat sy saam met “boepens-brode” (134) voorgesit het en aan die musiek waarna hulle saam geluister het. Hy probeer homself oortuig: “Ons hét mos goeie tye saam gehad, Magrieta? Dit is mos so?” (115).

Selfs die wete dat hy haar met groter teerheid versorg het in haar laaste dae voor sy aan kanker gesterf het, verminder nie sy skuldgevoel nie: “’n Bietjie meelewing, dis wat te kort geskiet het in my verhouding met my vrou. ’n Druppeltjie menslikheid [...] om te wys dat ek vir haar lief was. In plaas daarvan het ek haar gekarnuffel, nee, Kasper, afgeknou en geboelie.” (114). Hy moet dan aan homself erken: “Sy het dit ook maar swaar gehad met my, dié vrou. G’n wonder sy kry my nou terug nie.” (79). (Deur in nagmerries aan hom te verskyn). Hy verlang na vergifnis en vra homself af: “Vergoed boetedoening vir ’n lentebloesiel deur ’n mensehand gekneus?” (229). Die funksie van die alter-ego, om insig te gee, al is dit ongemaklik, kom deur die belydenis na vore: dit is inderdaad hý wat sy vrou skade aangerig het en dit is hý wat grootliks vir hulle onbevredigende huwelik verantwoordelik is. Dié verruimende insig in die karakter se reis na selfkennis is kenmerkend van ’n ryplingsroman. Volgens Waxman (1990:17) herleef die ouer protagonis in hierdie tipe roman sy verlede, deur “strongly evocative descriptions of the

mental and physical baggage carried”, herinterpreteer dit en “become newly self-knowledgeable” voor hy aanbeweeg.

Magrieta se verlange na haar man se liefdesbetuigings het haar vereensaam. Sy het haar al meer teruggetrek het, ál meer die wind opgesoek, al meer in die nag opgestaan en “deur die venster gekyk [het], die donker nag in.” (111). Sy wou ook hê Daan moet die peperboom in hulle tuin uithaal, want sy voel aldag soos “’n klewerige saadkorrel aan ’n peperboomtak.” Die boom was vir haar “’n simbool van droogte, onleefbare hitte en die eensame bestaan op Ystervarkfontein” – dus ’n opsomming van hoe sy haar eie bestaan ervaar het (136). Die aanhaling uit die Thomas Hardy-gedig (1917) wat in die opdrag voorkom (21), kan in Daan se skuldige gewete as Magrieta se verwyt ge lees word:

Now I am dead you sing to me
The songs we used to know,
But while I lived you had no wish
Or care for doing so.

Magrieta het geweet dat haar man gay is en Daan het geweet dat sy weet. Dit kom na vore in dié dagboekinskrywing in Daan se *Historia*: ‘Ek is net myself’, het ek vir my oorlede vrou gesê wanneer sy te geleerd raak vir my.” “Net myself”, verwys hier na die vals heteroseksuele beeld wat hy van homself voorhou. Allen (2002:58) se hipotese oor die mens se behoefte aan sosiale aanvaarding sluit aan by die dilemma wat dit nie net vir Daan nie, maar ook vir Magrieta veroorsaak het:

A homosexual identity for individuals with greater needs for acceptance would be much more painful and unacceptable than to those who need others less. This is evident in the fact that a need for social approval generally retards the coming out process in a homophobic world, due to an inability to accept possible abandonment and rejection.

In hierdie verband kan daar verwys na die sosiale konstruktivisme, waarvolgens die samelewing aan die mens voorskryf hoe hy in bepaalde omstandighede moet optree. Volgens Ubbink, Roux en Strydom (2013:627) kan dit meebring dat die mens sy eie identiteit onderdruk om sosiaal aanvaarbaar te wees.

Magrieta se siening van haar man verskil dramaties van sý siening, juis omdat hy nie homself is nie. “Om van te huil”, sou sy met ’n soet glimlag antwoord. ‘Jy is ’n turksvyblom in die knop gekneus, Daantjie.” (11). Verder sê Magrieta: “Jy verkies Eros van Thespiee eerder as Afrodite van Knidos, Daantjie.” Sy het haar “bitter tee” geroer en gesê: “En ek het gedink die fout lê by my.” Sy spel dit dus duidelik uit dat sy weet dat hy mans verkies. Eros verwys na die liefde tussen mans en Afrodite na die

liefde tussen mans en vroue (Eros, 2018). Die vrou se selftwyfel oor haar seksualiteit en begeerlikheid in 'n huwelik met 'n homoseksuele man is hier ter sake as sy (waarskynlik aan die begin van die huwelik) wonder of die fout by haar lê. Ook 'n gevoel van onreg kom na vore in die verwysing na haar “bitter tee”, terwyl haar “soet glimlag” wys dat Magrieta ook nie háár identiteit uitleef nie. Deur Daan egter met 'n gekneusde turksvyblom te vergelyk, toon sy dat sy wel begrip vir hulle situasie het. Hy is reeds “in die knop gekneus” (as homoseksueel geskape of vroeg reeds “beskadig”) en daar is niks wat hy daaraan kan verander nie. Du Plessis ondersteun in sy roman die essensialistiese¹⁹ filosofie dat homoseksualiteit aangebore is, soos deur Boerseun verwoord: “Homosexuality is nie 'n siekte nie. Jy kan nie daarvan genees nie, skattie. Jy het so uit jou mammi se maag gekom, 'n square peg in 'n ronde gat.”(112).

Daan se identiteitskrisis word met haar woorde duidelik uitgespel: hy kan nie sy seksualiteit uitleef nie, nie net “homself” wees nie: die samelewing het 'n vaste vorm met vasgestelde standaarde. Die motto in die roman verwys na dié soort samelewing as “humanity('s) mould”. Maar Daan was nog nie gereed om weg te breek uit die vorm nie. Al het Daan voorgegee dat hy nie Magrieta se verwysings verstaan nie, het hy dit wel goed begryp. Hy verwys byvoorbeeld by meer as een latere geleentheid na homself as die “gekneusde turksvyblom”. Met verwysing na Magrieta se vriende se hoogdrawende praatjies oor “eksistensiële trauma” skryf hy in sy dagboek: “'n Turksvyblom bloei ook, Kaspas.” (80). Dis een van die weinige kere dat Daan uitdruklik oor die pyn in sy binneste (oor sy onderdrukte seksualiteit en waarskynlik ook 'n verwysing na sy geheime liefde) skryf en dít teenoor sy afgestorwe hond. Hy sê ook later: “Ek kan ook indruk maak as dit moet, gekneusde turksvyblom wat ek is” (in gesprek met You Mei oor vurige godsdienste 212). In die heel laaste brief aan Magrieta erken hy aan haar: “Jy was reg die aand in die roostuin toe jy gesê het ek verkies Eros van Thespieae eerder as Afrodite van Knidos” (357). Hulle het egter nooit meer oor liefde gepraat nie.

Daan verwys in een van sy laaste briewe aan Magrieta na “'n gediggie van Willem Kloos” wat hy in een van haar digbundels in Jan-Willem se biblioteek in China afgekom het, “waarin hy ween oor 'n blom wat in die knop gebreek is en 'n onvervulde liefde” (334). Hy besef dan dat sy deur die onderstreepte strofe

¹⁹ Human en Rhebergen (2015:33) verwys na die *queer*-teorie, met twee onderskeibare filosofiese strominge ten opsigte van die oorsaak van homoseksualiteit: die “essensialisme” en die “sosiale konstruktivisme”. Die eerste stroming gaan van die veronderstelling uit dat homoseksualiteit en ander identiteitskategorieë fundamentele en aangebore eienskappe van die lede van daardie kategorieë weerspieël. ('n “essensie” wat in die genepatroon vasgelê is, en wat die uiteindelijke oriëntasie en lewensloop van 'n homoseksueel bepaal). Die sosiale konstruktivisme daarenteen, se veronderstelling is dat 'n mens nie 'n “essensie” het nie, maar 'n sosiale konstruk is wat bepaal word deur toevallige gebeurtenisse en omstandighede. Volgens laasgenoemde beskouing is homoseksualiteit dus iets wat aangeleer word en nie oorerflik is nie.

waarskynlik verwys het na haar hart wat nie verstaan is nie en na hom, as die blom wat in die knop gebreek is:

Ik ween om bloemen in den knop gebroken
 En vóór den uchtend van haar bloei vergaan.
 Ik ween om liefde die niet is ontloken
 En om mijn harte dat niet werd verstaan. (Kloos, in Michaël, 1965:245)

Du Plessis toon dat Daan met sy keuse van gedigte waarna hy verwys (Kloos en Hardy s'n) wel 'n goeie begrip van die letterkunde gehad het, al het hy hom soms so onbelangstellend gehou en so spottend op Magrieta se aanhalings gereageer. Dit is veelseggend dat die skrywer vir albei huweliksmaats gekneusde blomme as metafoor gebruik. Daan as turksvyblom is "in die knop" gekneus. Hy is waarskynlik so gebore. Magrieta as lentebloom is egter "deur 'n mensehand" (229) (Daan se toedoen) gekneus. Só gesien, kan dit beskou word as 'n verwysing na die implikasies verbonde aan 'n huwelik waar 'n man ten spyte van sy homoseksuele oriëntasie met 'n vrou in die huwelik tree.

4.1.4 Seksualiteit in die ouderdom

In hoofstuk twee (2.4.3) is die gerontologiese implikasies van die ouerwordende persoon se seksualiteit bespreek. Op ouderdomistiese wyse word seksualiteit in die ouderdom afgekeur of ontken: "At all events, it must be pointed out that the amorous old person, male or female, aroused disgust." (De Beauvoir, 1972:150). Daar is egter nooit voorheen so baie en so openlik oor seksualiteit in die latere lewe gepraat en geskryf as vandag nie. Die media en internet wemel van artikels hieroor. Die positiewe uitbeelding van die "sexy senior" (Sandberg, 2015:220) teenoor die aseksuele oumens het 'n kopskuif in mense se siening oor bejaardheid gemaak. Seksuele begeerte verdwyn nie met veroudering nie. De Beauvoir (1972:350-55) maak 'n tersaaklike opmerking: "it may also happen that a man who has been indifferent to women for most of his life discovers the delights of sex in his later years."

Dit is trouens meer as tien jaar ná Magrieta se dood dat Daan van sy hernieuwe seksdrif begin bewus raak het. Hy het dit weliswaar baie eufemisties gestel as: "Ek het 'n drang begin ontwikkel om van die pad af te dwaal en langs die voetpad 'n blommetjie te pluk" (25). Sy weg as man het hom egter "heen en weer, soos die klepel van 'n klok" geswaai. "Breë Weg, Smal Weg. Breë Weg, Smal Weg" (25). Net soos die bekende uitbeelding van die Breë en die Smal Weg in baie ouerhuise kinders op die regte pad probeer hou het, herinner dié beeld hom aan sy keuses. Hy weet wat is goed en wat is verkeerd, maar in plaas daarvan om die regte ding te doen, neig hy na die verkeerde. In ooreenstemming met Jung se

siening van die droom²⁰ wat die self se aandag op die onbewuste vestig, word die waarheid aangaande homself baie duidelik in 'n visioen aan Daan tuisgebring: “Met hierdie twee oë van my aanskou ek hoe die vinger van 'n mensehand teen die dooie miershoop skryf: *Daan van der Walt, jou boggel en jou blom is Wellus.*” (26). Alhoewel hy gekwel voel deur die wete dat hy skuldig bevind is aan wellus, die “ergste van die sewe Doppersondes²¹” besluit hy nietemin: “How human we all are [...] 'n man is nie 'n klip nie.” (27) en: “Ek wou nog een maal voordat ek voor die regterstoel verskyn, 'n bietjie vleeslik verkeer [...] nog 'n slag lepellê [...] aan die slaap raak langs 'n warm jong lyf [...] 'n hand wat my streel, 'n asem teen my nek” (27).

Daan se onsekere verkenning van sy gaywees het 'n wending in sy seksualiteitsreis gebring. Hy verwys byvoorbeeld na sy onsekerheid oor homself as man in sy optrede destyds saam met Dominee en die proponent toe hy toenadering tot die proponent gesoek het, as: pronkery “sonder stertvere”(32). Dit word gekontrasteer met sy latere sekerheid as hy sê sy “stert [was] opgepluk en uitgewaaier” (319). Dit is jammerte oor sy verlore jeug en liefde waaroor hy nie kan praat nie en waarvan niemand weet nie as hy later weer oor die rit saam met die proponent en Dominee skryf: “I am slain. Overcome with shame and sorrow. Sorrow, yes.” (32).

Die besluit om weer te gaan kuier, kan beskou word as die finale stadium in Daan se “bewuswordingsfase” volgens Horowitz en Newcomb (2002:5) se uiteensetting van die stadia waarvolgens 'n homoseksuele oriëntasie plaasvind. In 'n brief aan Magrieta probeer hy haar (maar eintlik homself) oortuig dat begeerte nie iets is “waarvan 'n man ooit genees word nie.” [...] 'n Hulp sal ons manskemse begeerte tot ons dood toe. Ons is nie klippe nie.”(60). Dit verwys weer na sy vroeëre dagboekinskrywing: “Wat natuurlik is, is nie skandelik nie.” (7). Nietemin het hy probleme om sy eie natuurlike aard as gay man as nieskandelik te ervaar, as gevolg van die heteroseksistiese samelewing se beskouing dat homoseksualiteit skandelik is (Visagie, 2004:21).

Terugskouend bestempel hy die besluit om weer te gaan kuier (seksueel aktief te wees) as “die aand toe die slang my [...] verlei het” en beklemtoon dit deur die baie presiese tydsaanduiding: “elf jaar, sewe maande en twaalf dae na die ounooi se dood” (50). Dit is na seks waarna hy verlang en waaroor hy dink, nie die liefde self nie. Sy begeerte is na “die genot van 'n jong lyf in my skoot” (7), na daardie ding

²⁰ “Dreams express new thoughts that have never yet reached the threshold of consciousness.” (Jung, 1964:39).

²¹ Dié visioen toon ooreenkomste met die Bybelgeskiedenis van Daniël (Daniël 5), wat die koning se droom uitgelê het. Daarvolgens was die skrywende hand se boodskap aan die koning dat hy geweeg is en te lig bevind is. Dit kan Daan (vergelyk die ooreenkoms met die naam “Daniël”) se skuldgevoel verklaar, omdat hy nou in Dopper-terme ook te lig bevind is.

wat so lekker is “soos koeksisters en melkert vieruur Sondagmiddag op Ystervarkfontein se voorstoep” (7).

In sy besluit om weer te gaan “kuier” kies hy vir Boerseun en nie die drie ander “Opsitkers”-weduwees vir wie hy briewe geskryf het nie. Dis nog ’n tree vorentoe in die bevestiging dat hy wel homoseksueel is. Hy wil dit egter nog nie aan homself erken dat hy regtig van plan is om die “doodsonde in die hart” (68) tot uitvoering te bring nie. Volgens Allen (2002:5) verhinder die internalisering van homofobie die aanvaarding van ’n gay identiteit, soos blyk uit al die hindernisse in Daan se pad: “Gays moet doodgemaak word” is die radio-inbellers se siening (119). Hy ignoreer voorts die koerant met die berig-opskrif *When the other woman is a man* deur die koerant in die bakkie te “gooi” (68), asof dit glad nie op hom van toepassing is nie. Hy is immers op pad om met ’n man in plaas van ’n vrou ’n seksuele verhouding aan te knoop. Hy verstik ook aan ’n druppel *coulis* tydens sy afspraak met Boerseun (die gay man) as laasgenoemde opmerk: “Tagtig persent van die laaities [by ’n boy brothel] se clients is getroude mans. Makes you think, hey.” (85). Daan is nie meer getroud nie, maar omdat hy steeds in dieselfde samelewing, met dieselfde waardes verkeer, verg dit ’n ommekeer van hóm. Die voortdurende aanpassing wat dit hom gekos het om aan die samelewing se standaarde te voldoen, wat almal volgens een stel waardes beoordeel, het ’n harde kors om sy manlike subjektiwiteit opgebou. Hy sal moet wegbreek van die hegemoniese manlikheidsidee en dit uitdaag deur sy ware self te verwesenlik. Dit is die enigste manier waarop hy transformasie in sy menswees kan bewerkstellig en werklik opbloeï, al is hy as “’n turksvyblom in die knop gekneus” beskryf. Dit bring die motto in die roman ter sprake:

Humanity is the mould to break away from,
the crust to break through,
the coal to break into fire... (Jeffers in Du Plessis, 2018:21).

Een van die funksies van die motto is om kommentaar te lewer op die teks self. (Genette, in Erasmus-Alt & Van Coller, 2018). Die vraag kan weliswaar gevra word: wat wil die skrywer hiermee beklemtoon? Na my mening is die langsame en moeilike pad wat Daan moes stap om as ouerwordende man vrede in homself te vind, te wyte aan die stereotipes wat in die 21ste eeu steeds gehandhaaf word en in die motto beskryf word as: “the mould to break away from”. Hoe Daan daarin slaag om sy transformasie te bewerkstellig, word voorts aangedui.

Daan se eerste stap vorentoe is om by Boerseun te gaan kuier. Sy voorneme was vol bravade: “My vaste voorneme was om die jong man met woord en daad te oorrompel, hom ’n aand te laat beleef wat hy nooit sou vergeet nie.” (82). Hy dink nie eens daaraan dat hy as ouer man met sy optrede teenoor ’n jongman dalk onbeholpe mag voorkom nie. Dit korrespondeer met ander karakters se siening van hom:

die weduwees op die dorp: “oorhaastig” (99); Dominee Flip: “’n bronstige bul” (91); Magrieta: “hy duiwel in by ’n gat” (96).

Tydens die ete het hy het die jongman goed bekyk. Hy noem dinge op soos ’n goeie sin vir humor en mooi sagte hande met lang vingers en “hy is nie vet nie”, een van die gay norme (“muscular, athletic, devoid of fat and hairless”) wat deur Suen (2015:228) opgeteken is. Daan probeer hom beïndruk met slimpraatjies, maar vrees dit kan ook skeefloop, soos tydens die rit saam met die proponent, want hy besef gou dat hy wel uit sy diepte is. Weer eens word humor, woordspeling en talle (onvanpaste) aanhalings gebruik om Daan se ongemak te verbloem. Sy “vaste voorneme” om hom met woorde te oorrompel, verloop dus baie ironies. Hy lees gedigte voor, praat oor die heilige Brandaan en lewer kritiek op wynboere, die kos en goeie maniere. Terwyl sy verleentheid al groter word, is Daan se “gesprek” met Boerseun vol seksuele insinuasie, soos die woordspeling met *boud* terwyl hy verduidelik hoe hy die skaapboud gaarmaak (“jy sal kwyl as jy as jy aan ‘my boud’ dink”) en die verwysings na *horing*. Terwyl Daan sy kos as die toring van Babel beskou, “wat met een blaas op die ramshoring ineens stort” sê hy uit die bloute: “Maar ’n horing het ek nie” (84). Hy word heelwat later weer pynlik aan sy onvermoë dié aand in die hotelkamer herinner as Boerseun hom by ’n volgende gesprek onthou as “die outoppie wat nie ’n hard-on kon kry nie” (207). Mismoedig dink Daan dat selfs sy rooibeenvolstruis wat sy wyfie rondjaag en sy hond wat sy viriliteit uitleef (“What a horndog you were, my friend.” 92) beter vaar as hy. Al sy bravade het egter nie heeltemal op niks uitgeloop nie: Ná die seksuele ervaring met Boerseun het Daan in sy dagboek geskryf: “[Na] ’n hap aan die appel is jy nooit weer dieselfde nie. Dan weet jy wat jy weet en jou medemens vermoed jy weet.” (106). Hy vorder op pad na aanvaarding van sy seksuele oriëntasie.

Dié wete ontken egter ’n skuld las groter as die vermaning wat hy vroeër gekry het, toe die hand teen die miershoop geskryf het: “*jou boggel en jou blom is Wellus*” (26). Hy het gereken die vryery in Kaapstad sou net “tjoef-tjaf en taraboemdery” wees, maar hy het hom misgis, want Sannie Coetsee se onverwagte verskyning die aand in die restaurant toe hy saam met Boerseun gekuier het, het hom opnuut bewus gemaak van die samelewing se negatiewe reaksie op die verkenning van sy natuurlike self. In teenstelling met die voorafgaande spelerige toon van “tjoef-tjaf en taraboemdery” verklaar hy sy gemoedstoestand as: “My hoof was siek, my hart krank, my eetlus weg, my hande bewend, my bene lam.” (91). Deur dié dramatiese taalgebruik beskou hy homself as ’t ware as ’n Bybelse figuur, soos Jesaja,²² wat sy “misstap” soveel groter maak. Dit sluit in ’n mate aan by die titel van sy dagboek,

²² Jesaja 1:5 (1953 -vertaling): “Die hele hoof is siek, en die hele hart is krank.”

Historia, waardeur hy hom in sy gedagtes vereenselwig met Augustinus en Herodotos, wat sulke taalgebruik toepaslik maak. (Vergelyk 'n bespreking oor die *Historia* in hoofstuk 3.2.5).

Daan se begeerte was egter groter as sy skuldbesef en hy word tot aksie aangespoor nadat hy in sy droom die eenoog-bokram omhels en op die wang gesoen het en: “daar word [hy] wakker en is so gelukkig soos in geen jare nie.” (92). Die bok-simbool word telkens met die donker aard van die mens se onbewuste verbind, soos in Visagie (2004:11) se verwysings na die “diffuse en teenstrydige onbewuste”. Weereens is dit 'n droom wat die onderbewuste seksuele begeerte uitlig. Daan besef dat sy ouderdom teen hom begin tel as hy sê dat hy “beledig [voel] deur impotensie” (127), maar voeg by: “Ek is klaar met skuldbesef. Tomorrow may be the last day of the rest of my life. I’m starting in the pharmacy met 'n kardoos vol Viagra-pille.” (92).

Dit is nie noodwendig dat Daan, 'n sewentigjarige man, se seksuele aktiwiteit deur erektiele disfunksie in die wiele gery word nie. Die moderne beskikbaarheid van allerhande hulpmiddels soos Viagra en andere maak voortdurende seks moontlik. Volgens Flyckt en Kingsberg (2011:283) het die “Viagratization of America” baie daartoe bygedra om die samelewing se siening oor seksualiteit in die ouderdom positief om te swaai. In 'n ondersoek na manlike subjektiwiteit is Gott en Hinchliff (2003:67) se siening van belang: “Sexuality is considered central to current conceptions of masculinity, resulting in erectile dysfunction being seen as as a challenge to inherent masculinity and a ‘fate worse than death’.” Dit word ook aangedui as 'n sneller om oud te begin voel.

Alhoewel Daan nogeens 'n “fluisterstem” in sy oor gehoor het (die bokram-visioen) wat hom die waarheid oor sy seksuele identiteit vertel, is hy nog steeds onseker. Dit bevestig die feit dat manlikheid 'n komplekse begrip is. Volgens Van Zyl (2014:50) word die manlikheidskrisis gekenmerk deur onstabiliteit en onsekerheid oor sosiale rolle, identiteit, seksualiteit, werk en interpersoonlike verhoudinge. Hy verwys voorts na redes vir hierdie destabilisering in manlikheid, waarvan die opkoms van feminisme, die sukses van vroue, die ineenstorting van tradisionele manswerk en die verandering en selfs verwydering van die tradisionele, patriargale, dominante rol wat die man gespeel het, die belangrikste is. Vir Daan is dit veral sy sosiale rol wat vir hom probleme skep.

Horowitz en Newcomb (2002:5) beklemtoon in hulle uiteensetting van die fases waardeur identiteit gevorm word, dat die bewuswordingfase van 'n homoseksuele identiteit nie tot die erkenningsfase kan oorgaan voor daar deur die aanvaardingsfase gewerk is nie. Daan probeer sy gaywees ontken: “Boerseun was net 'n “koggelram²³: meer lawaai as wol [...] Daar's g'n fout met my nie. Ek is 'n Van der

²³ 'n Koggelram is 'n ram wat nie ooie kan dek nie, maar aangehou word om brontige ooie aan te wys (HAT:594).

Walt” (103). Deur na Boerseun as ’n koggelram te verwys, impliseer hy dat hy nie by ’n “regte man”²⁴ geslaap het nie en dus nie gay is nie. As ’n onbetroubare verteller verswyg hy egter die ware toedrag van sake van sy “kuier” by Boerseun deur slegs na die restaurant-ete saam met “die vriend” in sy brief aan Magrieta te verwys. Só bedrieg hy homself teenoor Magrieta.

Om homself te oortuig dat hy beslis nie gay is nie, willig hy in om dié Saterdagand by Sannie Coetsee te gaan kuier. (Du Plessis se uitbeelding van Sannie Coetsee as ouer vrou wat haar seksualiteit uitleef, strook ook met die anti-ouderdomstiese verwerping van aseksualiteit in die ouderdom waarna hierbo verwys is). Heimlik wou Daan dié aand sy Viagra-pille uittoets om sy seksuele vermoë aan homself te bewys: “Ek het nie gedink ons gaan die boom van kennis van goed en van kwaad se takke leegskud nie, Kaspaas, ek wou net seker maak dat ek gereed is vir enige gebeurlikheid.” (Vergelyk die boomtema in hoofstuk 4.2.1). Sannie se verleidelike verskyning in die slaapkamerdeur, skraps gekleed, met ’n suggestiewe houding en openlike seksuele uitnodiging aan hom, het Daan heeltemal onkant gevang. Ten spyte van twee “bulpille” is hy onkapabel en begin hy lag. Du Plessis toon telkens dat daar agter Daan se skynbare selfversekerdheid ’n groot mate van onsekerheid skuil, wat toegeskryf kan word aan sy wanbalans ten opsigte van sy seksuele oriëntasie: “Soos ’n besetene het ek gelag oor ’n ding wat nie vir my snaaks was nie. Ek het gelag om my onvermoë weg te steek.” (98).

4.1.5 Daan se aanvaarding van sy homoseksualiteit

Daan se verleentheid die aand saam met Sannie was ’n keerpunt in sy soeke na sy seksuele identiteit. As hy nog enigsins getwyfel het, maak sy spook, “ou Mosterdasem” dit vir hom duidelik: “My spook lag. ‘Jy was gelukkig toe jy saam met Boerseun in die bed geklim het, ou Daan.’”(98). Sannie Coetsee bevestig die feit dat hy meer na ’n man as na ’n vrou hunker as sy ná die mislukte kuieraand saam met Daan in sy oor fluister: “Ek móés weet, Daantjie. Nou weet ek.” (100). Dit was die laaste fluisterstem wat Daan wou aanpor om sy homoseksualiteit te aanvaar.

Du Plessis brei die tema van *weet/nie weet nie* wat verband hou met Daan se gaywees deur verskeie episodes heen uit: hy *wonder* of sy onsekerheid oor sy identiteit al in sy kinderdae saam met Sannie begin het (102); hy verwys na sy studentekamermaat Ferdinand wat *geweet* het (van hom en Flip) maar ook *nie geweet het* (72); ná die aand saam met Boerseun *weet* hy dat hy *weet* (dat hy homoseksueel

²⁴Sinfeld (1998:10) se “definisie” van ’n “regte man” is hier ter sake: “A man who ‘goes with’ other men is not what they would call a real man.”

is) en sy medemens *vermoed dat hy weet* (106). Maar *weet* is nog nie erken nie. Ná die kuieraand by Sannie en haar *mede-wete*, is daar nie meer omdraaikans nie. (My kursivering). Dit is dan so: hy verkies 'n man bo 'n vrou, soos sy oorlede vrou dit baie jare gelede al vir hom uitgespel het: “Jy verkies Eros van Thespieae eerder as Afrodite van Knidos, Daantjie.” (11). Du Plessis se roman kan as die uit-die-kas-kom-verhaal van die ouer Afrikaanse man beskou word. Na my beste wete is dit nog nie voorheen op hierdie wyse in die Afrikaanse letterkunde uitgebeeld nie.

Horowitz en Newcombe (2002:5) is van mening dat biseksualiteit gekenmerk word deur 'n verwarde identiteit, of as 'n verdedigingsmeganisme om die ware seksuele identiteit te openbaar. Ná 'n tweede ontmoeting met Boerseun kom Daan met 'n stamelende erkenning na vore: “Ek dink ek hou van mans.” Hy volg dit egter op met: “Ek wil nie gay wees nie”, maar ondermyn sy eie woorde deur te sê dat hy “reggemaak”, “genees” wil word... “*Volgende jaar, of so.*” (My kursivering, 111). Daan se woorde getuig van sy “verdedigingsmeganisme” (volgens Horowitz en Newcombe se definisie hierbo). Hy sê voorts: “Ek is ge-confuse.” (113), en toon dat hy steeds op 'n wankelrige pad verkeer tussen wat hy wil wees/doen en dit wat hy nie wil wees/ doen nie, soos in die gebed van Augustinus: “Maak my kuis en rein, maar tog nie dadelik nie.” (26).

Daan slaan weer oor na hoogdrawende Bybelse²⁵ taal om sy ongemak en psigiese pyn weg te steek as hy praat van “die doring in my vlees” en die “aanvegtinge van my gees” (met verwysing na 2 Korintiërs 12:7). Du Plessis wek oënskynlike humor deur Boerseun se antwoord: “Jou language is fokken amazing! [...] Jy's so cute soos my oorle' oupa.” Dié ironiese verwysing na Daan as 'n ou man, wat hy aksentueer deur verdere ouderdomistiese opmerkings, soos: “Jy is al grys, dude”, beklemtoon egter Daan se onbenydenswaardige situasie. Wat Boerseun as vertroosting vir Daan aanbied, naamlik: “Daar is ouens wat van senior citizens hou”, word egter in 'n latere telefoongesprek ondermyn as Boerseun sê: “Oom sien, actually is 'n ou man basies nie my turn-on nie. Hy is soort van...Ek is likely om uit te freak as 'n

²⁵ Du Plessis toon sy woordvaardigheid en Bybelkennis deur Daan se gemoedskommelings in die roman met gepaste Bybeltaal uit te beeld, om gestalte te gee aan die karakter se woorde aan die begin van die roman dat hy “in die weë van die Here probeer wandel” (13). Dit blyk uit die volgende voorbeelde: sy onbehae oor veroudering: “'n gebreekte kruik.” (7 uit Prediker); sy neerslagtigheid ná Jan-Willem hom verlaat het: “Selfs al sou die vyeboom in die bloei staan en die kleinvee tussen soutbosse huppel, jubel hy nie meer nie. Daan van der Walt is klaar met jubel.” (16 uit Habakuk); onsekerheid oor sy homoseksualiteit: “Beangs oor die doring in sy vlees” (127 uit Romeine); rou ná sy plaas verkoop is: “Hoor hemele, luister o aarde. My land is 'n wildernis. Daar is geen skerm pie meer vir my in die wingerd nie, geen slaapplekkie in die komkommertuin nie” (185 uit Jesaja). Daan kan ook die Bybel korrek aanhaal wanneer hy wil (soos die Psalm oor die “hert in dorre streke” toe hy die proponent wou beïndruk p.29), of nie korrek nie, soos toe hy, in stryd met die Psalmdigter, Viagra “'n prins onder pille” noem (35), of wanneer hy sy vergelyking met 'n beeld uit die Bybel begin en dan “aanpas” by die huidige omstandighede: “Ek het my in 'n plek bevind waar die sprinkaan hom met moeite voortsleep, die tone van die lied dof word en die roubeklaers weekliks in die TV-kamer vergader.” (189, uit Prediker); ook in sy liefdesbeskrywing wend hy hom tot die Bybel: “sy naeltjie is 'n ronde kom, soos kruiewyn so soet” (285, uit Hooglied 7:2).

oxygen thief aan my vat” (207). Die gebruik van die woord *oxygen thief* vir ’n “ou man” (207) beklemtoon die ouderdomsdiskriminasie in die betrokke situasie, waar Boerseun te kenne gee dat die “ou mans” in wie hy belangstel, nie ouer as vyf en dertig is nie.

In hierdie verband kan daar verwys word na die onderskeid wat soms gemaak word tussen “*queer gays*”, of “moffies” en “*straight gays*”, of “hetero gays”. Laasgenoemde groep kan onopvallend in die samelewing voorkom, maar moffies se optrede en gedrag, wyk volledig af van dié van heteroseksuele (Human en Rhebergen, 2015:57). Dit is na my mening aanvegbaar om so star tussen twee soorte gay mans te onderskei, aangesien daar baie verskillende maniere is waarop mense hulle seksualiteit uitleef. Die taalgebruik en optrede van die Boerseun-karakter as ’n “moffie” stem egter ooreen met Human en Rhebergen (57-58) se navorsing oor die moontlike wyses waarop die sosiolek van gay mans van dié van heteroseksuele mans verskil. In die artikel word aangetoon dat die taalgebruik van moffies dikwels deurspek is met byderwetse Engelse uitdrukkings, hulle gebruik aanspreekvorme wat eerder met vroue geassosieer word, hulle gebruik dikwels eksotiese woorde, daar is ’n dramatiese manier van praat en daar word (betekenisvolle) klem op sommige woorde geplaas. Du Plessis (2018:112) se voorstelling van die Boerseun-karakter in *Die dao van Daan van der Walt* toon baie van hierdie kenmerke: Boerseun noem Daan byvoorbeeld “sweetie”, “darling” of “skattie”, spring rond op die bed, wikkel sy heupe, klink baie byderwets vir die outydse Daan en gee hom ’n kortkursus in “e-cu-me-nic mof-fie-ology”, waardeur hy ook die kerk se vooroordeel bysleep deur die woord *ecumenic* in te voeg. Du Plessis gebruik ander gay benamings wat aansluit by die verwyfdheid van *moffie*: “trassie” “poeftier” “queer” (128) alhoewel hy nie die woord *moffie* eksklusief in hierdie verband gebruik nie. Hy verwys byvoorbeeld op humoristiese spottende wyse na homself as: “Toeka die Boeremoffie in die moerkoffie, nou die *tai ji*-haan van Longshan”(326). Hy sê ook hy is “die nommer-een mof van Ystervarkfontein” (150). Na my mening gebruik hy die woord *moffie* op ’n speels-ironiese wyse om sy gaywees vir homself aanvaarbaar te maak, soos blyk uit sy verwysing na “Dawid, die moffie na Gods hart”(159).

4.1.6 Daan se konfrontasie met die kerk

Volgens Human en Rhebergen (2015:26-33) blyk die verhouding tussen homoseksualiteit en Christenskap nog altyd buitengewoon gekompliseerd te wees binne die Suid-Afrikaanse konteks. Ten spyte daarvan dat Suid-Afrika die enigste land op die Afrika-kontinent is waarin die regte van homoseksuele deur die Grondwet beskerm word, is hulle posisie in die kerk steeds aanvegbaar. Dit blyk duidelik uit ’n verslag van die NG Kerk oor die pastoraat aan die homoseksuele persoon (Sinode,1999:183): “Die meerderheid van homoseksuele lidmate wat binne die ruimte van die

tradisionele kerk opgegroeï [sic] het, is as gevolg van vooroordele en verwerping vandag van die kerk vervreem. Vir die wat wel bly vashou aan die kerk en die Christelike geloof, is die weg geensins maklik nie. Hulle worstel met hul gewete voor God oor hulle sogenaamde skewe geaardheid en ly ook onder die veroordeling van mede-Christene wat homoseksualiteit sonder meer as sonde sien en daarop aandring dat hulle moet verander. Die stories hieroor is talryk en hartverskeurend.” (Alhoewel hierdie verslag verouderd is en die kerk baie “toegewings” gemaak het, het die situasie oor 20 jaar heen nie veel verander nie, as in ag geneem word dat die debat daaroor steeds in kerke gevoer word).

Human en Rhebergen (2015:33) verwys na die karakter Brent in Fanie Viljoen se jeugroman *Uit* (2014), wat (net soos Daan) probleme ondervind om sy seksuele oriëntasie te aanvaar, omdat die Bybel homoseksualiteit verwerp. Sonder om die Bybel eksplisiet teen te spreek, illustreer *Uit* hoe fel en bekrompe die idees is waarmee homoseksuele te kampe kry. Christenskap word as struikelblok eerder as steun of troos uitgebeeld. Om egter steeds in die eerste fase van bewuswording te bly, het negatiewe implikasies, veral soos in die geval van ’n man van Daan se jare: “to remain heterosexually oriented but recognize homosexual fantasy or behavior is in some way deficient or denying an essential homosexual identity” (Horowitz en Newcomb, 2002:6).

Daan word geteister met vrae oor sy viriliteit en skuldgevoelens, veral as hy in die Bybel begin nalees oor wat daar gesê word oor gays: “A fatwa hangs over my head, Kaspaas [...] gays moet doodgemaak word.” (119). Wanneer hy uit radeloosheid besluit om by Dominee Flip te gaan biega en vergifnis te kry, verloop dit op ’n ironiese wyse egter anders as waarop hy gehoop het. Flip is nie net sy predikant nie, maar sy Dawid-simbool uit sy jeug. Hy sien egter met mededoë hoe die ouderdom hom ook aangevat het: “Hy is oorgewig, sy gesig rooi, sy hare yl en grys” en hy sien hoe die sakhorlosie span oor sy eens gespierde maag en hy merk sy verslete swart werksbaadjie wat oor sy stoel hang (124). Hy wil boete doen en vergifnis kry, maar word gekortwiek deur Dominee se doofheid, sy sooi-brand-windjies en sy verkeerd-verstaan van die belangrikste woorde in sy belydenis. Dít waaroor hy wou kom praat, kry hy nie uitgespreek nie: “Ek kan nie die woorde *gay* en *homoseksualiteit* voor Dominee sê nie. Dié soort woorde het ’n verlamme uitwerking, van my Christentong af tot in my sondige onderlyf.” (128).

Daan se wanbalans in sy gemoed, wat ook deur ’n fisiese wanbalans in die verhaal ge-eggo word (vergelyk sy vertigo-aanval), kom hier ter sprake: “En toe, soos ’n duiwelbesetene, hoor ek stemmetjies: ho-mo-sek-su-a-li-teit, dreunsing donker basstemme; moffie-trassie-poeffer-queer, koggel die ligter stemme van die *castrati*. Gay-gay-gay, sirkel ’n seunstem in die koepel van my skedel. Ek raak duiselig en gryp my kop in my hande vas.” (128). Beelde wat vroeër in die roman gebruik is, word soms in ’n gewysigde vorm weer gebruik, soos in hierdie voorbeeld: As piepkind is Daan bekoor deur veral die stem van een van die jong seuns (*castrati* genoem) wat so hoog sing in ’n uitvoering van Allegri se

Miserere. In sy onskuld het hy dit beskryf as 'n stem wat styg en “sweef en swiep soos 'n blouvalkie onder die koepel van hul katedraal” (my kursivering 64). In die beskrywing wat hierbo aangehaal is, word na die koepel van sy *skedel* verwys, waardeur die vroeëre beleving wat hom so aangegryp het, nou afgryslik word as dit binne-in sy kop afspeel. Du Plessis toon egter in 'n latere hoofstuk die transformasie wat in Daan plaasgevind het, as hy bogenoemde “vreesaanjaende” woorde hardop uitspreek (238).

Daan se groeiende gevoel van histerie, sy “verduideliking” van sy “owerspel” (“hier vat-vat, daar vat-vat, woerts in die hoek, of amper 'n woertsie in die hoek”), kulmineer in sy uitlating: “Ek is die ab van Kokanje [...] siek vir die gekkespul.”²⁶ Daarmee gee hy te kenne dat hy die afgelope 50 jaar of wat in 'n land van ontkenning, “n gekkespul” geleef het. Soos in ander situasies wat reeds bespreek is, word ironiese humor en dramatiese taalgebruik ingespan om Daan se onbeholpenheid, sy verleentheid en diepe emosie te verbloem. Dit is eers as hulle die maskers afhaal, as Daan hom op sy naam noem: “Flip Kruger, ek praat met jou [...] Ek is gay. Homoseksueel” en Flip sy woorde van 50 jaar gelede herhaal: “Jis, Daantjie... Daantjie, Daantjie, Daantjie” dat hulle mekaar hoor, mekaar vasgryp en huilend vashou (126 -133). Die verlore jare tussen hulle kan nie agterhaal word nie. Daan was die enigste man wat later op Flip se begrafnis gehuil het. Sy vrou het Daan verwytdat hy so afsydig teenoor hom was: “Die man het jou liefgehad, Daan, kon jy dit nie sien nie?” (355). In watter mate Flip 'n vriendskaplike liefde of 'n werklike erotiese liefde vir Daan gehad het, bly 'n ope vraag. Na my mening het hy sy geroepenheid as predikant so ernstig opgeneem, dat hy sy (moontlike) homoseksualiteit lewenslank onderdruk het, omdat dit met sy kerk se leringe gebots het.

Daan het egter nie vergifnis gekry nie, trouens hy het sy nagte daarná op sy knieë deurgebring en sy dae op die miershoop agter die huis. Die twee verhaallyne eggo mekaar as Daan in China in sy monnikesel besig is met 'n eetstaking en van uitputting en wanvoeding op sy *kang lê* en skryf terwyl hy oor hierdie treurige tyd in sy lewe verslag doen (135).

²⁶ Daan verwys met sy uitlating dat hy die ab van Kokanje is, en sy direkte verwysing na die woorde uit 'n drinklied *Ego sum abbas Cucaniensis* na 'n 13de eeuse manuskrip, *Songs from Benediktbeuern*, wat later bekendheid verwerf het toe dit in Carl Orff se *Carmina Burana* opgeneem is. Die land van Kokanje word ook as Luilekkerland bestempel waar alles toelaatbaar is: “roasted pigs wander about with knives in their backs to make carving easy, where grilled geese fly directly into one's mouth, where cooked fish jump out of the water and land at one's feet. The weather is always mild, the wine flows freely, sex is readily available, and all people enjoy eternal youth”(Cockaigne, 2020) en sluit dus aan by Daan se woorde: “Dit voel vir my ek is by 'n karnaval, [...] 'n fees vir narre en sotte” (130)

Van der Merwe (in Erasmus 2016:320) sluit aan by Allen (2002:58) se verwysing na gevoelens van angs en skuld wat dikwels by gays voorkom, omdat hulle steeds die goedkeuring van die gemeenskap verlang. Erasmus (2016:320) toon voorts aan dat die skeiding tussen die bewuste en die onbewuste ook 'n skeiding tussen goed en kwaad kan behels en dat dit in 'n psigologiese sin “die verlies van die Paradys” kan beteken. Daan is immers onder sensuur geplaas en die nagmaal verbied. Hy skryf in sy dagboek: “Die hemel is 'n plek waaraan ek voortdurend gedink het en waarna ek reikhalssend uitgesien het.” (244). Hy het vir homself 'n beeld opgetower van hoe hy en Magrieta in die hiernamaals “in die skemer 'n glasie rooi wyn drink en die Here sou by ons aansit.” (13). Namate hy egter sy manwees ondersoek het en “teen die grond [was] met skuldgevoelens” (123), het hierdie hemelse verwagting gekwyn: “Seks met dieselfde geslag is skandelik. Die loon vir dié uitsoeksonde is die dood [...] ons [al dié sondaars] kan vergeet om saans in die stad se goue strate te wandel en van 'n geselsie met die Here in die aandwind oor 'n glasie wyn. Vir ons is daar nie plek in die skadu van die Almagtige nie.” (120). “Die hiernamaals is nie meer my bestemming nie, moet ek vir my vrou sê.”(136).

In sy soeke na antwoorde oor wat die Bybel oor homoseksualiteit sê, loop hy hom vas teen teenstrydige Bybelverklarings. Jan-Willem, wat reeds 'n pad met die kerk geloop het oor “liefdeloosheid” en die letterlike uitleg van die Bybel, som die heersende siening oor homoseksualiteit in 'n paar woorde vir sy pa op as hy sê: “Dit gaan nie in die Bybel oor gay mense nie, Pa.”(159). (Vergelyk 'n uiteensetting van die Bybelse standpunte in hoofstuk 4.2.). Jan-Willem oortuig sy pa dat homoërotiek nie net in die antieke geskifte voorkom, soos die *Ilias* en die *Gilgamesh*-epos nie, maar ook in die Bybel. Met sy woorde: “Dawid en Jónatan se verhouding was homoëroties, Pa” (160) tref hy Daan, wat baie skepties oor sy seun se Bybeluitleg was, diep in sy binneste. Koning Dawid was nog altyd in Daan se oë 'n belangrike Bybelse figuur en iemand met wie hy hom graag vergelyk het. Aan die begin van sy dagboekskryfery het hy die versugting uitgespreek om “soos koning Dawid” die genot van 'n jong lyf in sy skoot te mag hê (7). “Was hy dan nie ook die Leeu van Juda nie?” (160). Ook Flip was vir hom so “mooi van aanskyn” soos Dawid (73).

Daar het 'n lig vir hom opgegaan oor dít waaroor hy snags “horrie-aanvalle” kry, waaroor hy sy knieë nerfaf bid – hy, “die nommer-een mof van Ystervarkfontein” (150) kan moed skep, want “Dawid, die moffie na Gods hart” bring 'n lamp voor sy voet, 'n lig op sy pad (159). Sy lees van Romeine 13:8,9 aan die einde van die verhaal laat hom finaal besluit dat selfs Paulus hom nie gaan veroordeel nie, want die liefde is die belangrikste gebod: “*Julle moet niemand iets verskuldig wees nie, behalwe om mekaar lief te hê. Wie sy medemens lief het, voer die hele wet van God uit. Al die gebooie [...]* Só eenvoudig. Paulus stem met Laozi saam: daar is te veel wette.” (352).

Deur sy uiteindelijke erkenning dat hy homoseksueel is, deel hy 'n paar belangrike insigte met Kaspas: "You know, Kaspas, it took me a lifetime to find out who I am not. Ek is nie meer gereformeerde nie, ek is getransformeerde." (157). Met hierdie woorde toon hy aan dat hy, as stoere Doppe, 'n belangrike kopskuif gemaak het: transformasie in hierdie sin beteken dus dat hy deur die harde kors wat om hom gebou was, gebreek het en besig is om sy opbloeie ("The coal that breaks into fire") te ervaar.

Met verwysing na Horowitz en Newcomb (2002:5) se aanduiding van vier algemene stadia in die vorming van 'n homoseksuele identiteit, naamlik bewuswording, aanvaarding, openbaring, integrasie, is dit opvallend hoe lank dit vir Daan geneem het om tot aanvaarding te kom. Sy aanvaarding van homself en sy erkenning teenoor ander het hom vrygemaak. Hy het Jan-Willem se woorde dat hy 'n nuwe lewe moet begin, ernstig in oorweging geneem: "n Goeie gedagte vir die toekoms: kaal voete binne; skoensole vol hondemis buite. Jan-Willem, sal ek uiteindelik vir my seun kan sê, kaalvoet is jou pa oor Duiwelspiek, 'n nuwe lewe in." (239). Die verwysing na "hondemis" roep 'n vorige insident op, toe You Mei hom gevra het om sy skoene, met hondemis besmeer, uit te trek voor hy in die huis kom. Hy moet dus sy "misbesmeerde" verlede nou agterlaat, al die skuld, al die wroeging, en vorentoe kyk. Hy kan uiteindelik sy gaywees aanvaar en erken. Dit is baie toepaslik dat Du Plessis se subtitel van die eerste deel van Daan se *Historia Die Weg van 'n Man* is en hy die tweede deel, waar hy sy nuutgevonde identiteit aanvaar en uiteleef, *Die Man van die Weg* noem.

4.1.7 Daan se vrywording deur erkenning van sy seksuele oriëntasie

Manlikheid is 'n baie komplekse begrip wat nie deur 'n enkele definisie vasgevang kan word nie. Dit moet as 'n verskeidenheid en 'n kompleksiteit beskou word (Visagie, 2004:4). Die transformasie wat in Daan se reis na selfkennis plaasvind, hou verband met Van Zyl (2014:47) se mening dat kontak met andersoortige mense en ervaring van ander wêrelddele en belewing van kunswerke uit ander eras en genres die volle skaal van manlikhede kan oopsluit vir iemand wat net een definisie van manlikheid ken. (Soos byvoorbeeld die geval was met Daan, wat sewe en dertig jaar op Ystervarkfontein geboer het, op 'n afgeleë deel van die wêreld, in 'n konserwatiewe gemeenskap.) Dit maak die individu bewus van die feit dat manlikheid relatief is, aangesien hy besef dat manlikheid nie 'n eenvoudige deursigtige gegewe is nie, maar veel eerder 'n konstruk van 'n gegewe historiese en kulturele konteks is. Daan se blootstelling aan mense met ander lewensbeskouings, soos sy eie seun wat in China gaan woon het, asook Boerseun en mense uit ander kulture, soos You Mei, meester Yang, Songtao en veral sy reis na China en sy kennismaking met 'n vreemde land en godsdiens, het aan hom wyer blootstelling gegee,

wat tot die oopstelling van die “volle skaal van manlikhede” en sy gevolglike selfkennis gelei het. (In hoofstuk 4.3 word aandag gegee aan Daan se blootstelling aan ander kulture.)

You Mei, sy Chinese vriendin in Kaapstad, het hom bekendgestel aan die Chinese kultuur van ouerverering en vervul die rol van katalisator om sy reis na China en die daaropvolgende ervarings te bewerkstellig. Die Chinese gedig (’n haikoe deur Matsuo Basho, vertaal deur Du Plessis, 236) wat sy hom gegee het om te lees, het sy gemoedstoestand verwoord terwyl hy getreur het oor die verlies van sy geliefdes en sy geboortegrond ná die plaasaanval en ouderdomskwale hom geteister het. Hy het hom vereenselwig met die “windverwaaide piesangboom” in sy gedagtes:

’n Piesangboom in die herfswind.

Snags hoor ek

reëndruppels in ’n bak

Soos die vernuwende insigte in hom gegroei het, het hy homself met ’n boom langs die waterstroom begin vergelyk. “Gister se verskrompelde rooipers piesangblom was vandag se goudgeel piesangtros. Daan van der Walt was die goue piesang, Kaspas.” (237). Daar is ook progressie in hierdie opmerking ten opsigte van die Van der Walt-bloedlyn wat nou “’n goue piesang” (’n sterk seksuele simbool) opgelewer het. Daan is nou vry om as ’n gay man te mag lewe, teenoor sy vorige opmerking waar hy gaywees as ’n fout beskou het: “Daar’s g’n fout met my nie. Ek is ’n Van der Walt” (103). Dit is eers toe hy sy seksuele oriëntasie aanvaar en erken het, dat hy verder kon groei as man uit eie reg. Selfs ’n “gekneusde turksvyblom” kan weer blom.

In die agtergrondstudie is verwys na Leni Marshall se teorie oor *méconnaissance* waarvolgens die verouderde persoon wat sy eie spieëlbeeld waarneem, dit as traumaties kan ervaar. S.van Zyl (2019:281) verwys na die onwilligheid om in die spieël te kyk en deur die weiering die uiterlike tekens van veroudering probeer vermy, soos deur die prostituut verwoord word in *Enkelvlug*, deur Hennie Aucamp (1987:13): “Oudword, meneer, in my beroep, is so goed soos fataal. Ek kyk nooit in ’n spieël nie”.

Aan die ander kant sê Marshall (2012:56) dat die ouer persoon wat sy spieëlbeeld waarneem, ’n besluit kan neem om transformerend op te tree: “instead of succumbing to invisibility, one could literally come to a re-vision of the lived self.” Op Daan se pad om sy veroudering, verganklikheid en homoseksualiteit in die gesig te staar, het hy een dag al sy klere uitgetrek en homself in die spieël beskou: “met weemoed het ek aanskou hoe ’n jellievis sy lê gekry het oor my maagspiere en hoe die erosie van die jare my fris

bobene weggekalwe het. *Ek het nie dat dié beeld my van stryk bring nie* (my kursivering).” (238). Hy gaan dus nie die afdraande pad van “succumbing to invisibility” volg nie, maar hy gaan homself op ’n nuwe manier beleef – “a re-vision of the lived self”, soos Marshall (2012:56) aangedui het. Vervolgens het hy gekyk hoe die uitspreek van sekere “gewraakte”²⁷ woorde sy maagspiere laat saamtrek: “*Vergank-lik-heid* het ’n bibberende beweging in my bors veroorsaak. *Ho-mo-sek-su-eel* het die spiere in my boude lamgelê.” Terwyl hy wonder of daar spieëls in die hemel is, besluit hy om ’n groot spieël in sy nuwe huis in te wy met “’n Dopperdans van wilde woorde” (238). Hierdie woorde bevestig die transformasie wat in hom plaasgevind het, want vroeër het hy gereken “Doppers en skilpaaie dans nie” en hy kon daardie gewraakte woorde (veral *homoseksualiteit*) nie eens uitspreek nie (54).

Tydens sy verblyf in China het hy deur sy blootstelling aan die daoïsme en die beoefening van *tai ji* intens bewus geword van die verganklikheid van die lewe – ook sy lewe, en die naderende dood. Songtao, sy *tai ji*-instrukteur, was vir hom die simbool van die vlietende skoonheid van die jeug wat die betekenis van die lewe beklemtoon. Bowendien laat herleef dié jong man die beeld van sy eie seun, Andries, wat op twaalfjarige ouderdom gesterf het en nou net so oud soos Songtao sou wees.

Dit is insiggewend dat Du Plessis die rolle van oud-jonk/mentor-leerling omruil. Op Ystervarkfontein was Daan die patriargale figuur, wat in Jan-Willem se woorde “’n lopende eenmansvertoning” was en vir almal als “beplan en gereël” het (142). Ná Jan-Willem se uitbarsting het hy sy pa begelei om sy homoseksualiteit in ’n Bybelse konteks te verstaan. Die verloreseun-verhaal in die Bybel word ook omgekeer as dit die pa is wat “met honger oë kyk na die peule wat die varke eet” (113) en Daan wat in ’n droom sê: “Ek sal opstaan en na my vader gaan”, bedoelende “na my seun”. (184). Met Daan se aankoms in China is dit Jan-Willem wat die mentor word en na sy pa se welstand omsien en Songtao wat dié rol verder neem. Soos ’n ouer wat sy kind leer eet, wys Songtao hom hoe om die Chinese eetstokkies te hanteer. Met al sy sintuie opgeskerp, is Daan intens bewus van Songtao: hy ruik sy sweet (wat nie stink nie); hy voel die eelte in die hand wat syne vashou en sy lomp vingers oefen; hy sien sy bruingebrande, haarlose en gespierde arm (266). Tydens die motorfietsrit daarná, is dit Songtao wat Daan laat naderskuif agter sy rug, met sy hande op sy heupe. Daan is in ’n “verlore” beswyming terwyl hy vasklou aan Songtao se “geurende, klamwarm lyf” en sy “warm boude en die harde spiere op sy dye” voel (268).

²⁷ Tydens Daan se besoek aan Dominee om oor sy homoseksualiteit te praat, kon hy hierdie woorde nie uitgespreek kry nie: “Ek kan nie die woorde *gay* en *homoseksualiteit* voor Dominee sê nie. Dié soort woorde het ’n verlamende uitwerking, van my Christentong af tot in my sondige onderlyf.” (128).

Die motto (Euripides, uit *Die Bacchae* in Du Plessis, 2018:275) op die titelblad van Daan se *Historia*, Deel Twee, lui:

Wat ons soek, is ons nie beskore nie;

Wat ons die minste verwag, is deur die gode vir ons voorberei.

Dit is asof die gode vir 'n wyle vir Daan iets besonders voorberei het, as hy na dié motorfietsrit verwys: “Ek en koning Dawid, ons twee, het 'n ding beet: die Godsman 'n Sunamitiese jong meisie in sy skoot en ek, die Boere-oom, 'n Chinese jong man tussen my bene.” (268). Sy versugting was immers “maande lank [...] na die genot van 'n jong lyf in [sy] skoot” (7).

Songtao se mentorsrol word voortgesit as hy Daan se *tai ji*-instrukteur word. Hy leer hom die belangrike daoïstiese begrippe soos *qi*, *dantian*, *wei wu wei*, *yin* en *yan* en oefen saam met hom die *Agt stukke brokaat*-bewegings in *tai ji*. As Daan dié bewegings in sy dagboek beskryf, is dit eerder 'n uitdrukking van sy seksuele opgewondenheid oor Songtao, as 'n beskrywing van die bewegings: “ek en Songtao het die hemele omhoog gehou daardie dag. Ons het die boog gespan om die valk te skiet en die hemel en die aarde geskei” (285). Hy sê trouens: “my emmer loop oor, wou ek uitroep” en beskryf die geliefde in Bybeltaal: “sy naeltjie is 'n ronde kom, soos kruiewyn so soet” (Hooglied 7:2) (285).

In aansluiting by die verwysing hierbo na Daan wat sy maagspiere bekijk het, bevoel hy weer sy maagspiere (by gebrek aan 'n groot spieël in sy monnikesel): “Nie plat en gespierd soos 'n *gong fu*-vegter s'n nie, maar darem ook nie sponserig soos Sannie Coetsee s'n nie [...] Maar ek sal moet oefen. Ek sal Songtao moet vra om my te wys hoe om 'n sespak-maagspiere te bekom.” Hy ondersoek verder sy *dantian*, drie vingerbreedtes onder die kuiltjie op die maag – die setel van die geheimsinnige *qi*. (116) “Wat gaan die Chinese hierdie dienswillige student nog alles van sy liggaam leer, Kasper?” (286). Uit hierdie aanhalings is dit duidelik dat Daan besig is om sy ou self te transformeer deurdat hy bereid is om nuwe uitdagings te aanvaar.

Soos 'n baba alles moet leer, moet Daan op 'n nuwe manier leer dink en optree, soos meester Yang en Songtao hom onderrig: “Become vulnerable like a newborn babe”; “softness overcomes hardness”; “a man with a relaxed body, a heart wide open and a mind at ease, is invincible” (291). Voorts leer hy by Songtao “om te loop” (hy moet die *tai ji*-oefeninge soos 'n baba aanleer) en ná hulle al die oefeninge oor en oor geoefen het, bedank hy hom: “You have taught me to fly” (296). Dit dui ook die transformasie ten opsigte van balans aan wat in hom plaasgevind het.

Du Plessis gebruik die verwysings na balans/wanbalans as 'n tema om Daan se geïntegreerde identiteit as die verkryging van balans in sy lewe uit te druk. Daar was baie episodes van wanbalans, soos

aangedui in die volgende aanhalings: “ek verloor my balans” (26); “ek, my balans kwyt, is êrens tussenin” (tussen die Smal weg na die hemel en die Breë Weg na die Dao) (46); “’n duiseligheid [het] my oorval” (vertigo-aanval) (24); “my kop draai soos ’n windmeul” (150); “Ek raak duiselig en gryp my kop in my hande vas.” (128); “Ek is ge-confuse” (113). Sy selfondersoekende reis het hom by balans in sy lewe gebring, danksy meester Yang se bemoeienis met hom en Songtao se intrede in sy lewe.

Deur die *tai ji*-oefeninge en die nuwe lewensbeskouing in China word Daan “weggevoer, vry van begeerte” (314) en sê hy oor homself: “Ek was met my een voet op die Weg, die ander op die Waarheid en my stert opgepluk en uitgewaaier oor die Dao. My balloebas uit die pekelwater, veilig waar hulle hoort.” (319). Vergelyk sy twee voete wat in balans is op die “Weg” en die “Waarheid” (daoïsme en Christelike godsdiens), teenoor die vroeëre verwysing waar sy kop op die “Smal Weg na die hemel” was en sy voete op die “Breë Dao na die verderf” (46). Die *verderf* van die dao het plek gemaak vir heling: “my stert uitgewaaier”, terwyl hy in sy vroeëre lewe verwys het na sy pronkery “sonder stertvere” (31). In die daoïsme ervaar hy nie die vrees wat die verwysings na *castrati* in sy jeug by hom gewek het nie (319).

Deur die woord *balloebas* (manlike geslagsdele) te gebruik en die negatiewe spreekwoord *in die pekel* (in die moeilikheid wees) te omvorm tot ’n optimistiese *uit die pekelwater*, toon Du Plessis dat hy selfs in sy nuutskeppende woordgebruik²⁸ Daan se transformasie aandui. Daan het vrede gemaak met sy manlike identiteit. Hy dink ook met waardering terug aan sy ou vriendin, Sannie Coetsee: “Sy het uiteindelik verstaan dat ’n man ’n man kan wees al kastreer sy kerk en die samelewing hom” (347).

Daan en Songtao se nag in Beijing het al die beloftes van uiteindelijke liefdesvervulling vir Daan ingehou en Du Plessis se uitbeelding van liefdesplesier in hulle stort-en-was-sessie het dit inderdaad in die vooruitsig gestel: “Toe hy met my klaar is, was ek hom ook. Soos hy my gewas het, was ek hom. Ek stiplees hom met my vingers soos ’n mooi boek, paragraaf vir paragraaf, sin vir sin, woord vir woord. Om sy hoekies en kantjies, oor sy riffeltjies en bultjies was ek hom. My vingers tas oor sy rondings, glip by sy wegsteekplekkies in. [...] Had ek nardusolie sou ek hom van kop tot tone daarmee salf.” (341).

Terwyl die ouer man gewoonlik die jonger man inlyf in die geheime van die liefde in die klassieke homoërotiek, ruil Du Plessis ook hierdie rolle om: net soos Songtao, die jong man, Daan se leermeester

²⁸ *Balloebas* is Du Plessis se nuutskeppende woord, wat ’n omvorming is van die woord *ballas* wat na die testes verwys, sowel as *balsak* wat na die skrotum, wat die teelballe bevat, verwys. “My balloebas uit die pekelwater” kan ook verwys na Daan se brief aan Magrieta, waarin hy kastrasie van jong seuns wat voorberei is vir hulle diens aan die keiser beskryf het: “sy geslagsdele is drie keer met sterk rissiewater gewas en teen sy lyf afgesny.” (163). Hy sê hiermee dat hy nie meer kastrasie hoef te vrees nie: sy geslagsdele is veilig.

was in *tai ji*, die daoïstiese beginsels en hom ingelyf het in die Chinese kultuur, is dit egter ook hy wat Daan se intensie om “die mannetjie te leer vry” in die wiele gery het. Toe dit by bedsake kom, het dit skeefgeloop: hulle lê “so ver soos die ooste verwyder is van die weste af” van mekaar, “hy in sy hoekie en ek in myne.” (341). Bowendien som Daan die gebeure só op: “By die boom in die middel van die tuin het ons verbygeloop. En dit was goed.” Daan verwys ook na “die paar effens gekreukelde swart hare op die wit laken aan Songtao se kant van die bed” (345). Trouens, in die slotparagraaf sê hy oor Songtao: “Van hom het ek die volmaan, Magrieta, en ’n paar skaamhare in Gods Woord.” (358). Dis al.

Weereens kan daar na die transformasie gewys word wat in Daan plaasgevind het. Alhoewel hy so duidelik sy behoefte aan seks uitgespel het, het hy liefde gevind, maar nie seksuele vervulling nie. “Ek het Songtao lief” (357), het hy aan Magrieta geskryf. Al is sy liefde nie beantwoord nie, wil ek argumenteer dat die vind van liefde as homoseksueel meer was as wat hy verwag het, soos “deur die gode vir [hom] voorberei.” (275, motto). Sy aanvaarding van Songtao se besluit om sy ouerlike verpligtinge eerste te stel, blyk uit: “by die boom in die middel van die tuin het ons verbygeloop. En dit was goed. Want wat goed is, sê Laozi, is nie baie nie en wat baie is, is nie goed nie.” (345). Na my mening het Daan die moeilikste deel van die daoïsme onder die knie gekry, naamlik om begeerte af te sweer, want menslike aktiwiteit moet in pas wees met die natuurlike vloei en ritme van die heelal (155).

Li Zehou (in Leitch, 2018:1655–1664) sluit by meester Yang se siening van die daoïsme as “the way of nature” (155) aan met sy filosofiese idees oor die eenheid tussen die mens en die natuur, in sy teorieë oor “humanized nature” en “naturalized humanity”. In sy “Four essays on aesthetics” beklemtoon hy die gedagte dat die wetenskap en tegnologie ook “things of beauty” is, wanneer oor die versoening tussen mens en natuur, “the simple way, the way of contentment and peace”, “[to be] freed from desire” (155) gepraat word. Hierdie gedagtes sluit ook by die motto in Deel Twee van die *Historia* aan:

Wat ons soek, is ons nie beskore nie;

Wat ons die minste verwag, is deur die gode vir ons voorberei. (Euripides).

Wil die skrywer aantoon dat die mens se lotgevalle nie in sy eie hande lê nie? Of dalk dat die mens nie self weet wat goed is vir hom nie? Na my mening lewer hierdie motto kommentaar op een van die grondbeginsels in die daoïsme, soos uitgedruk in die *Tao te Ching*, hoofstuk 46. (Freke, 1995:88):

The greatest mistake is to be ruled by desire.

The greatest curse is to be discontent.

Getting what you want may be the greatest misfortune.

Appreciate what you have and you will always have enough.

4.1.8 Samevatting

Samevattend kan gesê word dat Daan se seksuele begeerte nooit tot verwesenliking kom nie (dit is hom nie “beskore” nie). Sy lewe as heteroseksuele eggenoot het hom onvervuld gelaat en die mislukte kuieraand met Sannie Coetsee het hom finaal van sy gaywees oortuig. Maar die kennismaking en homoseksuele ervaring saam met Boerseun het nóg oplossing nóg troos vir sy probleme verskaf. Bowendien het Boerseun se smalende opmerkings oor die godsdienst hom gegrief (117). Hy bieg voorts dat hy sy “hoop op die verkrummelde fondament van Viagra gebou het” (192). Al het hy die liefde in Songtao gevind, het dit ook nie seksuele vervulling gebring nie.

Daan se reis om sy manlike identiteit te eien, om opbloeit te ervaar, al was hy gemerk as ’n “turksvyblom in die knop gekneus”, was vol struikelblokke: die kerk, die samelewing, die heersende patriargale sisteem en die neersien op homoseksualiteit. Om uiteindelik ’n identiteit te kon aanvaar wat die heteroseksistiese hegemonie uitdaag, het hom vrygemaak en nuwe moontlikhede vir groei en ontwikkeling geskep. Dit bied aan die leser ’n blik op veroudering wat ’n uitdagende, transformerende fase in ’n mens se lewe kan wees.

Daan se transformasie het egter nie alleen betrekking op sy seksuele identiteit nie, maar die skrywer toon aan dat hy ook die “woordeskaf” van ’n ander godsdienst en ’n ander kultuur aangeleer het. In die volgende twee afdelings sal hierdie transformasieproses beskryf word. Daar sal ook aangetoon word hoe hy in die laaste fase van sy lewe al die ryppwordingsaspekte integreer.

4.2. 'n Nuwe religieuse beskouing: “Doppervoete begin dans”

In *Die dao van Daan van der Walt* weef Du Plessis (2018) verskeie tekste uit die Bybel, gedagtes oor die *Dao de Jing* en die daoïsme, mites, verhale, Latynse aanhalings en talle verwysings na musiek en die kunste in om Daan se spesifieke lewens-en-wêreldbeskouing uit te beeld. Daan skryf byvoorbeeld in 'n brief aan Magrieta, sy oorlede vrou: “Het dit jou ontgaan dat 'n man se begeertes ingebed is in mites en godsdienste en argetipes en sulke goed?” (58).

4.2.1 Inleiding: mitologie en religie

In aansluiting by wat reeds gesê is oor die mens se drang om stories te vertel (*narrans/narratologie*), is Lombard (2004:97) van mening dat die mens se universele drang om die lewe in die lig van die ewigheid (*religiosus/religie*) te beskou, hom benewens *homo narrans* ook as *homo religiosus* eien. Die sosioloog Mircea Eliade het die begrip *homo religiosus* geskep om te verwys na die soort mens wat 'n karakteristieke lewensbeskouing met alle gelowiges deel: dit is iemand wat die realiteit van die transendente in die aardse werklikheid verstaan en glo dat die mens in die uitlewing daarvan sy volle potensiaal bereik (Eliade, 2017). *Religie* gaan hand aan hand met die soeke na God of gode, met mite, met ritueel en nadenke oor die hiernamaals. Kruger (in Lombard, 2004:97) stel dit so: “Awe at the immensities and complexities of the world without and the world within is the genesis of religion, as it is of science and art.” Daan se verlange na die hiernamaals en sy vrees om daarvan uitgesluit te word en sy siening van die Here wat saans in die aandwindjie deur Ystervarkfontein se boorde gewandel het (13), bevestig hierdie siening.

Daan se belangstelling in die geskiedenis, die religie en die mitologie is 'n deurlopende tema in die roman. Trouens, reeds as jong kind is hy byvoorbeeld meegevoer deur 'n uitvoering van Allegri se *Miserere*. Sy studie daarna oor die Roomse Gevaar, kastrasie en die soeke na Bybelse fundering van homoseksualiteit het dié belangstellings verder gevoer (63). Dit was ook die geval met sy kennismaking met mitologiese figure, soos Achilles en Patroklos en veral Gilgamesh en Enkidu.

Mites kan beskryf word as 'n brug tussen die mens en sy begrip van die wêreld om hom. In 'n enger sin is dit verhale oor gode en geeste en hul aandeel in die skepping van die wêreld en die seisoene, asook in rampe soos oorstromings en droogtes. Dit omsluit ook die insig dat die mens nie in beheer van sy lewe is nie en dat die wêreld waarin hy hom bevind, talle raaisels en geheime bevat. In 'n breër sin kan

die mite ook verhale bevat met 'n historiese kern of elemente van die sprokie (Fensham,1987:3150). Vergelyk in hierdie verband weer eens die motto in Deel Twee van Daan se *Historia* (275):

Wat ons seek is ons nie beskore nie,

Wat ons die minste verwag, is deur die gode vir ons voorberei.

In 'n breër sin kan die mite ook verhale bevat met 'n historiese kern of elemente van die sprokie (Fensham,1987:3150). Pienaar (2015) wys daarop dat die bedoeling van die mite nie is om 'n bonatuurlike verklaring vir die werklikheid te gee nie. Dit gaan eerder oor die verteller(s) se verwondering oor die heiligheid en misterie van die lewe. Mitologie is dus 'n manier om oor gewone gebeure op 'n simboliese, metaforiese en poëtiese wyse te praat met die doel om die hoorder of leser te begelei tot 'n spirituele ontwaking. Deur die optekening van sy geskiedenis *Die Historia van DJ van der Walt* te noem, assosieer Daan homself met Herodotos wat in sy *Historia* mites uit die Griekse mitologie opgeteken het (18). Dit is ook hoe hy sy verlede wil verstaan. Zeilig (2011:14) verwys na die betekenis daarvan om jou lewensverhaal so op te teken: "Just as the stories in novels are made up so we 'make ourselves up' when we relate the substance of our lives. Therefore, the act of reading lives is similar to the act of reading novels or 'fictions.' Both endeavours rely upon our interpretative abilities and are full of subjectivity." Daarvolgens ondermyn dit die gedagte dat die oue van dae bloot passief in die verlede leef (Pretorius, 2014:15). De Falco (2010:24) voer aan dat die verlede gemanipuleer moet word om betekenis daaraan te gee.

Alhoewel mites as komplekse en fassinerende vertellings oorspronklik mondelings geskep is en telkens oorvertel is, is sommige wel later op skrif gestel, met eindelose reekse van variasies en interpretasies. By die mondelingse oordrag is byskeppings ingevoeg en dit het dikwels gebeur dat twee of meer verhale ineengestrengel geraak het (Kruger, 2018). Du Plessis (2018:58-60) vleg verskeie verhale uit verskillende geskiedenis en mites deurmekaar in sy uitbeelding van hoe Daan se denkwêreld mettertyd verander het en hom in staat gestel het om skanse af te breek. Tydens 'n gesprek met sy nuwe vriendin, You Mei, het sy gesê: "Jóú Bybel het die storie van Noag en die sondvloed by die Gilgamesh-verhaal gesteel. Die storie van die slang in die Paradys ook." (205). Daan was baie verontwaardig omdat hy in sy "Bybelstudie" oor Levitikus en Romeine skuld en straf in plaas van vrypraak ten opsigte van sy homoseksualiteit ervaar het en wil nie met nóg skuld belaa word nie: "Sy moet nie met 'n stok in my miershoop kom karring nie. Ek is deurmekaar genoeg sedert die Leviëte dit ingevryf het hoe onrein ek is en die Romeine my ter dood veroordeel het." (205). Die verwysing na die miershoop is 'n metafoor vir Daan se denke, want hy het dikwels op die miershoop gaan sit as hy wou

dink. Hy verwys ook na Job in die Bybel wat sy ashoop as dinkplek gehad het en “Daan van der Walt, die man wat nog dieper dieptes moes aanskou, sy miershoop” (135).

You Mei se verwysing na die gebeure in die Paradys herinner ook aan Daan se “deurmekaar” siening oor Adam en Eva en die slang, Noag, Gilgamesh en God: “Waarom het Adam nie daardie ellendige boom²⁹ met wortel en tak uitgegrawe en in die vuur gewerp voor hy by die Paradys uit is nie? Die Here het tog seker wanneer hulle saans deur die Paradys wandel die byna vergete geskiedenis van Koning Gilgamesh en Enkidu en die sondige tempelprostituut vir hulle vertel as hulle nog nie self die wigvormige skrif op tablette kon lees nie.”³⁰ (106). Die “ellendige boom” verwys na die probleme wat hy ervaar het namate hy dié boom “besoek” het (sien bespreking hieronder).

Ondanks die werk wat in die Twintigste Eeu oor mitologieë gedoen is deur navorsers soos Carel Gustav Jung, Mercia Eliade en Joseph Campbell, is daar nog mense wat ontsteld en selfs vyandig raak as 'n mens mitologieë gebruik om tot die kernbetekenis van godsdiens deur te dring (Muller, 2012). Du Plessis se verwysings na die mite van die “boom van kennis van goed en kwaad” vorm 'n deurlopende tema in die roman. Die eerste keer as daarna verwys word, suggereer dit Daan se ontluikende seksdrif ná sy vrou se dood: “voor die doodsengel op [sy] skouer tik” wil hy 'n “Kaapse draai” om dié boom gooi. “Jy is 'n man, nie 'n klip nie. Gedra jou soos 'n man” (53). Hy verwys ook na sy voorgenome besoek aan Sannie Coetsee na die boom as hy sê: “Ek het nie gedink ons gaan die boom van kennis van goed en van kwaad se takke leegskud nie.” (96). Die boom word dus vir hom simbool van seksuele aktiwiteit: eers sê hy hy wil dit gaan “verken”, met ander woorde hy wil weer gaan “kuier”; die verwysing na Sannie impliseer dat hy nie gedink het die kuieraand sal tot seks lei nie. Alhoewel Daan se “Kaapse Draai” wel gerealiseer het en hy 'n nag saam met Boerseun in die hotelkamer deurgebring het, het sy seksuele onvermoë hom gekelder. Maar die tema van die boom van kennis van goed en kwaad word uitgebrei, deur ook na die vrug van die boom te verwys. Hy beskou hulle seksuele verkeer as “'n hap aan die appel”; dit was vir hom die bevestiging van sy gaywees: “Dit is so: na 'n hap aan die appel is jy nooit weer dieselfde nie. Dan weet jy wat jy weet en jou medemens vermoed dat jy weet.” (106).

²⁹ “En die Here God het aan die mens bevel gegee en gesê: Van al die bome van die tuin mag jy vry eet, maar van die boom van kennis van goed en kwaad, daarvan mag jy nie eet nie; want die dag as jy daarvan eet sal jy die dood sterwe.” (Gen. 2:16-17)

³⁰ Vergelyk Muller (2012) se siening: “Die verhaal van die slang, die boom en die tuin van die lewe is veel ouer as sowel die Boeddhisme of die Christendom en kom al voor in die spykerskrif-silinderseëls van Soemer.”

Volgens Muller (2012) speel hierdie Paradys-verhaal nie in die objektiewe, geografiese wêreld af nie, maar in die landskap van die psigiese lewe. Die “wete” waarna Daan verwys, is die kennis van goed en kwaad wat Adam en Eva ervaar het: Toe gaan altwee se oë oop en hulle gewaar dat hulle nakend is. Waar hulle voorheen in salige onbewustheid geleef het, het hulle skielik bewussyn en begin hulle dualisties dink: goed en kwaad; mooi en lelik; sleg en goed; ons en hulle; ek en jy; manlik en vroulik (Muller, 2012). Dié “wete” ondermyn dus Daan se woorde aan die begin van sy dagboek dat seks so natuurlik is “soos koeksisters en melkert vieruur Sondagmiddag” (7). “Wat natuurlik is, is nie skandelik nie”, (Ovidius se woorde, 7) word vir Daan op veelseggende wyse wel skandelik as hy na homself as “die wriemelende wurm in die appel onder die boom van kennis van goed en kwaad” verwys as hy vergifnis by Dominee gaan soek ná sy “owerspel met ’n man”, Boerseun (131-132). Daan se ontmoeting met Songtao vind plaas nadat hy vrede gemaak het met sy seksuele oriëntasie en dit nie meer vir hom skandelik is om met ’n man te verkeer nie. Die tema word voltooi ná Daan en Songtao se nag in Beijing: “By die boom in die middel van die tuin het ons verbygeloop. En dit was goed. Want wat goed is, sê Laozi, is nie baie nie en wat baie is, is nie goed nie.”(345). Hulle het nie die “boom se takke leeggeskud nie” en ook nie van die vrug geëet nie. Maar dit was goed. Vergelyk ook “Eva”, ’n gedig deur Ina Rousseau in *Grotwater* (1989):

Lippe
proe die vrug
van die boom
van die Kennis
van Goed
en van Kwaad

Ander lippe
proe ’n ander,
verskriklike
vrug –
gee die paradys
aan haar terug.

Lina Spies (2018) wys in haar bespreking van die gedig op die enkele woorde wat die eet van die verbode vrug in sy oorspronklike, simboliese sin in die Genesis-verhaal weergee. Die slotstrofe gee kontrasterend ’n beeld van die seksuele daad: “Man en vrou het hulle seksualiteit ontdek nadat die lewe in die tuin hulle ontsê is. Dit was deel van hulle herwinning van die paradys.”

In Daan se vertelling van die Prometheus-mite word voorts ooreenstemmende gebeure in die Bybel, soos Adam en Eva in die Paradys en die slangbedrog, betrek om ook Pandora se “kruik vol onheile”,

Augustinus se *concupiscentia*, en die “Romeinsregtelike skuldvereiste *dolus eventualis*”³¹ in te sluit in sy *Historia* (60). Na aanleiding van Malan (s.a.) se siening dat sommige romanskrywers hulle eie mitologie in hulle oeuvre ontwerp, hetsy by wyse van ’n mitiese ruimte (Leroux se Welgevondenlandgoed en Faulkner se streek in die suide van die VSA), of in die vorm van terugkerende simbole, argetipes, figure, ensovoorts, (byvoorbeeld Chris Barnard in *Duiwel-in-die-bos*, 1978, en Breyten Breytenbach in *Mouir*, 1983) argumenteer ek dat Du Plessis in *Die dao van Daan van der Walt* ’n soortgelyke mitologiese ruimte geskep het. Hierdie ruimte word gekenmerk deur die plasing van verskeie mites uit verskeie tydperke op een tydlyn, sodat Adam en Noag en Patroklos en Pandora en Gilgamesh en Lao Tzu almal met mekaar in gesprek tree oor onderwerpe soos skepping, sonde, seksualiteit, wysheid, onverganklikheid, ensovoorts. Net soos Daan sy dagboek as sy *Historia* betitel, omdat hy gedurig in so ’n mate oor Herodotos en Augustinus dink, dat hy hom met hulle vereenselwig, (nie uit arrogansie nie) leef hy in sy verbeelding ook saam met al die ander mitiese figure en is dit nie vir hom vreemd om sy eie uitleg te skep nie. Dit stem ooreen met Fensham (1987:3150) se siening hierbo: Mites kan beskryf word as ’n brug tussen die mens en sy begrip van die wêreld om hom.

Vanuit ’n literêr-gerontologiese oogpunt is die vertel van die 70-jarige Daan se lewensverhaal belangrik omdat lewensoorsig die manier is waarop die karakter homself en die wêreld rondom hom verstaan. Daan interpreteer dus op ’n kreatiewe wyse die verlede deur subjektief sy lewensverhaal te skryf. Slegs deur die verlede te interpreteer, daaroor te besin en gebeurte in perspektief te vertel, kan hy sy bestaan sinvol beleef (Pretorius, 2014:15).

In die mitologie van volkere dwarsoor die wêreld is daar sekere temas wat oor en oor voorkom, soos byvoorbeeld skeppingsmites, wat verklaar hoe die wêreld ontstaan het. In die Griekse mitologie is die hemelkoepel byvoorbeeld gevorm toe Uranos sy greep op Moeder Aarde laat los het nadat Kronos sy pa kastreer het (Du Plessis, 2018:64). Volgens Chinese mitologie het die oerknal ontstaan toe die god Pang die eier waarin hy geslaap het, oopgekraak het. Hierop het die *yin* en *yang* wat in die eier was, geskei. Die ligter *yang* het opgestyg om die hemelruim te skep en *yin* het die aarde gevorm. Pang het sy hande en voete gebruik om albei in posisie te hou (Laban, 2016). In *Die dao van Daan van der Walt* verduidelik Daan se leermeester, meester Yang, die skeppingsverhaal effens anders: “The *Dao De Jing* tells us: the nameless, the silent and the void, which we call the *Dao*, was the beginning of heaven and

³¹Deur die skrywer se verwysing in hierdie “saambondeling” na *dolus eventualis*, lewer hy satiriese kommentaar op nuusgebeure in die huidige Suid-Afrika. In die opspraakwekkende moordsaak van Oscar Pretorius in September 2014 het regter Thokozile Masipa uitspraak gegee dat die staat nie *dolus eventualis* kon bewys nie, want Pistorius sou daarvolgens kon sien dat sy optrede Steenkamp se dood kan veroorsaak. Dit het daartoe gelei dat hy op grond van manslag eerder as moord skuldig bevind is (Sandhu, 2015).

earth.” (290). Deur kennis te neem van hierdie mitologiese verhale kan die skeppingsverhaal soos dit in die Bybel voorkom, uit ’n breër perspektief beskou word. Daan ondersoek op hierdie wyse die samehang tussen die mitologie, die Bybel en die daoïsme om sy lewensverhaal vir homself sinvol te maak.

Die vraag kan weliswaar gevra word of die mite nog enigsins ’n rol speel in die moderne tyd. Malan (s.a.) se siening is dat die moderne skrywer uiteraard belang stel in mites, wat vroeër as absolute waarhede geglo is en Steenberg (s.a.) voeg by dat die sinlose van die moderne tyd met die sinrykheid van ’n vergange era vergelyk kan word deur dit in die letterkunde te betrek. Boonop sluit die roman as ’n lang verhaal volgens sy aard goed aan by die *mythos*, dit wil sê die “mite as een van die verhale in ’n mitologie” (Malan, s.a.). Die romanskrywer kyk ook dikwels oorskouend en verklarend na dié dinge waarvoor die mite op ’n allegoriese wyse as "verklaringsmodel" ingespan word, soos Du Plessis opmerk in ’n onderhoud met Frederik de Jager (2018:12): “Alle fiksie resoneer met die mites van die antieke wêreld, of ons dit raaksien of nie. Die mitologie vra dieselfde vrae waaroor ons vandag nog skryf: Waar kom ons vandaan? Wat doen ons hier? Wat gebeur met ons ná die dood?”

Vanuit hierdie tydlose waarheidskwaliteit beskou, roep die mite ’n ooreenstemmende reaksie by die sensitiewe ontvanger daarvan op en werk die mite universeel om nuwe relevansie en betekenis te kry (Steenberg, s.a.). Hierdie vrae is ook die kernvrae wat in die gerontologie opduik en toon dus dat die insluit van mitologiese verwysings in ’n kunswerk relevant is. Du Plessis slaag myns insiens daarin om verhale, mitologie en geskiedenis op so ’n wyse in sy teks te inkorporeer, dat dit deel begin vorm van die hoofkarakter, Daan, se leefwêreld en sy denkwyse beïnvloed. Dit lei tot verruimende insig, waardeur dié roman aansluit by die rypingsroman, wat as literêr-gerontologiese genre spesifiek die karakter se reis na selfkennis en nuwe insig ondersoek (Waxman, 1990:18).

Dit is veral die verwysing na die *Gilgamesh-epos* wat op ’n kritieke tydstip in Daan se transformasieproses ter sprake kom, wat belangrik is vir die ontwikkeling van die verhaal in die roman. Nie alleen word Daan meegesleur deur die uitbeelding van die intense vriendskap tussen twee mans nie, maar hy vind ook ’n mate van vertroosting daarin, omdat hy daardeur sy diep emosionele wanbalans ten opsigte van manlike subjektiwiteit kan konfronteer. Dit gee ook aan hom die moed om sy gaywees openlik te verklaar en uit te leef.

In die jare tussen 1800 v.C.-1200 v.C. word Gilgamesh in verskillende stories genoem wat later saamgeweef is in die eerste lang opgetekende epos van rondom 3 000 reëls, wat vandag die *Epos van Gilgamesh* genoem word. Rautenbach (2015) skryf só oor sy kennismaking met hierdie mitologiese figuur: “Mite... storie... godsdiens... letterkunde... geskiedenis? Ja, alles. Maar ook die eerste weerligstraal wat in ’n bottel gevang is en vir die mensdom behoue gebly het.” Dit is die storie van koning Gilgamesh, ’n reusagtige mitiese figuur wat twee-derdes god en een-derde mens was. Indien Jung (in

Lombard 2004:99) se siening aanvaar kan word dat reuse intense emosie verteenwoordig, verklaar dit Daan se reaksie op hierdie verhaal, soos hierbo aangedui. Gilgamesh het die wêreld geplunder en gode gespot, maar in die proses die enigste belangrike ding in sy lewe, naamlik sy vriend, Enkidu, die wilde man wat deur 'n vrou beskaaf is, verloor. Enkidu se dood het sy lewe verander en die res daarvan het hy gewy aan die soeke na onsterflikheid. Eers as 'n ou man, met sy krag en jare uitgewoed, het hy die kans gekry om dit te verdien, en gefaal: "Maar Gilgamesh is baie meer as dit: dis nie net 'n epos van gode en mites en die oorsprong van dinge nie, maar van menswees en die vrees vir die dood, so duidelik dat my hare rys", skryf Rautenbach (2015).

Van alle tye af worstel die mens met die eksistensiële vraag: hoekom is daar dood in die wêreld? Hoekom moet die mens sterf? Daan vra homself byvoorbeeld af: "Wat as ek dood neerslaan...Wat as die hartspier krimp en ek sak inmekaar?" (37) Hoekom kan hy nie vir ewig lewe nie? De Villiers (s.a.) argumenteer in haar artikel *As God weg is* dat die gode vir ewig kon lewe maar mense nie. Af en toe het dit wel gebeur dat daar vir 'n mens die geleentheid opgeduik het om vir ewig te kan lewe, soos byvoorbeeld in die *Gilgamesh-epos*, maar dan is hulle op 'n manier gekul, sodat dit nie uitwerk nie. Dit was gewoonlik deur die gode se toedoen, want hulle wou verhoed dat die mense soos hulle word, en die laaste troefkaart in hul hand was die ewige lewe vir gode, en die dood vir die mens.

In die roman onder bespreking word mites uit die antieke Griekse tyd, interpretasies uit die Bybel van Midde-Oosterse mites, sowel as mites uit die Chinese kultuur in jukstaposisie plaas. Dit bied 'n wyer blik op die mens se stryd om balans te vind tussen botsende emosies en idees. In die kort rukkie wat Songtao tydens hulle nag in Beijing in sy arms gelê het, druk Daan sy nuutgevonde gevoel van voldaanheid en balans uit deur nie alleen na Ps. 23 in die Bybel te verwys nie, maar ook na al die mitiese figure met wie hy "gestoei" het: "My hoof druip olie, my beker vloei van wyn. Enkidu in Gilgamesh se arms. Patroklos in Achilles se omhelsing. Dawid, sy lyf styf teen Jónatan. Alexander en Hephaiston..." (345).

Die mens en sy denke oor die dood en verganklikheid is belangrike gerontologiese temas wat deur Du Plessis uitgepluis word. Daan se uiteindelijke insig in hierdie verband is verruimend: "Die mens is op reis, die dood net 'n verposing, 'n tussenwerpsel in die tog na die ewigheid." (8). Daan kon egter nie in sy lewe as Doppler en boer op Ystervarkfontein tot hierdie insig kom nie. Hy was vasgevang in die streng godsdienstige sieninge van sy kerk en die samelewing. Dit was eers ná sy reis na China en kennismaking met die daoïsme en die beoefening van *tai ji* dat hy sy godsdiensofskouing op 'n nuwe manier kon uitleef.

'n Ondersoek na die betekenis van religie en hoe twee uiteenlopende religieë, die Christelike godsdienst en die daoïsme, bygedra het tot rypwording in Daan se godsdiensofskouing, kan lig op die saak werp.

Soos wat die onbewuste aanleiding gee tot die ontstaan van mites, beskou Jung (1964:99) die onbewuste ook as die oorsprong van die mens se religieuse belewing. Religieuse tradisies, in die sin van bepaalde godsdienste, kan volgens Lombard (2004:109) agtergelaat word, maar religiositeit of numinositeit, as 'n bepaalde ingesteldheid ten opsigte van die werklikheid, bly funksioneer as universele menslike eienskap – ook in 'n moderne konteks. Die woord *religie* eerder as *godsdienste* word gebruik, omdat die etimologiese betekenis van eersgenoemde meer omvattend is en tradisies en verskynsels insluit wat nie noodwendig met 'n god of gode, en diens aan hom, haar of hulle te make het nie (Troskie, 2018).

4.2.2 Die Christelike godsdienste

Daan se belewing van die Christelike godsdienste is in sy kinderjare en opvoeding as Doppe (’n lidmaat van die Gereformeerde Kerk) vasgelê. Vergelyk Van Zyl (2014) en Vermaak (2018) se sieninge waarna in hoofstuk 3.1.3 verwys is, naamlik dat individue reeds voor hulle geboorte aan ideologie onderworpe is.

In die roman onder bespreking is dit belangrik dat Daan as ’n Doppe voorgestel word, soos uit die bespreking sal blyk. Hy verwys trots na sy kerk as “Ons Doppers” (45), net soos hy elders verwys na “Ons Van der Walts” (’n baie algemene Doppe-van). Die titel van die roman wat spesifiek na Daan van der Walt, as ’n tipiese lidmaat van dié kerk en ’n bepaalde kerktradisie verwys, gee dus reeds ’n idee waarom die roman gaan.

Uit die bronne tot my beskikking wil dit voorkom asof die Doppe tradisioneel ’n platteland is en meer konserwatief is as lidmate van die NG Kerk. In die roman verwys Daan byvoorbeeld na die feit dat dans vir die Doppers ongewens is: “Doppers en skilpaaie dans nie. Ons eie kerkvader Totius het so gesê” (54). Vandag word algemeen aangeneem dat ’n Doppe ’n lidmaat van die Gereformeerde Kerk is, maar die naam is al voor die Gereformeerde Kerk in 1857 afgeskei het, gebruik vir skaapboer-pioniers in die noordoostelike distrikte van Suid-Afrika. Volgens Flip van der Watt, voormalige hoogleraar in kerkgeskiedenis van die NG Kerk, is die aanneemlikste teorie dat die woord *Doppe* kom van die Nederlandse woord “dorpers”. Dit is gebruik vir mense van die platteland, dus nie stedelinge nie. Volgens hom het dit op eenvoudige mense gedui, maar nie ’n negatiewe betekenis gehad nie. Doppers word ook so genoem omdat hulle nagmaal uit die groot beker gedrink het, soos dit ook in die roman na vore kom. Nog ’n verduideliking hou verband met die manier waarop hare gesny is: ’n kommetjie is destyds op die kop omgedop en alle hare wat uitsteek is, afgesny (Van der Walt, s.a.).

Volgens 'n ander verklaring het die Gereformeerde Kerk in die vroeë 1800's in die destydse Kaapkolonie 'n nuwe liedereboek vanaf Nederland in die erediens ingevoer. Baie van die liedere in hierdie boek het die Belydenisskrifte (Nederlandse Geloofsbelijdenis, Heidelbergse Kategismus en die Dordtse Leerreëls) soos vasgestel by die Sinode van Dordrecht in 1618/1619, weerspreek. Van die lidmate in die afgesonderde noordoostelike distrikte, die sogenaamde Doppers, het hierteen in verzet gekom. Van die begin af was daar dus lidmate wat nie hierdie gesange wou sing nie en die sogenaamde liberale lig van die Kaapse Kerk wou uitdoof. Hulle is in hierdie verband *Dompers* (domp=uitdoof) genoem. Onder hulle was die uitgangspunt: "In Gods huis Gods lied" (Van der Walt s.a.). Tot vandag toe word Gesange nie in die Gereformeerde Kerk gesing nie³² (Van der Walt, s.a.).

Uit hierdie inligting kan die leser dus Daan se konserwatisme verstaan en wek dit respek vir sy soeke na antwoorde uit die Bybel op sy kwellende identiteitsvrae. Sy taak word bemoeilik vanweë die patriargale manier waarop hy God by sy pa leer ken het: "Sononder saans kon Hy met 'n stil, sagte stem met jou praat. Maar *meestal* was Hy soos Zeus die bliksemstrale in die donderweer (my kursivering)." (214).

Daan beskryf homself as "iemand wat in die weë van die Here probeer wandel" (13) en hy het God op 'n eenvoudige en aardse manier beleef en verstaan. Die beelde wat hy gebruik as hy oor God praat, kom uit sy lewe as boer en is juis daarom oortuigend en treffend: "Daar is g'n gesoek na God op my plaas nie. Bly net stil, spits jou ore, luister, maak jou oë oop en kyk, en jy het soos 'n kaalperske, blos op die wang, nakend voor jou Skepper gestaan." Namate hy manlike subjektiwiteit ondersoek, soos in die vorige afdeling uiteengesit is, kom sy godsdiensbeskouing in die spervuur. Sy belewing van sy hernieuwde seksdrif ná sy vrou se dood beskryf hy as "wellus". Hy sien byvoorbeeld in 'n visioen hoe 'n hand teen 'n dooie miershoop skryf: *Daan van der Walt, jou boggel en jou blom is Wellus*. Dit laat hom skuldig voel, veral as hy dit in Doppe-terme uitspel: "Sonder verhoor is ek skuldig bevind aan die ergste van die sewe Doppersondes. Was dit maar Vraatsug, kon ek dalk op 'n eetstaking gaan, maar dit was Wellus, ons vroeë kerkvaders se Sonde Nommer Een." (26). Hierdie verwysing na "Sonde Nommer Een" is 'n vooruitwysing na sy ervaring van die kerk se veroordeling van gays, terwyl ander sondes ("trowenaars, hoereerders en moordenaars en die afgodsdienaars en elkeen wat leuens liefhet en doen" 175) oor die hoof gesien word. Daar is dus 'n hiërargie van sondes.

³² Vergelyk byvoorbeeld hoe Daan se ouers tydens sy doop opgetree het: Sy ma het sy doek omgeruil "tussen die Bybels op die geelhouttafel in die konsistorie" en hy spuit toe 'n "sierlike boog pie oor die Psalms van Dawid en die liedere van Korag" (dit wil sê die Psalms en nie die Gesange nie) en sy "trotse ma" het toe sy water oor die "Heidelbergse Kategismus en die Dordtse Leerreëls" (die belydenisskrifte wat in die "liberale" Kaapse Kerk weerspreek is) opgeklad en Gods Woord "eerbiedig droog(ge)vryf" (Du Plessis, 2018:12). Die Van der Walts tree hier soos *Dompers* op.

Hy kom voor 'n kruispad te staan as hy met die kerk en die samelewing se siening oor homoseksualiteit gekonfronteer word. Hy is immers 'n ouderling in sy kerk. Hy wil “boete doen en vergifnis soek by [sy] herder en leraar” (123). Du Plessis se verkeerdheid inspan van woorde waardeur hy nuwe assosiasies skep, verkry in hierdie gesprek doelbewuste ironie: “In die pastorie voor die gesalfde van die Here het die *vlees woord* geword” (128). Hy wat Daan is, is homoseksualiteit. Dit is nie net 'n woord wat afgekeur word nie, dit is hyself, die mens. Deur die gebruik van hoogdrawende, kerklike taal is dit asof Daan van homself vervreemd is, asof hy homself op 'n afstand beskou, asof dit wat voor hom afspeel, nie waar kan wees nie: “Die *tweesnydende swaard van die Heilige Skrif* stewig in sy hand, skuif die *gesant van die Here* vorentoe op sy stoel en kyk my in die oë.” (my kursivering, 129).

Daan ervaar nie vergifnis nie en die oordrewe taal en beelding, wat ongewone assosiasies skep, aksentueer die vervreemding in sy gemoed: “Ek het bely, maar my sonde is nie vergewe nie. Ek gaan hier uitstap sonder wapenrusting, *lans* of *speer* vir my stryd teen Satan, *die Romeine en die galgtou* (my kursivering).”(130). *Romeine* dui op Paulus se boek aan die Romeine, wat in hierdie aanhaling sy vyand word teen wie hy veg, in plaas daarvan om vir hom tot hulp te wees. Die wapens waarsonder hy moet veg, die *lans* en *speer*, verwys na gevegskuns in die Romeinse tyd, terwyl die Christen se geestelike wapenrusting hom teen die sonde beskerm; *Galgtou* verwys hiperbolies na soortgelyke uitdrukkings wat sy doodsvrees en verwerping uit die kerk uitdruk: “A fatwa hangs over my head”, (119); verbranding van gays deur die Pous, (65); “Benoud oor sy doodsvonnis” (127). (Vergelyk soortgelyke hantering van Bybelse verwysings in hoofstuk 4.1.6 hierbo.) Dit is myns insiens ook ironies dat Daan vir Flip steeds as “Dominee” aanspreek, terwyl hulle mekaar van kindsbeen af ken. Flip het hom egter gevra om hom só aan te spreek toe hy sy predikant geword het, asof hy 'n enkele seksuele ervaring tydens hulle studentejare só wil besweer, asof die Christelike leer van vergifnis nie ter sake is nie (73).

Daan loop hom voorts vas teen teenstrydige Bybelverklarings oor wat die Bybel oor homoseksualiteit sê. Aan die een kant hou die dominee Levitikus 18:22 en Romeine 1:27 aan hom voor as hy verklaar: “Die poorte van die hemel is gesluit as jy jou skuldig maak aan afskuwelike dade met 'n ander man. Net die bloed van Jesus kan jou reinig en red van die ewige verdoemenis.” (129). Dit sluit aan by Daan se vroeëre eksegeese van Romeine: “Seks met dieselfde geslag is skandelik. Sulke mans en vrouens verdien die dood.” (120) Ook sy Bybelstudie in Levitikus (“Moses se *mind-forg'd, manacled*-boek” 121), wat 'n magdom reëls en wette (“ballasmandjies vol wette” 117) insluit, kom tot dieselfde verdoemende gevolgtrekking.

Aan die ander kant redeneer Daan dat dieselfde Bybel, wat in die verlede gebruik is om menslike uitsprake (oor apartheid) te staaf, later gebruik word om teenoorgestelde uitsprake te bewys. Hy sê: “Ons Doppers ken die onwrikbare standpunt oor die onfeilbaarheid van die Heilige Skrif” maar hy wonder

hoekom dit “onfeilbaar” is as “die Gatjieponners³³ so stoei met die waarheid van die Bybel en apartheid wat na 1994 ’n sonde geword het en homoseksualiteit wat steeds ’n sonde is?” (128).

Om hierdie kernvraag oor wat die Christen se houding oor homoseksualiteit in die lig van die Bybel moet wees, te beantwoord, moet kennis geneem word van die sogenaamde gay-debat.³⁴ Hierdie debat het die afgelope paar jaar druk bespreking in kerklike en sosiale kringe in Suid-Afrika uitgelok. Dit het tot groot verdeeldheid in die kerk gelei en het selfs in die hooggeregshof gaan draai. Ek argumenteer egter dat elke gay Christen-gelowige seker een of ander tyd wel duidelikheid wil hê oor hoe hy/sy homoseksualiteit in die lig van God se Woord moet beskou. Dit maak dus nie regtig saak of die tydruimte waarin *Die dao van Daan van der Walt* geplaas is, 2019 of 1991 of enige ander tyd is nie, dit bly vir die betrokke karakter ’n strydvraag en die skrywer plaas dus die karakter midde-in moderne Suid-Afrika deur hierdie tema uit te lig. Alhoewel Bybelvertalings nuwe lig op Bybelgedeeltes mag werp, bly die sentrale boodskap van die Bybel dieselfde. Die kerk se leerstellinge en mense se lewens-en-wêreldbeskouings is egter groot veranderlikes.

Dit is ironies dat Daan in ’n gesprek met sy seun, Jan-Willem, van wie hy so lank vervreemd was, helderheid gekry het oor die Bybel se siening. Jan-Willem het sy studie in die teologie voltooi, maar hy het die kerk se liefdeloosheid as aanknopingspunt gebruik om vir sy pa te verduidelik hoekom hy nie ’n predikant op hulle dorp gaan word nie. Onwetend dat sy pa gay is, begin hy om die gay-saak te verdedig namens sy gay vriend, Wimpie, wat nie predikant kon word nie, weens sy seksuele oriëntasie. Hy veroordeel die homofobiese siening dat elke man heteroseksueel is. “Julle [hy sluit sy pa in vanweë sy opmerkings vroeër] is siende blind. Ook wanneer julle lees. Ek weet nie hoekom julle hoegenaamd nog lees nie [...] In Pa se bedeling was drie mans wat saam koffie drink ’n gay-partytjie,³⁵ ’n strafbare

³³ NG kerk-dominees is soms so genoem omdat hulle manelle gedra het wat oor hulle sitvlakke gehang het – ’n etimologiese verdraaiing van *gat-japon* (e-Hervormer, 2013).

³⁴ Wat sê die Bybel oor homoseksualiteit? Die reeds genoemde twee Bybelverse, asook vyf ander word breedvoerig bespreek deur Ralph Barnard en Ernest van Eck in ’n *LitNet*-artikel (2013:1-34). Dié sewe tekste is: Gen. 19:5, Rig. 19:22, Lev. 18:22 en 20:13, Rom. 1:24-7, 1 Kor. 6:9 en 1 Tim. 1:10. Volgens hulle is dit die wyse waarop die Skrif hanteer word wat tot opponerende en onversoembare standpunte lei. Hulle vertrekpunt is dat erkenning gegee word aan die feit dat daar twee Skrifbenaderings is waarmee die tekste gelees word. Die gevolgtrekking waartoe gekom word, is dat die sewe tekste nie homoseksualiteit soos dit vandag verstaan word in die oog het nie, maar na kulturele gebruike van daardie tyd verwys.

³⁵ Ses tot sewe dekades gelede was homoseksualiteit wêreldwyd gekriminaliseer. In sommige lande is dit eers in die laaste kwart van die 20ste eeu opgehef. Gevolglik was seksuele oriëntasie iets wat geheim gehou moes word uit vrees vir viktimisasie (Suen, 2018:228).

’n Polisieklomp op ’n partytjie vir gays in Johannesburg vroeg in 1966 het ’n kettingreaksie veroorsaak, wat gelei het tot ’n voorstel in die parlement dat die Ontugwet gewysig moet word. Die bedoeling was om homoseksualiteit onder beide mans en vroue te kriminaliseer (Du Pisanie, 2012).

oortreding.”(160). Jan-Willem verwys hier na die manier waarop die Bybel gelees word – óf letterlik, net soos dit daar staan, óf eksegeties, met verwysing na die grondteks en waar dit ontstaan het in ’n ander tyd, met ’n ander lewens-en-wêreldbeskouing.

Du Plessis sluit met sy uitbeelding van Jan-Willem se siening aan by ’n diskoers wat in die Afrikaanse letterkunde gevoer is weens verset teen die konserwatiewe seksuele moraal wat in die Afrikaanssprekende gemeenskap deur Christelik-Calvinistiese waardes gereguleer is. Soos reeds in hoofstuk 4.1.1 uitgewys is, is dié waardes verbonde aan die heteroseksuele ideaal van manlike subjektiwiteit wat geld in die samelewing. Dié siening bied nie ruimte vir homoseksuele om identiteite te konstrueer wat kan ontkom aan die eise van heteroseksistiese diskoerse nie (Visagie, 2004:197). Du Plessis se uitbeelding van die gay Boerseun-karakter, as hy Daan probeer “raad” gee vir sy lewe as gay man tussen “straights” verleen ook aktualiteit aan hierdie onderwerp: “Die kerk laaik net straights en gee my die tittering shifts...Hulle bid vir jou genesing en, om God te help, spring hulle dadelik in met counselling vir jou...BM’s [Baby makers] is okay. Hulle sex met die kerk se blessing. Gays en singles moet abstain, al is hulle hoe jags.” (112–13).

Jan-Willem som die eksegetiese siening oor homoseksualiteit in die Bybel in ’n paar woorde vir sy pa op as hy sê: “Dit gaan nie in die Bybel oor gay mense nie, Pa.” (159). Daar is ’n baie groot gaping tussen die sosiale en kulturele agtergrond waaruit die Bybelteks ontstaan het en die lewens-en-wêreldbeskouing van die leser vandag. Hy verduidelik voorts dat seksuele gedrag van sogenaamde homoseksuele mans in die Bybel gesien moet word as: “Mans wat seks bedryf met manlike en vroulike tempelprostitute ter ere van hulle gode, mans wat ander mans verkrag of hulle geslagsdele afsny om hulle meerderwaardigheid te bewys.” Hy gaan voort deur na homoërotika te verwys wat dikwels in antieke geskrifte voorkom, soos in die *Ilias* waarin Achilles en Patroklos se liefdesverhaal vertel word, asook in die storie van koning Gilgamesh en Enkidu. So ook in die Bybel. Alhoewel Du Plessis nie huiwer om die “liefdeloosheid” waarvan Jan-Willem hierbo gepraat het, uit te wys nie, benut hy die verwysings na die klassieke kultuur en die mitologie om vanuit ’n ander perspektief na die diskoers oor homoërotiek in kerklike en politieke kringe te verwys.

Daan kon dit egter nie dadelik aanvaar dat Dawid, die man na God se hart, en Jónatan, die homoërotiese liefde bedryf het nie. Maar hoe meer hulle saam daaroor gelees het, hoe meer het Daan van Jan-Willem se Bybeluitleg gehou. Dit was asof hy vir die eerste keer in ’n lang tyd hoop vir homself het. Weereens moet dit beklemtoon word dat dit vir die 70-jarige Daan as konserwatiewe Doppe ’n groot stryd was om sy siening van die Bybelse uitleg oor homoseksualiteit te verander.

Die manier waarop Daan weens sy homoseksualiteit die nagmaal ontsê word en daarná onder sensuur geplaas word, is ’n verdere uitwysing van “liefdelose optrede” deur die kerk. Weens ’n skinderveldtog,

aangevuur deur “Mevrou Dominee” (174), word Daan van die nagmaaltafel af weggewys, terwyl hy reeds die nagmaalsbeker gereed hou om uit te drink. Met sy opstaan, val die beker egter om. Met die omstamp van die nagmaalsbeker en die wyn wat op die vloer (en op Sannie Coetsee se rok) drup, breek Daan as ’t ware met sy kerk as hy besef dat hy glad nie aanvaar word nie. As godsdienstige mens was die kerk nog altyd vir hom baie belangrik, maar nou besef hy dat hý nie vir die kerk belangrik is nie, dat hy aanstootlik is: “Ek besef daar is niks fout met die bloed van Christus nie. Dis ek, Daan van der Walt, wat melaats is.”(174). Wat hierdie optrede deur die kerk so ironies maak, is dat die kerk, wat veronderstel is om haar oor Daan met haar “broederlike liefde te ontferm” (174) ná die plaasaanval, hom eerder as gay man veroordeel, maar swyg oor “owerspelers, getatoeëerdes” (119). Hartseer, bitter en verontreg dink Daan as hy na buite stap: “Buite is die towenaars en die hoereerders en die moordenaars en die afgodsdienaars en elkeen wat leuens lief het...” (175).

Net soos tydens die boetedoeninggesprek met Dominee, word verhewe kerktaal gebruik om Daan se vervreemding uit te druk: “Orreltone vul die kerk”; hy “help die gevalle suster op”; onder die “geklank van my kerk se noodpsalm”. Dominee laat die gemeente “Prys die Heer met blye galme” sing om die gemeente se aandag van die gebeure weg te lei. Die ironie van dié lied se woorde, wat so sterk kontrasteer met Daan se gemoed, verkry verdere ironie as Daan dié optrede van sy ou vriend Flip as ’n “Judaskus” beskou. Hy voel verraai en hy “strompel” onder “die gemeenskap van die heiliges” uit. Dominee Flip was immers die een mens wat hom moes ondersteun het. Die breuk met sy kerk is finaal: “Hoe verder ek loop, hoe kleiner word ek, kleiner en kleiner totdat ek in die niet verdwyn.” (175).

Die breuk met sy kerk en die gebeure tydens die plaasaanval, sowel as die moordverhoor en die verkoop van sy plaas daarna het Daan diep neerslagtig gemaak. Hy voel in sy gees soos die profeet Jesaja wat die verwoesting van sy land aanskou het (in Jesaja 1:7) as hy uitroep: “Hoor, hemele, luister, o aarde. My land is ’n wildernis. Daar is geen skerm pie meer vir my in die wingerd nie, geen slaapplekkie in die komkommertuin nie.” (185). Hy skryf voorts aan Magrieta: “Almal wat vir my dierbaar was, almal behalwe Jan-Willem en Ragel, is dood: Koos en Elsie, Liefie, regter Ferdinand du Plessis en Kaspas. Almal dood.” (17). Dit is opvallend dat hy nie melding maak van sy jongste seun, Andries, nie. Oor hom sê hy net dat hy ná sy dood ophou praat het oor hom. Sy dood in ’n perdry-ongeluk verneem die leser eers teen die einde van die verhaal (358) “was die einde van wat ek gedink het my *saeculum aureum* was, my goue era.” (16).

Met al hierdie inligting wek die verteller meelewing met sy verliese, veral wanneer hy byvoeg: “Nou is Daniël in die vuuroond. Selfs al sou die vyeboom in die bloei staan en die kleinvee tussen soutbosse huppel, jubel hy nie meer nie. Daan van der Walt is klaar met jubel.” (16). Al het Daan aanvanklik bombasties geklink en hard opgetree teenoor sy vrou en seun, wys hy sy brose menslikheid ná die

plaasaanval as hy aan Magrieta skryf: “Daardie nag het ’n ou man op sy plaas op sy bed gelê en huil. Hy het getreur oor sy hond en sy medemens wat hy liefgehad het en oor ’n lewe wat vir goed verby was.” (171). Die woorde “Ek het aanskou hoe my diere in trokke oor die paaie van my hart weggery word.” (185) verwoord ook menige ou mens se gevoel as daar van besittings/eiendom ontslae geraak moet word ten einde kleiner te begin leef. In die agtergrondstudie oor die gerontologie (hoofstuk 2.2.) is verwys na verlies as een van die belangrikste oorsake van angs en spanning by bejaardes. Dit speel ook ’n beduidende rol in Daan se ineenstorting kort ná sy aankoms in China, waar hy ’n nuwe pad begin inslaan het, in ’n poging om sy verhouding met sy seun te herstel. ’n Radikale verandering, soos om na ’n vreemde land soos China te reis en tydelik daar te gaan woon, het ’n groot aanpassing van Daan geverg. Dat hy wel daarin geslaag het om sy religieuse beskouing te verbreed, sowel as om ander kulture te akkommodeer, sluit aan by Waxman (1990:18) se siening dat die protagonis in ’n rypingsroman die vermoë toon om “selfs in die brose ouderdom” tot nuwe insigte te kan kom. Vervolgens word Daan se kennismaking met ’n ander godsbeleving ondersoek.

4.2.3 Die daoïsme

Daan se kennismaking met sy *tai ji*-leermeester in China, meester Yang, wat hom in die daoïstiese leerstellings ingelei het, het ’n nuwe wêreld voor hom laat oopgaan. Alhoewel dit ’n wankelmoedige begin was, met die “goue haan” wat sukkel om op een been te staan in die *tai ji*-oefeninge, het meester Yang hom nie laat los nie. Dit het vir Daan gevoel of hy tot diep in sy verborge self kon kyk: “Hy is ’n siener, dié man.” (15).

Sy uitleg van wat ware vryheid beteken, was om los te kom van alles wat geskape en gebore is. Om vry van begeertes te wees, is een van die sentrale gedagtes in die *Dao De Jing* (ook bekend as die *Daodejeng*, *Tao Te Ching* of die *Lao-tzu*) wat ongeveer in 300 v.C. ontstaan het³⁶. Dit is ’n spirituele en filosofiese klassieke werk wat op ’n eenvoudige wyse idees oor meditasie, leierskap en orde oordra

³⁶ Vir Westerse mense is dit baie moeilik om die gedigte/spreuke/vertellings te verstaan, omdat hulle nie die kompleksiteit van die Chinese kultuur en taal verstaan nie. Marlies Taljard (2012) wys in haar bespreking van ’n Chinese gedig daarop dat Chinees ’n antieke taal is, deurdrenk met rituele en spirituele betekenis waar ’n enkele eensillabige woord etlike verskillende betekenisse kan hê. “Hoewel gedigte dikwels eenvoudig en selfs naïef mag lyk, is dit meestal bedrieglik en lê daar onder die eenvoudige oppervlak ’n ryke betekenis en simboliek verskuil vir lesers wat oor die nodige interpretasievaardighede beskik. ’n Meesterdigter kan die hele kosmos in ’n paar lettergrepe opsom!” Dit is dan ook baie duidelik uit die diversiteit wat blyk uit al die verskillende vertalings van die *Dao De Jing*. ’n Mens kan amper nie glo dat almal uit dieselfde bronteks voorspruit nie.

(Freke,1995:11). Dié leringe, asook die verwante daoïstiese idees en rituele, soos *tai ji*, *gong fu*, aanbidding en Chinese gebruike is 'n belangrike tema in *Die dao van Daan van der Walt*.

Dao De Jing beteken *die weg na deugsaamheid*. (Du Plessis, 2018:156). *Dao* is 'n baie algemene woord in China: oral kan dit as 'n as 'n pad-aanduiding gesien word, byvoorbeeld Central Dao, Beijing Dao, ensovoorts. Dit het egter 'n baie dieper, tweeledige betekenis. Enersyds kan dit 'n morele of etiese konnotasie hê, andersyds dui dit op 'n spirituele pad wat na die hiernamaals, die weg van die hemel lei.³⁷ Dit impliseer verder dat *dao* alle bestaan omvat – ook al die gode en geeste is deel van *dao*. *Dao* het nie 'n persoonlikheid nie. Dit is net, soos blyk uit hoofstuk 4 in die *Tao Te Ching* (Freke,1995:38):

Tao is like an empty space,
that can never be filled up.
Yet it contains everything:
Blunt and sharp,
resolved and confused,
bright and dull,
the whole of Creation.
Hidden, but always present.
Who created it?
It existed before the Creator.

Meester Yang verduidelik dit so aan Daan: “Before heaven and earth was born, there was already something, silent and void [...] An emptiness beyond comprehension [...] Die Boeddha het gesê, verduidelik hy, wanneer jy die onsigbare begin ervaar, die onsigbare begin sien, dit wat nog nie geskape of gebore is nie, kom jy los, raak jy vry van alles wat geskape en gebore is [...] It is the emptiness inside the clay pot that makes it useful.” (290).

Dit was vir Daan 'n komplekse reis om só 'n nuwe beskouing te aanvaar. Nie alleen moet hy selfkennis ter wille van selfaanvaarding opdoen nie, maar hy moet dit ook doen sodat “die skepping nie deur hom en sy begeertes versteur word nie”, want die sentrale gedagte in die daoïsme is balans in die heelal – menslike aktiwiteit moet in pas wees met die natuurlike vloei en ritme van die heelal (Vergelyk die tema van *balans* in hoofstuk 4.1.7). Uit 'n gerontologiese oogpunt is dit verder belangrik vir die karakter sodat

³⁷ Volgens Palmer (in Freke, 1995:11) verkry die woord *hemel* 'n ander betekenis as wat tradisioneel in die Christelike godsdiens daarmee bedoel word: “The Tao has not just become the Tao of Heaven, but actually subsumes Heaven within itself. It has become the ultimate principle of all existence, above, beyond, within, around and exceeding all that is.”

hy sy ouderdom vreedsaam kan beleef, sodat hy die dae wat nog vir hom beskore is, hoopvol kan aanpak. Daan besef dit maar te goed ná sy kennismaking met die daoïsme in China: “Die mens is op reis, die dood net ’n verposing, ’n tussenwerpsel in die tog na die ewigheid. ’n Man moet rigting hê en ’n bestemming, anders verloor hy die weg.” (8). Maar hoe? Hoe kom hy by dié bestemming uit? Die sewentigjarige Daan, vol skete en ouderdomskwale en inhibisies kom dus weereens voor ’n keuse te staan: beskou die ouderdom as ’n afdraande pad van aftakeling, óf aanvaar nuwe uitdagings. Hy kan kies of hy wil voortgaan om China te sien as die land van die “feniks en die draak”, vol “afgodstempels”, waar “duiwelskuns” beoefen word deur “kaalbas-mans in rokke” (monnike) en of hy wil aandag gee aan meester Yang se siening: “The good life begins at seventy. You are freed from desire, you purify your mind and live the Dao, the way of nature, the simple way, the way of contentment and peace.” (155).

Dit bring die betekenis van die motto in Daan se *Historia*, Deel Twee weer ter sprake, want dit is juis die mens se begeertes wat hom in wanbalans bring (275): “Wat ons soek, is ons nie beskore nie, wat ons die minste verwag, is deur die gode vir ons voorberei.”

Van die belangrikste beginsels wat Daan onder die knie moes kry, is *yin* en *yang* en *wu wei wu*. Dis die balanserende kragte van *yin* en *yang* wat in ewililibrium moet bly om die wêreld van ondergang te vrywaar. Volgens Freke (1995:84) is *yin* en *yang* teenoorgesteldes van mekaar: manlik en vroulik, lig en donker – teenoorgesteldes, maar in harmonie met mekaar. Alles in die yin/yang-simbool dui op harmonie: die wit kol in die swart deel en vice versa, die inmekaarvloei van die kurwes en die samebinding van die omringende sirkel. Vergelyk ook die skeppingsverhaal waarna hierbo in die bespreking oor mitologie verwys is, waarvolgens die hemel en aarde deur *yin* en *yang* geskep is toe hulle loskom uit die eier waarin hulle geslaap het. Die middelste hoofstuk (hoofstuk 42) in die *Tao Te Ching* (Freke, 1995:84) stel hierdie sentrale begrip so:

Tao is Mother of the Whole.
The
Whole
splits into
Yin and Yang
From these two comes three;
from three comes all life
Yin is form, the container.
Yang is essence, the contained.
Like the in-breath and the out-breath of Life.
these two are one.”

In werklikheid is *dao* in lyn met die oorsprongsgedagte van alles, in alle godsdienste. Abel Pienaar (2012) verwys na Paulus se beskrywing van God in Romeine as: "Uit hom en deur hom en tot hom is alle dinge", wat volgens hom in essensie ooreenstem met *dao*. Dit is dus geloofwaardig dat 'n gelowige Christen soos Daan aanklank by die daoïsme kon vind. (In sy hart het Daan nie vir God verwerp nie, maar wel die kerk.)

Twee begrippe wat dikwels in die roman ter sprake kom, is *wu wei wu* en *qi*. *Wu wei wu* is die manier waarop *dao* gevolg word. Dit word soms vertaal as *nie-aksie*, maar "doing by just being" is tegelyk kompleks en eenvoudiger as niksdoen nie. Dis meer soos *yin* en *yang* – passief en aktief: "when nothing is done, nothing is left undone". Om, soos die rivier natuurlik vloei, dinge spontaan te laat ontwikkel – "to be completely detached and disinterested and not ego-driven" (Kohn, 1993:164-166), verg 'n ander perspektief op "sinvolle" lewe:

The Wise can act, by just being,
and teach without speaking.

Things come to them, because they let them go.

They create by not trying to possess.

They succeed by not seeking reward.

(Freke, 1995:36)

Namate Daan ingewy raak in die geheimenisse van daoïsme, kan hy sy eie interpretasie aan *wu wei wu* gee: "die doen sonder om iets te doen, soos ek dit begin verstaan, is soos die maan se weerkaatsing in die water: Nóg die maan, nóg die water doen iets, tog is hy daar. Drywend op die water. Sonder begeerte. 'n Werklikheid. Ook 'n illusie." (313). Dié beeld herinner die leser aan 'n soortgelyke vergelyking in Daan se "vroeëre lewe" toe hy die maan se weerkaatsing in Kaspaas se waterbak gesien het: "Môre lek my hond se pienk tong maanwater." (55). Daar is reeds in hoofstuk 3 na hierdie beeld verwys, maar daar steek nóg meer in dié metafoor. Dié verwysing was dramaties ironies, want dit was net voor Daan die brief aan Boerseun geskryf het as 'n poging om uiting te gee aan sy maande lange gedors "na die genot van 'n jong lyf in my skoot." (7). Toe het hy nog nie geweet dat die maan in daoïstiese terme as *yin* beskou word nie ("The moon is *yin*, the essence of the feminine, of love." 332). En meester Yang het verklaar: "your blood is too hot. Too much *yang*, too little *yin*." (76) Toe hy die brief aan Boerseun geskryf het, het hy intuïtief probeer om dié wanbalans reg te stel. Dalk het hy gehoop om uiteindelik sy seksuele identiteit uit te leef as hy met 'n homoseksuele man 'n verhouding kan aanknoop. Sy hond se "pienk tong" wat die "maanwater" drink, is dus 'n treffende *yin*-beeld, nie slegs met verwysing na die *yin*-aard van die maan nie, maar ook na Daan se gemoed wat meer na die vroulike *yin* neig. Namate die daoïstiese idees by hom begin posvat het, en veral nadat hy die ballet *Maanwater* gesien

het en daaroor aan Magrieta geskryf het, skryf hy aan die einde van sy brief: “*Naskrif*. Vroeg in my geskiedenis het ek geskryf dat die maan in Kaspaas se waterbak weerkwaats het. Ek het teruggeblaai en dit *maanwater* gemaak.”³⁸ (314).

In die laaste fase van die mens se lewe maak gedagtes aan die dood en verganklikheid al meer hul verskyning. In die Chinese kultuur word verganklikheid met *qi* geassosieer. Dit is die lewensnoodsaaklike kosmiese energie wat die mens in staat stel om te oorleef en dit is *qi* wat die mens met die heelal verbind. Gesondheid beteken *qi* vloei in balans en in harmonie in die liggaam. Slegs ’n klein bietjie *qi* kan die hele liggaam beïnvloed: weereens is daar ’n strewe na algemene balans. Elke mens ontvang ’n kern hoeveelheid primordiale *qi* tydens geboorte. Lewe is die *qi* wat die mens versamel en versorg deur die kos wat hy eet, sowel as deur seksuele, emosionele en sosiale interaksie met ander mense. Maar deur slegte lug in te asem, die liggaam te belas met oormaat kos en drank, negatiewe emosies en buitensporige seksuele en sosiale bedrywighede, kan die mens sy *qi* verloor. Die dood tree in as die *qi* verlore gaan (Kohn, 1993:164-166).

In die daoïsme beteken onsterflikheid iets heel anders as vir die Westerling soos uit hierdie aanhalings uit die *Dao De Jeng* blyk (Freke, 1995:70-103):

To die, while living, is to be in the eternal present. (hoofstuk 33, p.70)

Death cannot touch those who truly know how to live.” (hoofstuk 50, p.92)

Have deep roots in Tao. See the eternal beyond the impermanent. (hoofstuk 59, p.103)

Onsterflikheid beteken nie om vir ewig in die huidige fisiese liggaam voort te bestaan nie. Meester Yang verduidelik byvoorbeeld aan Daan dat hy dalk vir ewig kan bly lewe as hy die tradisionele Chinese oefeninge wat duisende jare reeds gedoen word, gereeld beoefen: “These exercises will keep you fit to complete your task here, and then perhaps the high mountains await you where the sun sweeps the

³⁸ Vergelyk Marlies Taljard se maanligverhaal: “Ezra Pound se karakter Rihaku, die ‘wandering poet’ is gebaseer op ’n karakter wat Li Bai geskep het, die reisende digter wat nooit sonder sy wynfles aan sy gordel gesien is nie. Op ’n dag, terwyl hy te veel ryswyn gedrink het, het hy verdrink toe hy probeer het om die maan se weerkwaatsing in die rivier met sy drinkbeker op te skep. ’n Simboliese verklaring van die letterlike gebeure betrek die bekende *yin-yang*-konsep waarin die lig van die maan die *yang*-aspek en die skaduwee die *yin*-aspek verteenwoordig. So dien die menslike karakter as dinamiese balans tussen die twee teenoorgestelde kragte. Volgens die Tao-filosofie moet alle kragte in die kosmos uitbalanseer om ’n uiteindelijke harmonie tot stand te bring. Volgens hierdie interpretasie is daar dus nie ’n letterlike maan, ’n persoon of ’n skadu nie, en staan hierdie simbole vir die teenstellende aspekte van die mens wat versoening vind wanneer water, rivier en mens een word en ophou om as individuele entiteite te bestaan in die oneindige wysheid en volmaaktheid van die kosmos.” (Taljard, 2012).

darkness of night away.” (283). Die onsterflikheidsidee is nie onbekend aan Christene nie – die siel wat hemel (of hel) toe gaan, is ’n inherente deel van die Christelike godsdiens. Daan verwys baie na die hemel (trouens, al sy briewe is aan Magrieta, wat in die hemel is, gerig) en dit is juis die gedagte aan die moontlike uitsluiting uit die hemel as gevolg van homoseksualiteit dat hy in so ’n krisis gedompel was. (Jan-Willem is van mening dat daar nie so ’n plek soos die hel is nie, p.162. Die vraag kan weliswaar gevra word of dit impliseer dat daar ook nie ’n hemel is nie?)

Wanneer Daan heel aan die einde van die roman ’n brandoffer vir Magrieta bring, net soos You Mei aan haar voorouers in China gedoen het, is dit duidelik dat Daan deur die daoïsme getransformeer is, soos blyk uit sy woorde: “Ek wil ook nie wanneer my tyd daar is, heeltemal sterf nie. Wanneer ek my laaste asem uitblaas, wil ek graag meer as die spoor van ’n verbyvligende gans³⁹ in die sneeu agterlaat.” (357). Dalk besluit hy om aan nóg ’n voorstel van meester Yang gehoor te gee: “It is time you start thinking about writing your own death poem.” (346).

Die invloed van die daoïstiese idees op Daan lei tot sy vrywording en ’n nuwe manier van kyk na alles rondom hom (vergelyk ook sy siening van ander kulture in hoofstuk 4.3.). Aanvanklik was hy wantrouig en het skepties en spottenderwys gereageer op alles wat Meester Yang hom wou leer. So skryf hy aan sy oorlede vrou, Magrieta: “Daar is seker nie Chinese in die hemel nie, daarom verduidelik ek vir jou hoe aardig ’n Christenmens hier voel by die aanhoor van ’n Babelse reeks toonhoogtes in een enkele sin.” (43). Op Meester Yang se diepsinnige verduideliking dat dit die leë ruimte in die kleipot is wat dit bruikbaar maak, antwoord hy ligsinnig: “Some people think beer inside a clay pot is better.” (290).

Sy kennismaking met *tai ji* en die lewenshouding van *wu wei wu* en die *yin-yang*-beginsel van harmonie en ewililibrium het sy lewens-en wêreldbeskouing verander. In teenstelling met sy stelling vroeër: “Doppers en skilpaaie dans nie” (54) het sy Doppe-inhibisies begin loskom en word sy besluit om “’n Doppeerdans van wilde woorde” voor die spieël te dans (238) op ’n ander manier verwerklik: “Heen en weer tussen geel blommetjies het my Doppervoete begin dans: in my ore die musiek van die *Dao*, in my nek die *gong-fu*-asem van my instrukteur, om my lyf sy twee hande, op my *dantien* die punt van sy wysvinger” (296). Dit wil voorkom asof die daoïstiese reis en die seksuele reis in balans saamkom: Songtao is immers sowel *tai ji*-instrukteur as die objek van Daan se begeerte. Hy is inderdaad op ’n

³⁹ Uit Su Dong Po (1037 -1101) se gedig wat deur Du Plessis in Afrikaans vertaal is (2018:327). Vergelyk hoofstuk 5.3 waar hierdie gedig breedvoeriger bespreek word:

Waarmee vergelyk ’n mens sy lewe?
 ’n Verbyvligende gans.
 ’n Spoor in vars sneeu,
 voor hy op sy vlug in die ruimte verdwyn.

nuwe lewenspad as hy aan Kaspas sê “Jou heer en meester is op die Dao, hy stoom.”(286) en: “My emmer loop oor, wou ek uitroep.” (285).

Daan se verruimende uitsig ten opsigte van die dood, verganklikheid en die betekenis van lewe, hang saam met sy blootstelling aan verskillende religieë en die ooreenstemmende beginsels. In gesprek met meester Yang het die vraag opgekom: Hoe beskryf jy die onbeskryflike wat jy nie gesien het nie, maar jou lewe lank elke dag aanbid het? Meester Yang het verwys na Laozi se lering: “Die Dao wat beskryf kan word, is nie die ware Dao nie”, terwyl Daan die ooreenkomstige lering aangaande God in die Christelike godsdiens uitgewys het: “Jahwe is ook die Onnoembare.” (213). Hy probeer voorts om hierdie “Onnoembaarheid” op ’n sinuïglike manier te verstaan: “Ek dink die Dao is soos die smaak van ’n rooiwang-appelkoos vroegoggend in die boord wanneer [...] die son soos ’n lotusblom oranje-pienk oor die kliprantjies opkom. Skryf dit neer, die smaak en dis net woorde op papier, ’n belediging vir die rooiwang-appelkoos.” (213). Die verwysing na die “lotusblom” (’n blom in die ooste) saam met die “kliprantjies” (’n tipiese Suid-Afrikaanse landskap) in dieselfde vergelyking toon na my mening Daan se insig in die ooreenstemming tussen die twee godsdienste, in plaas daarvan om op die verskille te konsentreer.

Daan se gestoei met die Bybelse uitsprake oor homoseksualiteit het hom voor dooiemansdeur (letterlik en figuurlik) te staan gebring: “Waarom is ons kerkdeure altyd gesluit [...] behalwe vir ’n uur of twee op Sondag sodat Dominee ons met skuld kan belaaï oor ons ondankbaarheid?” (288), vra hy homself af. Wat hy die meeste nodig gehad het in sy stryd om selfaanvaarding in die verlede, was genade en ontferming, maar in plaas daarvan het hy veroordeling en uitsluiting beleef: “Ek het bely, maar my sonde is nie vergewe nie”, sê hy ná hy sy predikant oor dié saak gaan spreek het (130).

In teenstelling met hierdie ervaring, het hy kalmte oor hom voel kom in die tempel van Guan Yin “the goddess of mercy and compassion, the one who hears the cries of the world.” (289). Hy bestempel homself as “nie meer gereformeerde nie, [maar] getransformeerde” (157) as hy sê: “Ek is weggevoer, vry van begeerte, in die vredige skoonheid van ’n geheimenis.” (314). Die gedagte dat ’n mens moet afstand doen van begeerte om die geheimenis van die lewe te verstaan, word aanvanklik deur Daan vertolk as: “jy moet eers al jou goed verkoop voor jy die weg van die misterie volg” (164). Hy word egter met die groter werklikheid van “afstand doen” gekonfronteer in sy verhouding met Songtao. Op ’n sensuele wyse was hy opnuut bewus van sy manlikheid en sy begeertes en kon hy sonder skroom die liggaamlike genot van Songtao se nabyheid geniet: hy “voel sy warm boude en die harde spiere op sy dye” (268) en tydens hulle nag in Beijing: “Ek ruik ’n jong man se asem. ’n Jong man, gereinig om in my arms te kom lê. Ek ruik sy sweet, effens bitter, neutmuskaat [...] En sy sweet meng met my sweet en ek hou hom vas en soen die slapende op sy voorkop.” (344). Dit was hom egter nie beskore om Songtao

volkome sy minnaar te maak nie. Hy moes sy begeerte afsweer en aanvaar dat sy liefde nie op 'n erotiese vlak beantwoord word nie.

Samevattend kan dus gesê word dat die hoofkarakter se denkwysse transformeer namate hy blootgestel word aan ander sienswyses as dié waaraan hy sy hele volwasse lewe in 'n geïsoleerde bestaan op die plaas blootgestel was. Alhoewel hy uitgebeeld word as 'n intelligente en belese persoon, met 'n wye belangstelling in musiek, letterkunde, geskiedenis en mitologie en Latyn in sy slaap kan “praat”, het die eng Calvinistiese invloed van sy jeug en die kerk van vandag so 'n houvas op hom gehad, dat hy nie daaruit kon wegbreek nie. Daan noem die mure wat hy rondom sy verhoudinge met mense rondom hom opgebou het, “skanse”: “Ek het soms skanse opgerig in my skrywery, Kaspaas, skanse van klei. Ek het selfs met leuens gepleister.” (278). Dit bring weer die motto (Jeffers in Du Plessis, 2018) van die roman ter sprake. Slegs deur die benouende kors te breek, in Daan se geval deur na China te reis en sy ou godsdienstige beskouinge agter te laat, kan hy vry word en “dansend” begin lewe:

Humanity is the mould to break away from,
the crust to break through,
the coal to break into fire...

Alhoewel die kerk, die Christendom en Doppers in die besonder, redelik negatief voorgestel word in hierdie roman, gee die skrywer nietemin 'n realistiese uitbeelding van 'n gewone mens se omgang en begrip van die Bybel en hoe om aktuele vraagstukke te benader. Daan het gebreek met die kerk waarin hy grootgeword het, maar die Bybel is steeds 'n rigsnoer in sy lewe. Hy betreur die feit dat “die Here wat die kerk verkondig, ál meer vir (hom) lyk na “'n God *of small things*: ontsteld omdat [sy] hart na die hart van 'n man uitgaan” (353).

Dit is insiggewend dat Daan aan die einde van die roman juis deur die lees van 'n Bybelgedeelte bo eng en voorskriftelike Bybeluitleg kon uitstyg, in teenstelling met sy aanvanklike Bybelverklarings oor homoseksualiteit: “Nes my kerk wat die Blye Evangelie, die Evangelie van Hoop moet verkondig, het ek vasgeval by 'n paar tekste en nooit verder gelees nie.” Sy lees van Romeine 13:8,9 laat finaal alle skille van sy oë afval: “*Julle moet niemand iets verskuldig wees nie, behalwe om mekaar lief te hê. Wie sy medemens lief het, voer die hele wet van God uit. Al die gebooie...*[...] Só eenvoudig. Paulus stem met Laozi saam: daar is te veel wette.” (352).

Die skrywer slaag myns insiens daarin om die Christelike godsdiens en die daoïsme se ooreenstemmende beginsels uit te wys, eerder as om die twee denkwyses teenoor mekaar op te stel. Dit beklemtoon ook die feit dat blootstelling aan ander sienswyses verruiming in plaas van veroordeling

kan bewerk. Vergelyk voorts hoe veroudering kan baat vind by die verruiming wat blootstelling aan 'n vreemde kultuur bied.

4.3. Kulturele aanpasbaarheid: “Die Man van die Weg”.

Deur die tweede deel van Daan se *Historia* die “Man van die Weg” te noem, impliseer die verteller dat die nuwe pad wat hy in China ingeslaan het, 'n totale breuk met sy vorige lewe is. Die leser kan dus verwag dat “die Weg” nuwe moontlikhede vir Daan inhou om sy nuutgevonde sekerheid oor sy identiteit as man uit te leef. Sy voortdurende reis na selfkennis het hom egter in konfrontasie gebring met mense wie se sienswyses radikaal van syne verskil het. Dit het hom ook voor 'n keuse gestel ten opsigte van ander/vreemde kulture: gaan hy dit verwerp, of dit in sy lewens-en-wêreld-beskouing akkommodeer?

Te midde van die stoei met homself om sy gaywees te aanvaar en die soeke na Bybelse antwoorde op sy vrae, het sy langverlore seun teruggekeer huis toe. Die liefde het vele vorme en wanneer die verhoudings tussen mense skeefloop, moet skanse afgebreek word om dit te herstel, soos Daan tereg opgemerk het in sy dagboek: “Ek het soms skanse opgerig in my skrywery, Kaspaas, skanse van klei. Ek het selfs met leuens gepleister.” (278). Hy verwys veral na sy verhouding met sy seun Jan-Willem.

Van alle tye af is die vader-seun-verhouding gekompliseerd, het Daan uitgevind toe sy ondersoek na kastrasie hom gelei het na “die vroegste van alle kastrasies”, toe Kronos sy pa, Uranos, met 'n sekel van klip gekastreer het (64). Miskien het die verhouding tussen Daan en Jan-Willem reeds begin skeefloop die dag toe hy verwek is. Hy en Magrieta het besluit om met die Here se “raadsplan” in te meng deur hul seuntjie “aan die Here te wy” (140). Die ideologiese basis waarvolgens kinders grootgemaak word, het by Jan-Willem tot opstand gelei en Daan moes sy seun se woorde aanhoor en sy skuld daarin herken: “Omdat jy my die lewe geskenk het, dra ek 'n skuld las om jou wil te doen. Van voor my geboorte af beheer jy my lewe [...] Van die oomblik af dat ek my eerste skree gegee het, het Pa beplan en gereël. Nooit was iets wat ek gedoen het, goed genoeg vir jou nie [...] Ek kon nie asemhaal sonder om jou in te asem nie. Jy het my versmoor, soos jy Ma versmoor het. [...] Daar was nie dialoog in ons huis nie, Pa. Net 'n monoloog.”(142).

In die hervat van hulle verhouding moes Daan noodwendig aanpassings maak om sy seun se vertroue in hom te herstel. Daan breek hierdie skans tussen hulle af deur te erken dat dit hý was wat Jan-Willem weggejaag het, dat dit hysélf was wat sy kind “soos 'n halfkroon deur 'n gat in sy boudsak verloor het.” (348). Ná hulle vrede gemaak het, kon Jan-Willem sy pa se vrese oor die kerk en gaywees vanuit 'n

ander hoek as Dominee Flip s'n besweer. Op ironiese wyse is dit juis Jan-Willem se wegbreek uit die kerk wat Daan se siening oor Bybelvertolking verander het.

Dit is egter veral die kontak met Chinese en sy reis na China wat Daan se stiksienigheid verander het. Die Chinese vrou, You Mei, het met haar andersoortigheid nuwe dimensie verleen aan Daan se verblyf in Kaapstad. Sy was met 'n Afrikaanse man getroud en het sy nagedagtenis geëer. Hulle vriendskap het "met rukke en stote" (230) aan die gang gekom omdat Daan hom aanvanklik vervies het vir haar reguit kritiek, byvoorbeeld oor sendelinge wat die gemeenskapsorde in China omvergewerp het en Afrikaners wat dink dat vreemde woorde in Engels uitgespreek moet word. Dit sluit ook aan by sy kritiek oor verengelsing, byvoorbeeld Afrikaanse boere wat Engels op hulle wynetikette gebruik (63). Hy het selfs tydens die restaurant-ete saam met Boerseun daaroor te velde getrek en tot groot verleentheid vir Boerseun hardop 'n gedig oor die taalstryd voorgedra (83). Daan openbaar met sy uitsprake sy sterk gevoelens oor sy Afrikaner-kultuur en -verlede. Hy sê trouens: "Sonder die verlede is ons soos rolbosse in 'n woestynwind." (233). Dit sou dus 'n groot omkering in sy lewens-en-wêreld-beskouing verg om vanuit hierdie kultuur by 'n ander, "volksvreemde" kultuur aan te pas.

You Mei was egter ook die een wat op ironiese wyse opgemerk het dat hy en sy seun 'n besondere verhouding moet hê, met verwysing na Jan-Willem wat sy pa aangemoedig het om die *Gilgamesh-epos* te lees "op sy reis na wysheid" (216). (Daan het nog gesukkel om Jan-Willem se vertrek na China te aanvaar). In hár wysheid het sy opgemerk: "Jy moet leer om *ek het jou lief* in Chinees te sê. Dan sê jy dit vir jou seun." (246). Uit sy dagboekinskrywings gee Daan dikwels blyke van hoe hy sy sagte kant onderdruk het, veral in die verhouding met sy vrou en sy seun. Vergelyk byvoorbeeld die pa se "groetwoorde" aan sy seun by sy aankoms in China: "Ek sou hom so graag wou vertel hoe ek na hom verlang het en hom teen my vasdruk, maar ek sê vir hom: 'Sit stil. Het jy balbyters in jou broek?'" (270). Hieronder word aangetoon hoe Daan later op die harde manier geleer het om uitdrukking aan sy gevoelens te gee.

You Mei het hom voorts bekendgestel aan Chinese gebruike, soos die teeseremonie ("Teemaak is 'n vorm van meditasie" 230), geskiedenis (die Kulturele Revolusie), en rituele (ouerverering). Dis ook deur You Mei se toedoen dat hy die *Gilgamesh-epos* beter leer ken het, wat sy siening oor homoërotiek beïnvloed het. Hy is meegevoer deur haar weergawe van seks wat in China as iets baie natuurliks beskou word. Sy sê: "Ons praat soveel meer poëties oor dié sake as julle wittes" (299) en gebruik woorde soos "geurige muis" en die "tier" wat wandel "deur die agtertuin" om seksuele verkeer mee te beskryf.

Daan se ondervinding tydens die plaasmoord, toe sy buurman en sy vrou wreed gemartel en vermoor is en Liefie deur sy seun Michael doodgeskiet is en ook Kaspas omgekom het, het hom diep geraak

(164 -170). Nadat You Mei hom oor haar verlede vertel het, kon hy vir die eerste keer vir iemand vertel hoe hy dáárdie nag ervaar het: “hoe ek daardie nag soos ’n boom in ’n storm ontwortel is, hoe ek die littekens van dié gebeure tot die dag van my dood sal dra.” (233). Hierdie gesprekke, asook meneer Knipperdollinck (die Retirement Village in die Kaap se bestuurder) se vertelling oor sy voorsate se marteling het waarskynlik daartoe bygedra dat Daan You Mei se latere ontboeseming met soveel empatie beleef het.

Burger (2018:9) verwys na die verskeidenheid tekste in die roman wat Daan (en die skrywer) in staat stel om die dikwels beperkende diskoerse in kerke en in die politiek te sistap. Deur twee kontrasterende kulture in die verhaal te betrek, kan die skrywer op indirekte wyse kritiek lewer op sekere aspekte soos die geskiedenis, die politiek, die etiek of kultuur, sonder om direk daarna te verwys. Dit plaas die gebeure tydens die plaasmoord in Suid-Afrika, waar Daan se bure gruwelik vermoor is, in perspektief. Du Plessis verwys hierna in ’n onderhoud met Frederik de Jager (2018:12) as hy sê: “By Sima Qian, die Chinese se eerste geskiedskrywer, leer ons om nie die huidige keiser te kritiseer nie. Jy beskryf die dade van ’n ander keiser in die hoop dat jou eie keiser en jou eie mense sal kennis neem van wat in hulle land aangaan.”

Die ontstigtende verhaal van You Mei se familie wat tydens die Kulturele Revolusie uitmekaargeskeur is, het Daan (en die leser) se oë oopgemaak vir onreg, boosheid en wreedheid as gevolg van ideologie wat oral insypel en mense se lewens verwoes, nie net in Suid-Afrika nie. You Mei se vertelling van hoe haar twee vingers deur die Rooi Wagte afgesny is, resoneer ook met die hoofkarakter in Tan Twan Eng (2012) se roman, *The garden of evening mists*. Dié karakter se hand is in ’n gevangenekamp in die Tweede Wêreldoorlog deur Japannese op dieselfde wyse geskend. Dit bevestig Van Rensburg (in Brynard, 2019:91) se mening dat boosheid nie net op Ystervarkfontein of in China of Japan voorkom nie, maar dat dit oral is, ook in jouself. Die argetipe *vader* sluit ook die donker kant daarvan in, naamlik: die woestaard, die aggressor, die dominerende tiran en magsmisbruiker.

You Mei se berou en skuldgevoel omdat sy voel sy het haar familie in die steek gelaat, deur uit China te vlug en nie hulle grafte te versorg en die vereiste rituele uit te voer nie, beklemtoon voorts die belangrikheid van ouerverering en familiebande in die Chinese kultuur. Daan se aanvanklike beleving van dié land en sy gebruike was baie negatief, soos blyk uit sy beskrywing van China as die “land van die feniks en die draak” (7), hy bestempel die monnikelooster as ’n “afgodstempel” waar “afgodsdienaars” besig is met die “beoefening van duiwelskuns” (17) en vra: “Wat soek ’n Christenmens op dié plek?” (177). Hy kritiseer die manier waarop hulle eet: “Dit suig en slurp en slobber soos speenvarke by ’n trog suurmilk” en hulle kos: “Net Chinese kan so ’n gemors maak van rys kook” – “’n klouerige konkoksie” (265). Hy verloor egter nie sy sin vir humor nie – hy verwys byvoorbeeld na homself

as “die *gwei lo*, die bleekgesigspook, wat sy uitskeidings in sy broeksak rondra” (13) toe hy agterkom die monnike ken nie die gebruik van ’n sakdoek nie.

Tydens Daan en Songtao se ete in Beijing in die deftige restaurant, het Daan egter besef dat sy Westerse (superieure) denke hom bevooroordeel laat dink en optree. Die twee wêrelde waarna in hoofstuk 3.2.2 verwys is, behels nie net ’n temporele verskil nie, maar dit beklemtoon ook die kultuurverskille en ouderdomsverskille tussen mense.

Songtao se informele voorkoms en optrede kontrasteer byvoorbeeld met dié van die stywe Europeërs en Daan fluister vir hom: “Sit properly.” Songtao skop sy tekkies uit en verdedig sy optrede: “You think I sit like peasant. I don’t tell *you* how to sit. You think I eat like pig. I don’t tell *you* how to eat. You laugh when my people make wish in temple. I don’t laugh when *you* eat your dead god and drink his blood in your temple.” (338). Dit was vir Daan ’n teregwysing dat hy inderdaad mense en gebruike op ’n baie eensydig wyse beoordeel volgens sy kultuur en lewenstyl. Hy sal meer respek moet betoon aan kultuuruitings wat van syne verskil. Dit herinner ook aan ’n vroeëre geleentheid toe hy meester Yang Ying Sheng op sy voornaam “Ying Sheng” aangespreek het in plaas daarvan om hom te eerbiedig en as “meester Yang” aan te spreek. Die monnike was baie ontsteld oor sy faux pas en een van hulle het vir die eerste keer gepraat: “Master! Master! [...] You say Master Yang. You not say Ying Sheng. No. No. No. Hy buig verskonend in die rigting van sy meester.”(104). Daan het dit wel goed begryp: “[Meester Yang] is ’n groot mandoor. Geen voornaamfamiliariteit van ’n student nie”. Maar hy het nog baie gehad om te leer.

Hy het You Mei aanvanklik as die “Chinese suster van Pandora” (vol onheil) beskou omdat dit deur haar toedoen was dat hy hom in die “goddelose land” China bevind het (36). Tog het sy ’n belangrike rol gespeel om sy kultuurskok te versag en aan te pas by die Chinese leefwyse. Deur You Mei te vergesel na die fees van die dooies, waar sy wel, lank na hulle dood, rites ter verering van haar ouers uitvoer, het Daan diep onder die indruk gekom van die belangrikheid van rituele in die Chinees se lewe. Hy het ’n belangrike verskuiwing in sy siening van mense en kultuur ondergaan. Hy het by sy eie vooroordele verby gekyk en hom ingeleef in You Mei se kultuurworsteling, soos blyk uit die volgende aanhaling:

My dierbare, verwarde vriendin wat alles weet, ek wens ek kan jou troos soos ouma Annie my getroos het en dikwels my trane van onbegrip met haar kantsakdoekie kon afvee toe ek ’n klein seuntjie was. Ek wens ek kan vir jou sê vergeet van jou jare saam met jou Afrikanerman en sy godsdienst, vergeet van die nagmaalsformulier. Keer terug, mensekind, wil ek vir haar sê, terug na jou wortels, terug na jou kultuur, na jou gode, na jou volk, na jou land. (306).

Dit is ironies dat Songtao, die jong man wat ook as sy “gids” in China opgetree het, deur sy pligte ten opsigte van ouerverering nie vir Daan as geliefde beskore was nie. Getrou aan sy Chinese kultuurwortels, beskou hy ouerverering en om ’n seun te verwek om na sy ouers om te sien (vóór en ná hulle dood) as sy twee belangrikste pligte op aarde (241). Hy was reeds aan ’n meisie beloof om sy ouers uit hulle geldelike verknorsing te help, wat hom in staat sou stel om te gaan studeer. Daan het gereken hy kan die probleem oplos deur geld aan te bied, maar die komplekse wyse waarop hierdie ooreenkomste plaasvind, sal ook meebring dat die meisie en haar familie verhoogde status kry: “When a village girl marry university man, her father get much face.” (343). Alhoewel Daan begin glo het dat hy gemaklik met die Chinese kultuur sal kan saamleef, het Songtao hom tydens hierdie gesprek tydens hulle nag in Beijing wreed terug aarde toe gebring, deur sê: “You don’t understand Chinese custom.” In die literêre gerontologie, veral in die uitbeelding van ouer karakters in die rypingsroman, is die kwessie van “kultuurwortels” ’n belangrike saak (Waxman, 1990:17-210).

Dit is egter hoofsaaklik deur meester Yang en Songtao se intrede in sy lewe as *tai ji*-instrukteurs dat Daan die Chinese leefstyl, wat gegrond is op die daoïsme, kon leer verstaan. *Tai ji* word beskou as die innerlike vorm van die Chinese gevegskuns. Daan moes leer om sy driftige aard te kalmeer, deur al die stadige *tai ji*-bewegings uit te voer (11). Hy moet die balans in sy lewe herstel: meester Yang het verklaar: “your blood is too hot. Too much *yang*, too little *yin*.” (76) Vir die eenwording van die twee, moet hy deur die voorgeskrewe oefeninge gaan.

Mettertyd het Daan begin om by die nuwe leefwyse aan te pas, veral namate hy sy seun se huwelik met ’n Chinese vrou aanvaar het. Hy het aanvanklik op ’n bevooroordeelde manier aan Lan Hua as ’n “likkewaanooog-vrou met swart hare, geel vel en krom bene” gedink (271), en vir sy seun gesê: “Jy kan g’n ’n Chinees liefhê nie” (271), nog voordat hy haar eens ontmoet het. Vergelyk die manier waarop Daan se spesifieke manlike kyk (die sogenaamde “male gaze”) sy oordeel oor vroue se voorkoms beïnvloed, soos in sy beskrywing hierbo van Lan Hua, net soos ook in die kuieraand by Sannie Coetsee gebeur het (97). Sy eerste ontmoeting met Lan Hua was ’n verdere voorbeeld van Daan se verstarde opvattinge voordat hy hom begin oopstel het vir verandering. Lan Hua het haarself aan Daan kom bekendstel en het hom uitgenooi om by hulle aan huis te kom eet en volgens die Chinese kultuur by hulle te kom woon: “It is our custom that the family stays...”, maar Daan het haar op ’n taamlike ongeskikte wyse kortgeknip: “We are not your family [...] Sorry. You must go” en hy stoot die deur in haar gesig toe. (287).

Hy het egter gou berou gekry oor sy optrede en ver gaan stap en by die tempel van Guan Yin, “the goddess of mercy and compassion, the one who hears the cries of the world” (289) sy hart gaan uitstort, selfs “[s]oos ’n kind [...] aan die grens [gegaan]” (289). Daan was gereed om verander te word, want

meester Yang se leringe oor die daoïsme het begin neerslag vind in sy denke. Dit blyk byvoorbeeld uit sy verwoording van sy spyt en skaamte oor sy optrede teenoor Lan Hua waarom hy in “daoïstiese taal” teenoor meester Yang bieg: “Ek sien weer die jong vrou se gesig toe ek die deur toestoot. ‘Today I wish I was nameless. I feel like I am the void on the face of darkness’” (290) (na aanleiding van meester Yang se praatjie: “the nameless, the silent and the void, which we call the Dao, was the beginning of heaven and earth.”) Sy meester gee ook erkenning aan hierdie “vordering”: “It normally takes the *tài jí* student years of daily practice to reach such understanding” (290).

Nadat Daan agtergekom het dat hy ’n groot fout gemaak het, deur Lan Hua “soos weggooigoed” (293) te behandel, het hy ook kennis gemaak met sy kleindogter en algaande sy sagte kant openbaar. Dit sluit aan by die daoïstiese beginsel dat die krag van *tai ji* in sagtheid lê, “soft overcomes the hard” (116) en kan ook dui op Daan wat al meer bewus word van sy manlike *yang* wat in balans moet kom met die vroulike *yin*, “the essence of the feminine, of love” (332). Hy word ingelyf by die daaglikse roetine saam met sy Chinese kleindogter en die ouma. “Nou stoot ek die ouma soggens op haar rolstoel saam wanneer ek Tai Tai kleuterskool toe vat. Op pad terug gaan ons in ’n park by ’n teehuis met draakbeelde teen die muur tee drink en leer sy my *xiang qi*, olifantskaak, speel” (329). Vergelyk hierdie akkommoderende aanpassing met sy vroeëre negatiewe siening van tee (smaak soos “dassiepis” 231) en drake (met “oë soos ’n bose gees [...] skubbe soos ’n karper” 177).

Hy maak ook ’n ommekeer in sy waardering van Chinese kos (en drake!), deur ’n hoendergereg (“bedelaarshoender”) se sagte vleis met “die donse tussen die skubbe op ’n draak se pens” te vergelyk. Tydens ’n ete by Jan-Willem en Lan Hua was die kos vir hom so lekker, dat hy sê: “Ek wil die resepte hê. Ragel moet leer om so kos te maak. Ek laat haar sommer volgende week hierheen vlieg sodat julle haar kan wys hoe.” (323). Hy toon ook sy bereidwilligheid om in te pas by hulle gebruike, deur op tipies Chinese manier te reageer op ’n kompliment: “Ek kruis my hande voor my bors en kyk gemaak verbaas om my rond” asof hy nie weet aan wie die kompliment gerig is nie. (324). Soos hy Lan Hu sien doen het, klop hy dankie met twee kneukels op die tafel en verwys weer na sy “hervormde” siening van drake: “Such an honour. You make me feel like a carp transformed into a dragon.” (324).

Die nuwe manier waarop Daan geleer het om na die mense rondom hom te kyk, het hom sy seun laat waardeer vir wie Jan-Willem in wese is, nie die predikantseun wat hy wou sien pannekoek bak “tussen die susters by ’n kerkverkoop” (’n tipiese Afrikaner-kultuur-instelling) nie (321), maar: ’n “Mannetjie” met ’n amperse doktorsgraad in die Engelse letterkunde en boekrakke vol boeke; Jan-Willem wat sy vrou in die kombuis bystaan om al die gaste in die restaurant te bedien; sy seun, “die enigste wat (hy) lief het” (281). Op dieselfde nuwe manier kon hy na sy skoondogter, Lan Hua, kyk, die vrou wat hy uit sy kamer uitgejaag het omdat hy nie kon aanvaar dat sy seun met ’n Chinese vrou getrou het nie. Nou

noem hy haar “die raakvatvrou met ’n groter hart as myne” (322) en seën haar op die Chinese manier: “May your rice bowl always be full.” (323).

Aan die einde van sy verblyf in China kom Daan tot die besef dat dit waarna hy aanvanklik gesoek het, “die genot van ’n jong lyf” (7) in sy skoot nie vir hom beskore was nie. Maar dalk het die gode wel vir hom iets voorberei wat hy nooit verwag het nie (275): In sy geestesoog sien hy sy seun: “My verlore seun, wat nooit weer verlore mag raak nie, kyk saam met sy amandeloogvrou na my kleinseun in sy wiegie. Klein Danie. Oupa se aapstert.” (351). Alhoewel dit waarskynlik nie die blondekop, blou-oog kleinseun gaan wees waaroor hy gedroom het nie (51) en sy naam heel moontlik nie Danie sal wees nie, maak die vooruitsig om sy eie kleinseun te mag hê, hom bly. Nie meer ’n “verflenterde” somer (91) nie, maar ’n toekoms om na uit te sien, wink vir hom.

In ’n droombeeld op die terugvlug na Suid-Afrika sien hy die mense vir wie hy lief was een vir een en revalueer hy die wyse waarop hy hulle aanvanklik met vooroordeel bejeën het. Hy sien hulle nou met ’n ander ingesteldheid. Vreemd genoeg is dit Magrieta wat hulle almal, “dié paar mense in my lewetjie”, uitnooi: “Drink ’n heildronk op hulle wat hierdie lewe die beste oorleef het.” (351). Daan bly egter steeds onseker of sy skuld by Magrieta vereffen is, of die briewe wat hy aan haar geskryf het en sy boetedoening genoeg is: “Hoeveel boetedoening is nodig om die kneusing te genees? bly ek wonder.” (229). Sy finale offer aan haar is ’n wydingsoffer. Met hierdie offer wil hy aan haar toon dat hy op sy manier probeer het om ’n goeie man vir haar te wees. Dit is ook die bewys dat sy reis na China en die reis na groter selfkennis hom aangeraak en verander het. Net soos Magrieta vieruur smiddae ’n bordjie met koeksisters of ’n snytjie melktert vir hom voorgesit het om te wys dat sy hom verstaan het, gaan hy hierdie lekkernye saam met “’n koppie koffie, met kookmelk, soos sy *daarvan hou*, by haar graf neersit” (my kursivering 358). (Dit kontrasteer met die Suid-Afrikaanse gewoonte om blomme op ’n graf te sit). Dit verwys ook na You Mei se wydingsoffer wat sy by haar ouers se grafte neergesit het, wat hom ontroer het. Hy toon verder dat hy nou twee uiteenlopende kulture met mekaar versoen, want die offers word nie net neergesit nie, maar geëet en gedrink, in herinnering aan die gestorwenes, net soos hy dit saam met You Mei ervaar het. Sy woorde aan Magrieta is dus veelseggend: “Nadat ons saam geëet en gedrink het, gaan ek jou leesbril en my *Historia* en al my briewe aan jou [...] as ’n brandoffer aan jou wy” (358).

Du Plessis waarsku egter dat die toekoms nie noodwendig rooskleurig sal wees nie. Daan is reeds deur Songtao daarop gewys dat die Chinese kultuur ingewikkelder is as wat hy besef het. Die “Weg” is nie ’n maklike pad nie. Deur ’n tweede motto uit Deuteronomium (275) by te voeg in die *Historia*, Deel Twee, word verdere struikelblokke op Daan se pad in die toekoms voorspel: “Die Here sal jou verstrooi onder al die volke [...] en daar sal jy ander gode, hout en klip, dien, wat jy en jou vaders nie geken het nie [...]

en jy sal nag en dag skrik en van jou lewe nie seker wees nie.” Hierdie “vloek” wat in Deuteronomium uitgespreek is oor die volk van God staan in teenstelling met die “seëninge van die Here [...] as jy luister na die stem van die Here jou God, om sorgvuldig te hou by al sy gebooie” (Deut. 28:1-14). Vers 15 stel dit duidelik: “Maar as jy nie luister na die stem van die Here nie, dan sal al hierdie vloeke oor jou kom en jou inhaal”. Hierdie vloek verwys ook terug na ’n brief wat Daan aan Magrieta geskryf het oor die Chinese Seun van God en sy volgelinge wat plekke van aanbidding in China afgebrand en vernietig het in gehoorsaamheid (soos hulle geglo het) aan God se bevel om heidense nasies “se naam van dié plek [te] laat verdwyn” (44). Dit kan selfs dui op karma: wat jy saai, sal jy maai. Myns insiens dui hierdie voorspelling ook op die migrasie van volke vandag, veral Suid-Afrikaners wat hulle heil in ander lande gaan soek en daar met ander gode, kulture, ver verwyderd van “die stem van die Here” ’n bestaan probeer maak. Jan-Willem sê trouens: “Daar is ’n beter toekoms in die buiteland” (149).

Daan se woorde in sy laaste brief aan Magrieta suggereer egter dat hy kans sien vir die toekoms, wat die dao ook al mag oplewer: “binnekort is ek weer op pad, met oop oë hierdie keer, hoop ek. Maar ek kom terug. Hier na jou toe.” (358). Die woorde “oop oë” dui aan dat hy besef dat hy sy tweede reis na China as ’n veranderde mens gaan aanpak.

Deur die karakter se lewens-en-wêreld-beskouing as verruimend uit te beeld, ook ten opsigte van ander kulture, openbaar Du Plessis sy anti-ouderdomstiese siening dat veroudering ’n tyd van ontwikkeling, pleks van aftakeling kan wees. Lu Zehou (in Leitch, 2018:1668), ’n gesaghebbende oor kuns, kultuur en Oosterse denke, se opmerking oor verskille tussen mense, kulture of groepe, wat net met respek oorbrug kan word, dui ook op die belangrikheid van die kunste om insig te verwerf:

In our daily life, putting the palms together signifies devotion, making a deep bow expresses respect, raising one’s head or lowering it displays respectively arrogance or humility. People with different backgrounds and different languages understand the meaning of such gestures and postures of sensuous forms. One of the functions of art is to discover, organize, and create the structural forms universally owned by everybody.

Die onderliggende beginsel in die literêre gerontologie is ook daarop ingestel om deur die kunste ontdekkings te maak wat respek vir andersheid kan wek – soos in hierdie verhandeling uitgewys is, ook oor veroudering.

4.4. Samevatting

Du Plessis bou die bestaande korpus werk in die subgenre van die rypingsroman in die prosa uit deur op die ouer man se ouderdomsbeleving te fokus. Dit is veral die uitbeelding van die sewentigjarige homoseksuele hoofkarakter wat uit die kas kom en sy lewens-en-wêreld-beskouing deur die daoïsme transformeer, wat 'n belangrike bydrae tot die literêre gerontologie lewer, omdat daar relatief min werke met 'n manlike protagonis in hierdie genre in Afrikaans bestaan.

Die rypingsproses wat in die hoofkarakter, Daan, se lewe plaasvind, is op verskillende vlakke deur die skrywer ondersoek. Die heteroseksistiese samelewing en die kerk was vernane struikelblokke wat Daan in sy reis om sy manlike identiteit te eien, moes oorkom. Die reismotief in hierdie rypingsroman sentreer rondom die reis na binne, na groei, na insig en verruiming. Die verskillende stadia waardeur die karakter beweeg het om uiteindelik sy homoseksualiteit te kon aanvaar, erken en uitleef, is as die sentrale verhaallyn aangebied. Om uiteindelik 'n geïntegreerde identiteit te kon aanvaar wat die heteroseksistiese hegemonie uitdaag, bied aan die leser 'n blik op veroudering wat 'n uitdagende, transformerende fase in 'n mens se lewe kan wees. Dit is hierdie soort transformasie wat 'n omkering van ouderdomsdiskriminasie teweeg kan bring.

Die insluiting van verskeie tekste uit die geskiedenis en veral uit die mitologie dra daartoe by dat die leser insig verkry in die karakter se getransformeerde lewens-en-wêreldbeskouing. Alhoewel die kerk, die Christendom en Doppers in die besonder, krities uitgebeeld word, gee die skrywer nietemin 'n realistiese siening van 'n gewone mens se omgang en begrip van die Bybel en benadering tot aktuele vraagstukke. Daan het gebreek met die kerk waarin hy grootgeword het, maar die Bybel is steeds 'n rigsnoer in sy lewe. Die skrywer wys die ooreenstemmende beginsels tussen die Christelike godsdiens en die daoïsme uit, eerder as om die twee denkwyses teenoor mekaar op te stel. Dit beklemtoon ook die feit dat blootstelling aan ander sienswyses verruiming in plaas van veroordeling kan bewerkstellig, ook ten opsigte van ander kulture en andersoortige mense.

Ten slotte fokus die literêr-gerontologiese beskouing van hierdie tesis op die skrywer Andries Buys, wat dié roman onder die skuilnaam Lodewyk G. du Plessis geskryf het. Nadat sy identiteit bekend gemaak is, blyk dit dat hy as 80-jarige hierdie debuutwerk gelewer het, wat met talle literêre pryse bekroon is. In aansluiting by die tema van transformasie wat in die roman ondersoek is, kan die skrywer se kreatiwiteit myns insiens ook as 'n voorbeeld van transformerende veroudering ondersoek word. Die feit dat die roman onder bespreking die skrywer se debuutwerk is, kan weliswaar as problematies ten opsigte van laatwerk beskou word, maar in die lig van die insluiting van laatwerk (oor kunstenaars se werk aan die

einde van hulle lewe) in literêr-gerontologiese studies,⁴⁰ is dit myns insiens die ondersoek werd om in die volgende hoofstuk vas te stel of Buys se werk wel gereken kan word as 'n bydrae tot die genre laatwerk.

⁴⁰Vergelyk Amigoni en McMullan (2015:377-384) en Sarah Falcus (2015:53-60) se bydraes in die *Routledge Handbook of Cultural Gerontology* (Twigg en Martin, 2015), asook Diana Wallace (2011:389-415) se artikel in Stuart-Hamilton (2011) se *An introduction to Gerontology*. Afsonderlike artikels deur Hanna Zeilig (2011:7-37), Swinnen (2018:543-567) en Randall (2012:13) bevestig die feit dat laatwerk (veral weens die bevolkingsveroudering) ondersoek regverdig.

Hoofstuk 5: *Die dao van Daan van der Walt as laatwerk*

In hierdie hoofstuk word daar gepoog om vas te stel of Lodewyk G. du Plessis (skuilnaam van oudregter Andries Buys) se roman as Buys se laatwerk beskou kan word. Soos in die slotparagraaf van die vorige hoofstuk gemeld is, is dit wel 'n debatteerbare kwessie of 'n debuutwerk as laatwerk gereken kan word. Aan die een kant is dit die skrywer se debuutwerk en aan die ander kant het Buys die roman as tagtigjarige gepubliseer. Volgens Helize van Vuuren verwys *laatstyl* in die kunstenaar se *laatwerk* na die verskil in styl wat in vroeëre werk waarneembaar is (Snyman, 2014). Aangesien daar nie 'n vergelyking getref kan word tussen vroeëre werk en latere werk in Buys se oeuvre nie, en laatwerk inderdaad nie met ouderdom nie, maar met werk laat in 'n loopbaan te doen het, moet dié saak ondersoek word.

5.1. Inleiding

De Beauvoir en Elliot Jacques (in Wallace, 2011:396) was van die eerste letterkundiges wat die uitwerking van veroudering in die kreatiwiteit van groot kunstenaars begin ondersoek het. Hulle bevinding was dat daar geen vaste patroon onderskei kan word nie, maar dit het aanleiding gegee tot 'n interessante nuwe studieveld, naamlik 'n ondersoek na laatwerk, veral in die letterkunde. Said (2007:xiii) se fokus op laatwerk is gerig op: "great artists and how near the end of their lives their work and thought acquire a new idiom, what I shall be calling a late style". Dit sluit aan by die term *laatstyl* wat in 1937 deur Theodor Adorno gebruik is in 'n essay oor Beethoven se laaste werk wat hy "Spätstil Beethovens" noem (Said, 2007:6). Hiervolgens word die kunstenaar se hele oeuvre ondersoek om die uitwerking van veroudering op kreatiwiteit in die latere lewe te verstaan.

In die literêre gerontologie kan laatwerk as 'n subgenre beskou word, omdat dit spesifiek op die kreatiwiteit in die laaste lewensfase fokus en as sodanig die rypwording in die ouderdom beklemtoon. Dit is egter nie 'n duidelik gedefinieerde genre nie, omdat daar relatief min navorsing oor hierdie onderwerp gedoen is. Dit word wel ingesluit as 'n afdeling in literêr-gerontologiese studies, byvoorbeeld Amigoni en McMullan (2015:377-384) en Sarah Falcus (2015:53-60) se bydraes in die *Routledge Handbook of Cultural Gerontology* (Twigg en Martin:2015), asook Diana Wallace (2011:389-415) se artikel in Stuart-Hamilton (2011) se *An introduction to Gerontology*. Afsonderlike artikels deur Hanna Zeilig (2011:7-37), Swinnen (2018:543-567) en Randall (2012:13) bevestig die feit dat laatwerk (veral weens die bevolkingsveroudering) ondersoek regverdig.

In die Afrikaanse letterkundestudie is laatwerk ingesluit in die doktrale proefskrif van Geldenhuys (1996:26-30) oor gerontologiese kodes in die poësie van Afrikaanse digters. Sy kom tot die ietwat vae slotsom dat daar 'n "ander dimensie by die ouer kunstenaar in sy werk na vore kom". Sy verwys wel na tegniek en styl wat verander, soos die voorspelbare reëlmaat en rym van vroeëre verse wat minder opvallend word, terwyl ironie, jukstaponering en enumerasie voorrang geniet.

S.van Zyl (2019:75-81) bestempel Hennie Aucamp se laatstyl in sy gerontologiese oevrestudie oor dié skrywer se werk as "moeilik om te identifiseer", omdat hy vroeg in sy loopbaan reeds 'n bewustheid van veroudering openbaar het, wat nie noodwendig verband gehou het met sy eie ouderdom nie en wat ook nie in sy skryfstyl opvallend waarneembaar is nie. In sy egodokumente openbaar hy egter 'n "ironiese gedistansieerdheid" waarin hy homself al meer as 'n objek en minder as 'n emosionele bondgenoot ervaar.

Helize van Vuuren het verskeie studies oor laatwerk in die Afrikaanse letterkunde onderneem. Haar werk oor die digters D.J. Opperman, Breyten Breytenbach en Antjie Krog word allerweë as baanbrekerswerk in hierdie genre in Afrikaans beskou. Amanda Lourens (2017:73) neem die "bejaardheidsproblematiek" as vertrekpunt in haar bespreking van laatwerk in die oeuvre van Pirow Bekker (1935-).

Na my mening is daar baie uiteenlopende sieninge oor presies wat met laatwerk bedoel word. Van Vuuren (2011:464-465) merk ook op: "Op sy beste is hierdie terminologie 'n verskuiwende, nogal vae, ordeningsmeganisme wanneer met kunstenaars se oeuvres omgegaan word." Terselfdertyd is dit moeilik om digters/skrywers te "plaas" wat eers op relatief gevorderde ouderdom debuteer, soos byvoorbeeld T.T. Cloete (Van Vuuren, 2014a:695). Dit plaas ook Buys se werk in die weegskaal: kan 'n enkele debuutwerk deur 'n bejaarde skrywer as sy laatwerk beskryf word? Sy werk kan nie vergelyk word met vorige "kreatiewe" skryfwerk om vas te stel of daar 'n sogenaamde *laatstyl* te bespeur is nie. Ek wil die bewering waag dat sy skryfwerk binne 'n ander konteks, naamlik sy regsuitsprake as regter in die Noord-Kaap, waar formele taalgebruik die norm was, as sy "vroeëre" werk beskou kan word. Ek is naamlik van mening dat die niefiksionele tekste van 'n kreatiewe skrywer ook in berekening gebring kan word in 'n taksering van sy of haar volledige oeuvre. *Die dao van Daan van der Walt* kan moontlik ook wel vir bespreking as laatwerk kwalifiseer vanweë 'n ander definisie van laatwerk deur Van Vuuren (2011:464) as: "werk wat kunstenaars voortbring digby die einde van hul lewens". As prosakuns kan Buys se werk as 'n belangrike bydrae tot laatwerk in die Afrikaanse letterkunde gereken word omdat feitlik alle bestaande studies in Afrikaans op die poësie fokus, uitgesonderd Van Zyl se werk oor Aucamp se egodokumente.

Met die verskyning van *Die dao van Daan van der Walt* deur Lodewyk G. du Plessis in 2018 het die redakteur, Frederik de Jager, 'n voorspelling op die agterplat van die boek gewaag: “Hierdie boek behoort 'n golf deur die Afrikaanse letterkunde te stoot.” In literêre kringe is druk bespiegel oor die onbekende skrywer wat onder 'n skuilnaam 'n debuutwerk van formaat gelewer het. Toe die UJ-debuutprys in Mei 2019 aan die roman toegeken is, was dit waarskynlik die eerste maal dat 'n literêre prys aan 'n skrywer wat nie sy/haar biografiese identiteit wil openbaar nie, toegeken word. Die roman is geloof vir die “komplekse karakterontwikkeling, die funksionele vertelwyse, met vars perspektiewe op bestaande literêre tradisies” (Mediaverklaring, 2019). Met die daaropvolgende toekenning aan die roman, die Eugène Maraisprys op 13 Mei 2019, het oudregter Andries Buys besluit sy goedgebewarede skuilnaam “is nie meer gepas nie, sy tyd is verby” (an Zyl, 2019:3).

Danksy Buys se bekendmaking van sy identiteit as die skrywer agter die Du Plessis-skuilnaam, is dit moontlik om wel sy werk in dié subgenre te ondersoek. Lourens (2019) merk op: “Debut deur ouer skrywers, en van langer skrywers- en digtersloopbane – baie wat eers ná aftreeouderdom behoorlik vlamvat, is 'n onlangse opmerklike verskynsel in die Afrikaanse letterkunde.” Lourens sê in haar commendatio by die prystoekenning van die UJ-debuutprys aan Buys dat hy “deur hierdie roman erkenning gee aan 'n soort menswees – dié van die ouer, wit, manlike Afrikaanssprekende – wat in die eietydse klimaat dikwels aan verguising onderwerp word, maar wat, as deel van die groter weefwerk van menslike ervaring, 'n ondersoek én 'n nuwe reis verdien”. Sy suggereer ook dat dié roman as laatwerk bestempel kan word: “een wat spreek van integrasie en integriteit.”

Ek argumenteer vervolgens dat Buys se werk as kunstenaar 'n breuk vorm met sy voorafgaande werk as vooraanstaande regsgeleerde, waar sy potensiaal as skrywer onontgin was. (Sien bespreking hieronder). In daardie opsig het sy roman 'n totaal nuwe styl in sy uitdrukkingswyse en kreatiwiteit teweeggebring. Sy werk sluit ook tematies aan by die sogenaamde “ouderdomsproblematiek” wat Lourens in haar laatwerkstudie oor Bekker aangeraak het. Buys se werk kan ook beoordeel word volgens Woodward (1980:3) se uiteensetting van wysheid as 'n ouderdomskenmerk van laatwerk.

5.2. Andries Buys: 'n “digter in die kas”

Andries Buys se lewe as regsgeleerde en die verhaal van Daan, wat as advokaat gepraktiseer het voordat hy gaan boer het (“My pa is dood aan die einde van my eerste jaar in die praktyk as advokaat. Ek moes terugkom plaas toe om te boer” p.29) toon baie ooreenkomste, wat as outobiografiese elemente beskou kan word.

Andries Buys is in 1938 gebore en het in Potchefstroom studeer, waarna hy 42 jaar in die regsberoep was (Buys, 2019). Alhoewel sy roman nie 'n outobiografie is nie, is die woorde van die karakter Daan in die roman baie toepaslik op die skrywer self as hy opmerk: “'n danige skrywer is ek nie, maar diep in my binneste weet ek ek het die hart en tong van 'n digter in die kas” (13). Hierdie verwysing na “in die kas” dui op sy woordvaardigheid wat nie tot volle uiting kon kom in Buys (sowel as in Daan) se werk as regsgeleerde nie. (Vergelyk die uiteensetting hieronder). Daan het as boer sy “digterskap” onderdruk weens sy ongemak teenoor sy vrou en haar geleerde vriende se hoogdrawende uitsprake oor die letterkunde. Dit verwys egter ook na Daan se seksuele oriëntasie, wat in Du Plessis se roman nuwe insig gee in seksualiteit in die ouderdom en meer spesifiek in die uitkom van 'n ouer homoseksuele man.

In sy repliek by die ontvangs van die UJ debuutprys het oudregter Andries Buys (2019) dit duidelik uitgespel dat hy van jongs af 'n liefde vir lees gehad het. Sy Latyn-onderwyser wat tydelik Afrikaans gegee het, het by hom as jong seun die wêreld van die woord en die storie oopgemaak. Hy is lief vir die geskiedenis, die mitologie en die letterkunde. Uit sy broer, die digter P.W. Buys (1998) se boek, *Van Sigbare en Onsigbare Dinge*, is R. M. Rilke se woorde (soos deur P.W. Buys vertaal) van belang: “Verse is nie, soos die mense dink, maar net gevoelens nie, dit is ervarings. Ter wille van een enkele vers moet jy baie stede, mense en dinge sien [...] Jy moet kan terugdink aan paaie in onbekende buurte, aan onverwagse ontmoetings en aan afskeide wat jy lankal sien kom het [...] Maar jy moet ook by sterwendes gewees het, jy moet by dooies gesit het in die kamer met die oop venster...” Hierdie woorde kon net sowel deur Andries Buys geskryf gewees het, want hy was tot met sy aftrede in 2003 'n regsgeleerde – eers as advokaat en daarna as regter, voordat hy sy roman geskryf het. In sy roman beleef die leser 'n leeftyd se ervarings, ontmoetings en diep delf in baie geskiedenis en stories.

Tydens Buys se werk as regsgeleerde was dit sy strewe om sy woorde so te kies dat hy in 'n kort opsomming 'n saak duidelik kon uiteensit. Hy verwys in sy repliektoespraak (Buys, 2019) by ontvangs van die UJ-prys vir debuutwerk na sy mentor in die regsprofessie, lord Denning, se waardevolle raad oor taalgebruik, waar effektiwiteit woorde vereis wat eenvoudig en duidelik is. Die taal moet ook gedurig geslyp word deur dit te oefen. Dié strewe word ook deur die hoofkarakter in sy roman uitgespreek as Daan in sy *Historia* (sy lewensverhaal) verwys na sy verlede as advokaat, toe hy na aanleiding van “Lord Denning, master of the Rolls” (een van Daan se mentors toe hy 'n advokaat was, net soos in Buys se regte lewe) geleer het: “woorde is die regsman se gereedskap. Met woorde oortuig hy die hof dat sy kliënt se saak meriete het” (235). Dié verwysings na noukeurige taalgebruik kan dus as 'n outobiografiese element in die roman beskou word.

Ek argumenteer vervolgens dat die hofprosedure, soos uitgebeeld in die roman en die karakter Daan se ondervinding van die regstelsel, gebaseer is op Buys se werk as regter in die Noord-Kaap. In die

roman sê Daan: “Ferdinand du Plessis het my vantevore vertel dat taalregte, soos uiteengesit in die grondwet, eenvoudig geïgnoreer word wanneer dit gaan om die gerief van die regbank” (193). As beskuldigde in die moordsaak ná die plaasaanval het hy dit eerstehands ervaar toe die hof nie sy getuienis in Afrikaans wou aanvaar nie: “This court, *meneer* Van der Walt, conducts the proceedings in English” (194). Verontwaardig verklaar Daan daarná: “Moedertaal, ’n fundamentele mensereg waardeur ’n landsburger sy vryheid en menswaardigheid gestalte gee en uiteleef, is in die vullisdrom gesmyt.” (193).

Een van die belangrike sake waarin Buys as regter in die Noord-Kaap uitspraak gelewer het, was in die Pienaar-saak (S v Pienaar 2000 (2) SASV 143). In hierdie saak het hy die beskuldigde (wat slegs Afrikaans magtig was en Afrikaanse regsdiensente ontsê is) se reg om in sy eie taal verhoor te word, sterk bepleit. Die saak word trouens pertinent deur Du Plessis in sy nabetragting genoem: “Vir die kommentaar op die amptelike gebruik van slegs Engels [...] ten koste van die ander amptelike tale wat na Engels vertaal moet word, het ek gesteun op ’n beslissing van die Hooggeregshof: S.v. Pienaar 2000 (2) SASV 143.” Die outobiografiese element in die roman word hierdeur bevestig.

Dié spesifieke saak word in verskeie regsartikels en tesse in die regte aangehaal in besprekings oor taalregte, wat dui op Buys se status as regter, veral in sake rakende taalregte.⁴¹ Vergelyk byvoorbeeld Lubbe (2008:70-76) se opmerkings:

Die duidelikste en mees gemotiveerde uitspraak oor ’n beskuldigde se reg op ’n billike verhoor, wat insluit dat die beskuldigde die reg het om in eie taal verhoor te word, asook dat hy/sy geregtig is op die bystand van ’n regsverteenwoordiger met wie in eie taal gekommunikeer kan word (hetsy direk of in uitsonderingsgevalle deur middel van ’n tolk), is alreeds in 2000 in die Noord-Kaapse afdeling van die Hooggeregshof deur regter Buys, onderskryf deur regter Majiedt, gelewer. S v Pienaar 2000(2) SACR 143 (NC)

Lubbe haal direk uit die gerapporteerde saak aan: “Die hof voer verder aan dat oplossings gesoek moet word in plaas daarvan ‘om moeë koloniale en elitistiese argumente aan te gryp’, en verder: ‘Indien daar

⁴¹ Regter Ndzondo verwys in paragraaf 26 na die Pienaarsaak in: S.v. *Mafongosi v Regional Court Magistrate Nel & another* [2007] JOL 20706 (CK); en regter Yekiso verwys in paragraaf 12 ook na dié saak in: *S v Damoyi* (24441, A210/02, 44/02) [2003] ZAWCHC 65 (26 November 2003). Vergelyk ook die verwysings na Buys se uitspraak in *New Frontiers in Forensic Linguistics* (Monwabisi, 2019:146).

elke keer handdoek ingegooi word wanneer daar 'n praktiese probleem ontstaan om uitvoering te gee aan die gees en bedoeling sowel as die letterlike betekenis van die bepalings van die Grondwet, dan het die Grondwet 'n nuttelose stuk papier geword'" (S v Pienaar 2000 (2) SACR 143 (NC) te par. 33-34).

Vergelyk die outobiografiese ooreenkoms tussen Daan se woorde hierbo: "moedertaal [...] is in die vullisdrom gesmyt" (193) en regter Buys se woorde: "[As taalregte nie erken word nie], dan het die Grondwet 'n nuttelose stuk papier geword". Regter Buys se uitdrukking: "moeë koloniale en elitistiese argumente" dui voorts op sy berekende en kreatiewe woordgebruik.

Cote (2005:25-27) verwys in sy Magister-tesis ook na regter Buys se uitspraak in dié saak, wat in die debat oor taalregte beskou is as "a dramatic shift from the gathering jurisprudence" en: "[it] has added fuel to the fire of the debate surrounding the use of language in court."

In hierdie saak (S v Pienaar 2000 (2) SASV 143, paragraaf 10) is Buys se taalgebruik noukeurig en helder:

Die taal wat die meeste mense, veral dié wat nie meer as een taal magtig is nie, aan moedersknie leer en waarin hy sy mees basiese behoeftes, sy diepste emosies of sy mees verhewe denke formuleer, is, volgens my oordeel ook in Suid-Afrika onlosmaakbaar en inherent deel van sy menswees [...]. Ek kan my vir geen oomblik indink dat so 'n inherente deel van iemand se menswaardigheid, naamlik sy moedertaal of die ampstaal van sy keuse nie in oorweging gebring moet word by die owerheid se verpligtinge teenoor en verhouding met sy onderdaan nie.

Daan se verwysing na homself as "'n digter in die kas" kan dus beskou word as die outobiografiese ekwivalent van regter Buys se keurige taalgebruik in 'n ander milieu, waar hy volgens Lord Denning se voorbeeld hierbo gedurig besig was om die taal te slyp, deur dit te oefen in sy regsuitsprake. Schreuder (2003:20) bevestig dat Buys inderdaad hooggeag was in die regswese, deur in 'n berig in *Advocate* na Buys se aftrede in 2003 as regter van die Noord-Kaapse hooggeregshof te verwys:

Regter Buys was 'n beminde en gerespekteerde regter. Alhoewel hy soms ook 'moeilik' was, het praktisyns dit beleef as 'moeilik ten opsigte van die saak' en nie sonder meer om praktisyns te frustreer nie. Ons wens regter Buys (wat net voor sy aftrede 'n geslaagde kursus in fotografie gevolg het) 'n baie aangename en gelukkige aftrede toe. Ons glo dat hy 'n besige fotografie-'loopbaan' sal hê (soveel te meer, natuurlik, waarom hy in die Kaap afgetree het.)

Buys wou ná sy aftrede as regter in 2003 graag uit die openbare lewe tree (J. van Zyl, 2019:3). Ek argumenteer dat hy in sy “nuwe lewe” as afgetredene sy potensiaal as kunstenaar begin ontgin het. Nie alleen het hy as fotograaf begin eksperimenteer nie, (vergelyk die opmerking hierbo) maar hy het ook sy woordvaardigheid in alle erns begin slyp en sy roman kan as’t ware as die resultaat daarvan beskou word. Dit verteenwoordig ook ’n breuk met sy “vorige lewe” as regsgeleerde, waar sy regsuitsprake hom beperk het tot formele regstaal. Soos hierbo aangetoon, het sy kreatiewe taalgebruik wel soms kop uitgesteek en was sy digterspotensiaal reeds sluimerend.

Sy belangstelling in die Afrikaanse letterkunde het daartoe gelei dat hy onder prof. Marlene van Niekerk en Willem Anker se kundige leiding sy roman begin skryf het (Buys, 2019). Toe die publikasie van die boek ’n werklikheid begin word, het hy besluit dat ’n skuilnaam aan hom as skrywer en as mens privaatheid kon gee. Hy het besluit om sy ouers te eer (hulle het eenvoudig gelewe, maar het nogtans vir hom en sy broer uitstekende opvoedingsgeleenthede geskep) deur hulle name in sy skuilnaam te gebruik. Sy pa se name was Gert Lodewyk en sy ma se nooiensvan was Du Plessis. So het die skuilnaam Lodewyk G. du Plessis ontstaan en in April 2018 is die roman gepubliseer (J. van Zyl, 2019:3).

Amigoni en McMullan (2015:379) verwys in hulle artikel oor laatwerk na die “swanesang⁴²-fenomeen”: Hiervolgens konsentreer die kunstenaar in sy laaste jare daarop om meesterwerk te produseer om ’n permanente reputasie te bewerkstellig: “The swan song is perhaps more an expression of resignation, even contentment, than despair or tragedy.” Na my mening is Du Plessis⁴³ se roman Buys se swanesang wat die kroon plaas op sy jare lange “bewuswording van die wonder van stories en die krag van die woord.” (Buys, 2019). Hopelik sluit dit nie moontlike toekomstige skryfwerk uit nie. Met betrekking tot die verwysing na “meesterwerk” in die definisie van *swanesang* is dit insiggewend dat Buys vyf van die belangrikste literêre toekennings vir prosa in Afrikaans in 2019 ontvang het, wat inderdaad sy roman se status as meesterwerk bevestig. Benewens die UJ-debuutprys en die Eugène Maraisprys wat reeds hierbo genoem is, het hy ook die W.A. Hofmeyr-prys en die kykNET-Rapport-prys vir Fiksie verower, sowel as die ATKV se Woordveertjie vir prosakuns.

⁴² Die swanesang van ’n kunstenaar se werk word as “die laaste werk van ’n persoon (van aansien); laaste komposisie of gedig van ’n komponis of digter voor sy dood” beskryf (HAT:1149).

⁴³ “dít is sy skrywersnaam, ook in die toekoms”, sê Buys onlangs aan die media (Lourens, 2019).

In sy commendatio vir die kykNET-Rapport-prys vir Fiksie in 2019 het Thys Human (2019) verwys na Buys se roman as lewenswerk en die boekejoernalis Elmari Rautenbach (Kunsredaksie, 2019:6) wat die ATKV-prosaprys help beoordeel het, het by Human se mening aangesluit:

Al speel die aflegging van dinge, die wegwerping van bagasie en die losmaak van aardse drange so 'n deurslaggewende rol in Daan se relaas, is *Die dao van Daan van der Walt* in die eerste plek 'n *lewenswerk*: dit asem wysheid en ervaring waaraan 'n leeftyd versamel is; dit gooi byna halsstarrig (maar ook hartgrypend mooi) wal teen verlies; én dit huldig die komplekse verhoudings wat ons ondermaanse stanning so kosbaar (en kostelik) maak. Dit is 'n roman wat 'n onuitwisbare indruk op die leser maak, en is in alle opsigte 'n waardige wenner. (Human, 2019)

As jy die beste prosawerk van die jaar moet kies, soek jy vaardigheid van skrywe, selfvertroue in die weergawe van die materiaal, innovering in hoe dié weergawe verpak word, maar boweal soek jy 'n verhaal wat jou wegvoer en nuwe wêreld oopmaak – ook binne jou. Dit is min dat 'n boek jou pad kruis wat so beleë is en geskryf met 'n hele lewe se perspektief van soeke en vertwyfeling. (Rautenbach, in Kunsredaksie 2019).

Die feit dat Buys met dié roman as debuutwerk sulke groot hoogtes bereik het, plaas sy laatwerk in 'n afsonderlike kategorie, waar sy laatstyl nie vergelyk word met enige vorige kreatiewe werk nie, maar vergelyk word met 'n hele vorige lewe as mens, as regsgeleerde, as soeker, waar woordgebruik in 'n ander milieu, soos hierbo aangetoon, baie belangrik was. Sy laatstyl kan dus bestempel word as een wat aansluit by die sogenaamde ouderdomsproblematiek, maar dit getuig veral van vernuwende kreatiwiteit, transendensie en wysheid, soos vervolgens sal blyk.

5.3. Ouderdomsproblematiek:

“Nóg deug, nóg offerande sal die ouderdom en die dood vertraag”

Lourens (2017:73) se term *ouderdomsproblematiek* is 'n deurlopende tema in Du Plessis se roman: gedagtes oor veroudering en die dood kom telkens aan bod. Die roman sluit tematies ook aan by die laatwerke wat deur Van Vuuren (2011) bespreek is in 'n beskouing oor Breytenbach, Opperman, Krog en NP van Wyk Louw se werk, waarin daar 'n sterk bewussyn is van verganklikheid en dood, teenoor die vreugdes van die lewe. In Du Plessis se roman draai Daan nie doekies om oor sy lewe as ouerwordende man nie.

In die bespreking van *Die dao van Daan van der Walt* as rypingsroman in hoofstuk 4 is veroudering op verskillende vlakke ondersoek, omdat die karakter se belewing van sy fisiese, sowel as psigiese veroudering identifikasie met die verteller skep. Die herhaalde verwysings na sy swak hart, sy vergrote prostaat (14), koue op die blaas (56), rumatiek, en veral die geheue wat verswak (15, 122, 153) en die trane wat maklik kom, (354) laat die leser glo: “oudword is nie maklik nie”(41). Die mens se behoefte om sy lewensverhaal te vertel, soos Daan dit opgeskryf het, behels ook sy kultuur en sý mense se geskiedenis: “Ons geskiedenis is die naelstring wat ons bind aan wat agter ons lê [...] Sonder die verlede is ons soos rolbosse in ’n woestynwind.” (233). Hy sê ook dat hy die herinneringe ál meer koester namate hy ouer word (233).

Aansluitend by hierdie tema is die gedagtes oor verganklikheid, ewigheid en die hiernamaals. Met verwysing na die *dao* (pad/weg) in die titel van die roman sê Daan byvoorbeeld: “Die mens is op reis, die dood net ’n verposing, ’n tussenwerpsel in die tog na die ewigheid.” (8). Hy verwys na Seneca se siening dat die mens deur sy ganse lewe geleer moet word om te sterf (37). Daan leer ook dat die betekenis van die lewe juis deur die jeug se skoonheid, wat so vervlietend is, beklemtoon word (220). Die verwysings na die daoïstiese idees oor dié onderwerp bring myns insiens ’n vernuwende insig in die tema van dood, verganklikheid en die ewigheid. Vergelyk byvoorbeeld meester Yang se woorde aan Daan: “The good life begins at seventy. You are freed from desire, you purify your mind and live the Dao, the way of contentment and peace. Of being with nature” (155) en die mens se oorgang na die ewigheid word beskryf as: “op die waterbuffel se rug klim” (155).

Vergelyk ook sy siening van die waarde van oefening in ’n ewigheidsperspektief, as hy na die ouer mense wys wat elke dag na die park toe kom om *tai ji* te beoefen – hulle asemhalingsoefeninge gee aan hulle innerlike vrede (203). Hy sê ook: “These exercises wil keep you fit to complete your task here, and then perhaps the high mountains await you where the sun sweeps the darkness of night away.” (283). By ’n ander geleentheid sê meester Yang: “You might be destined to live for two hundred years like Laozi.”⁴⁴ (135).

⁴⁴ Hierdie uitspraak bevestig die groot verskil in lewens-en-wêreld-beskouing tussen mense en kulture. Die daoïstiese leefwyse van eenwording met die natuur, eenvoud en spirituele wysheid wat vir die mens ’n lang lewe beloof, vorm ’n teenstelling met ’n uitspraak deur die biomediese gerontoloog Aubrey de Grey (aangehaal in hoofstuk 2.4.1) wat beweer dat die menslike liggaam sy ewige jeugdigheid kan behou en selfs vernuwe, deur byvoorbeeld die uitskakeling van weefsel atrofie, intersellulêre aggregate en kankerselle. De Grey het gesuggereer dat die persoon wat 1000 jaar oud kan word, reeds gebore is (Sasser en Moody, 2018:54).

In die Afrikanerkultuur is dit ook 'n vernuwende gedagte om jou eie doodsgedig te skryf, soos meester Yang aan Daan voorstel. Vergelyk voorts die kortstondigheid van die mens se bestaan, soos vertolk in “Herinnering”, 'n verwerking in Afrikaans van 'n gedig deur Su Dong Po deur Du Plessis (323):

Waarmee vergelyk 'n mens sy lewe?
 'n Verbyvliegende gans.
 'n Spoor in vars sneeu,
 voor hy op sy vlug in die ruimte verdwyn.

In hierdie gedig word die kortstondigheid en verganklikheid van die mens se lewe op aarde beklemtoon: dit is maar net 'n merkje (“spoor”) wat agtergelaat word. Die woorde “vars sneeu” suggereer ook dat daardie merkje gou sal verdwyn, sodra die sneeu smelt. Maar die ewigheid word terselfdertyd teenoor die verganklikheid gestel met die woorde “vlug in die ruimte”: die durende vlieg (vlug) en die eindeloosheid van die ruimte is onbegrens, anders as die “spoor” wat net tydelik daar is. Die gedig bevestig Daan se woorde hierbo: “Die mens is op reis, die dood net 'n verposing, 'n tussenwerpsel in die tog na die ewigheid.” (8).

5.4. Wysheid: “Wat goed is, is nie baie nie en wat baie is, is nie goed nie”

In aansluiting by die reismotief in Du Plessis se roman, is dr. Abel Pienaar (2016) se artikel “Wysheid is 'n reis” toepaslik. Hy redeneer dat wysheid meestal gelykgestel word aan “openheid en die vermoë om met twyfel te kan saamleef” in sy verwysing na die Franse filosoof en teoloog (1079-1142) Pierre Abelardus wat gesê het: “The beginning of wisdom is found in doubting: by doubting we come to the question, and by seeking we may come upon truth.” Hy verwys ook na die filosoof, Marcel Proust, wat die voortdurende beweging en onsekerheid van die lewensreis beklemtoon in sy beskrywing van wysheid: “We do not receive wisdom. We must discover it for ourselves after a journey through the wilderness which no one else can make for us.” Dit resoneer ook met Rautenbach (Kunsredaksie, 2019:6) se woorde oor Du Plessis se roman as “beleë [...] en geskryf met 'n hele lewe se perspektief van soeke en vertwyfeling.”

Hoe 'n mens wysheid bekom, word in verskeie godsdienste ondersoek. In aansluiting by Proust se aanhaling hierbo, verwys Confucius (in Steenkamp, 2004:364) na wysheid wat deur nadenke verkry kan word (die edelste manier). Die maklikste manier om wys te word, is deur navolging. Die moeilikste weg om wysheid te vind, is egter die bitter pad van ondervinding. In die *Tao te Ching* (in Freke, 1995:37) word die nederigheid van die wyse mens beklemtoon: “The wise don't make themselves out to be

special, so no one competes with them. They don't accumulate riches, so no one steals from them." Die belangrikste is egter: "They govern by example, so no one is misled." In die Christelike godsdiens sê die apostel Jakobus (in Steenkamp, 2004: 365): "Die wysheid wat van Bo kom, is sonder bybedoelings, [...] vredeliewend, insiklik, bedagsaam, vol medelye en goeie vrugte, onpartydig." Daar word ook soms na "wysheidsliteratuur"⁴⁵ in die Bybel verwys.

Veroudering bring vervolgens wysheid as kriterium in laatwerk ter sprake. Edward Said (2007:6), gesaghebbende oor kunstenaars se latere werk, verwys na wysheid as hy sê: "Does one grow wiser with age, and are there unique qualities of perception and form that artists acquire as a result of age in the late phase of their career?" Deats (1999:7) beskryf veroudering as: "characterized by heterogeneity, diversity, balance of contraries, wisdom, rather than traditional stereotypes." Wysheid word trouens deur kontemporêre gerontoloë getipeer as rypwording en vryheid wat met veroudering toeneem. Daar is reeds verwys na die kultuur van wysheid in die ouderdom soos dit in *The Four Hills of Life* (Peacock, 2011:9-10) en in die daoïsme in Du Plessis se roman voorkom. Een van die belangrikste beginsels van die daoïsme wat Daan onder die knie moes kry, was om bevry te word van begeerte en om soos die wyse Laozi te sê: "Wat goed is, is nie baie nie en wat baie is, is nie goed nie" (345).

Woodward (1980:3) het ook wysheid as iets eie aan die ouderdom ondersoek in die latere werk van vier belangrike digters⁴⁶. Sy vra: "For these poets, did aging and old age bring poetic fulfillment? Do these poets offer us insight into the experience of aging and its satisfactions?" Sy kom tot die gevolgtrekking dat 'n nuwe manier van dink, van in-die-wêreld-wees en 'n nuwe bewussynsmodus in die kunstenaar se latere lewe na vore tree. Sy identifiseer verskeie kenmerke wat laatwerk tipeer. Ek verwys vervolgens na sommige van hierdie kenmerke soos dit met Buys se werk ooreenstem.

⁴⁵ Spreuke, Job, Prediker, sommige Psalms en die wysheid van Salomo word as wysheidsliteratuur in die Bybel beskou. "Daar is ook ander versamelings wat met wysheid verband hou, soos Hooglied, Klaagliedere, die boek Ester en wysheid in die Dooie See-rolle. In die profete-boeke word ook wysheidsperspektiewe aangetref. Wysheid kom dus in die hele Ou Testament voor. Die rol van wysheid moet benader word as 'n wysgerige poging om die werklikheid te begryp." (Cook:2016)

⁴⁶ T. S. Eliot: *Four Quartets* (1943), Ezra Pound: *Pisan Cantos* (1948), "To an Old Philosopher in Rome" uit Wallace Stevens: *The Rock* (1954) en *The fifth book of Paterson* (1958) deur William Carlos Williams.

5.4.1 Versoening

Die kunstenaar streef in sy laatwerk na die versoening van teenstrydighede, na aanleiding van die *still point*, soos dit in T.S. Eliot se gedig “Four Quartets” (1943) voorkom. Die stilpunt is ’n bekende term in ballet, Zen-Boeddhisme en in die Romantiek: “It refers to both a state of mind, which is perfect Christian peace, and to the principle of Incarnation. It is miraculous and does not admit either skepticism or doubt.” (Woodward, 1980: 29):

The hint half guessed, the gift half understood, is Incarnation.
Here the impossible union
Of spheres of existence is actual,
Here the past and future
Are conquered, and reconciled...

In Du Plessis se roman kom die verteller in ’n monnikesiel in China tot “stilstand”, waar hy herstel van ’n vertigo-aanval. Soos reeds in hoofstuk drie aangedui, was dit ’n psigosomatiese manifestering van die voorafgaande krisis in die verteller se gemoed. Hy skryf oor sy slaapplek: “[dis] skaars drie meter by drie meter [...] my bed, ’n kontrepsie wat die Chinese ’n *kang* noem, ’n platform met ’n skoorsteen [met] ’n plek vir kole. Die ding is so hard soos ’n klipbank. Ek maak geen oog toe op die harde blad nie. Dis koud hier. Kole vir die *kang* se maag om my snags warm te hou, is hier nie.” (23). Dit is in hierdie karige, stil ruimte, afgesonder en verwyderd van sy voorheen gekompliseerde lewe (“my skuldbelaaide verlede” 8) dat hy sy lewensverhaal begin skryf: “Selfondersoek is nou aan bod”, met die doel om vrede te vind: “Is daar ’n beter manier om vrede te vind as met ’n belydenis van sonde?” (24). In die onthullende skryfproses kom teenstellende standpunte wat hy onder sy vergrootglas plaas, tot versoening: *yin* en *yang* wat op verskillende vlakke uitspeel, Afrika en China, Calvinisme en daoïsme, sinnelikheid en askese, jeug en ouderdom, liggaam en gees, manlikheid en vroulikheid (Lourens, 2019). Versoening bring uiteindelik vrede en vrywording, soos blyk uit die bespreking oor Daan se reis na verruimende insig in hoofstuk vier.

Dominee Flip se argaïese siening van die Bybelse uitsprake oor homoseksualiteit, in teenstelling met Jan-Willem se moderne eksegetiese ontleding, lei tot Daan se afwerping van sy skuldgevoel oor sy gaywees en maak hom vry om sy seksuele oriëntasie te aanvaar, te erken en uit te leef.

Daan se aanvanklike siening van die Chinese kultuur (“land van die feniks en draak 7) en die daoïsme (“godloënaars” 17) is vol weersin en wantroue as hy homself sien as ’n Doppe wat “tussen afgodsdienaars” verkeer, wat “besig is met die beoefening van duiwelskuns” (9). Namate hy met

meester Yang se leringe kennismaak, transformeer sy lewens-en-wêreld-beskouing sodanig dat hy die ooreenstemming tussen die twee religieë raaksien en daardeur verryk word. In 'n gesprek met meester Yang word 'n belangrike “wysheids-vraag” geopper (wysheid behels soeke/vrae/twyfel, soos hierbo bespreek is): Hoe beskryf jy die onbeskryflike wat jy nie gesien het nie, maar jou lewe lank elke dag aanbid het? Meester Yang het verwys na Laozi se lering: “Die Dao wat beskryf kan word, is nie die ware Dao nie”, terwyl Daan die ooreenkomstige lering aangaande God in die Christelike godsdiens uitgewys het: “Jahwe is ook die Onnoembare”(213).

Hy leer voorts dat krag eerder in ontwyking as in konfrontasie geleë is: “softness overcomes hardness. A man with a relaxed body, a heart wide open and a mind at ease, is invincible.” (291). Net soos die monnik in afsondering gaan leef as hy die weg van die misterie volg, leer die Evangelie volgens die Bybel dat jy eers afstand moet doen van begeerte (byvoorbeeld al jou goed verkoop) voor jy die misterie van die lewe kan raaksien en “dié geheimenis is die poort tot begrip.”(164). Hierdie woorde uit Du Plessis se “pen” bevestig Human (2019) se verwysing na Du Plessis/Buys se roman wat “in die eerste plek 'n lewenswerk [is]: dit asem wysheid en ervaring waaraan 'n leeftyd versamel is”.

5.4.2 Meditasie

Woodward (1980:29) verwys na meditatiewe refleksie as 'n belangrike eienskap wat ook met die stilpunt geassosieer word in laatwerk. Die meditatiewe skryfproses bring algaande vir die skrywer boodskappe tuis. Hy weet aanvanklik nie wat hy wil sê nie, totdat hy dit gesê het: “For Eliot, the unconscious, the subterranean, is thus identified as a source, a breeder, of knowledge. It is also associated with the vitality of the primitive in the area of language.” (Woodward,1980:43-45). Bateson (in Woodward,1980:10) tipeer die bewussyn selfs as “arrogant” (opdringerig), iets wat moet “ontspan” sodat die kreatiewe ervaring (waarin die bewussyn slegs 'n klein rol speel) sy loop kan neem. Daan se belangstelling in meditasie is aanvanklik gewek deur sy mentor, meester Yang, wat 'n skynbare roetine-taak, soos om blare en blomme in hopies te vee, uitwys as 'n manier van meditasie. Toe hy later vir You Mei sien kartels maak met 'n houthark in die gruis, het hy dit herken as haar manier van mediteer en het hy dit self begin beoefen. Vergelyk ook die hoofkarakter in *The Garden of evening mists* deur Tan Twan Eng (2012) wat deur meditasie op 'n soortgelyke wyse (deur gruisklippies te hark) vrede en kalmte ervaar. Ook die Chinese teemaak-ritueel word as meditasie uitgebeeld (230).

Dit is deur meditasie wat die karakter vrede in homself vind. Dit is in die tempel van Guan Yin, die godin van genade en erbarming, 'n plek van stille meditasie, waar Daan kalmte oor hom voel kom: “my liggaam

het die tydloosheid in die tempel opgesuig”. Ook Daan se verwysing na sy ervaring van die ballet *Maanwater* weerspieël die wyse waarop kalmte, stilte, tydloosheid en vrede hom getransformeer het: “Ek het ’n uur en ’n half soos ’n monnik afgesonder in sy grot weggesy in die skouspel en een geword met die klank. Ek is weggevoer, vry van begeerte, in die vredige skoonheid van ’n geheimenis.” (314). Vergelyk die ooreenstemmende gedagte van ’n tydlose oomblik, “die vredige skoonheid”, die stilpunt, in Eliot se gedig, “Four Quartets” wat ook aansluiting vind by die daoïstiese idees oor balans (46), asook die Christelike siening van die ewigheid. (135):

Only by the form, the pattern,
Can words or music reach
The stillness, as a Chinese jar still
Moves perpetually in its stillness.
Nor the stillness of the violin, while the note lasts,
Not that only, but the co-existence,
Or say that the end precedes the beginning
And that the end and the beginning were always there.

Deur die skryf van Daan se *Historia* toon Du Plessis deur die ineenvloei van gedagtes, die heen en weer spring tussen hede en verlede, die flitse van herinnering en die insigte deur visioene, drome en beelde dat Daan inderdaad meditatief besig is om sy verlede te rekonstrueer. Hy “hoop” hy kry insig en begrip en vrywording. Hy weet aanvanklik nie wat en hoe hy dit wil sê nie (25). Hierdie werkwyse, wat nie chronologies en netjies georden is nie, stel die skrywer uiteindelik in staat om die karakter se gedagte-wêreld, wat meestal ’n warboel van gedagtes, emosies en herinneringe is, uit te beeld. Du Plessis se statuur as skrywer word myns insiens juis hierdeur bevestig, want dit verg fyn beplanning om op oortuigende wyse die wanordelikheid wat gepaard gaan met die soeke na sin en betekenis tot ’n leesbare roman op papier te omskep.

5.4.3 Kreatiwiteit

In S. van Zyl (2019:344) se doktorsale proefskrif verwys hy verskeie kere na Hennie Aucamp se woorde oor kreatiwiteit in die ouderdom, soos byvoorbeeld: “Oudword beteken nie minder leef nie, net stadiger leef. My verweer teen die lewe is kreatiwiteit en sal dit hopelik ook in die ouderdom wees.” Hy sê ook: “Die besef van ouer word, is ’n belangrike kreatiewe dryfveer. Dit ruk jou uit limbo’s en letargieë en dwing jou terug na jou ‘lessenaar en jou lamp’, soos Elize Botha altyd gesê het.”

In 'n onderhoud met Johan van Zyl (2019:3) in *Rapport* beskryf Andries Buys ook die begeerte om kreatief besig te wees in die ouderdom. Hy sê dat hy hom ná sy aftrede in Kaapstad gevestig het, “waar ek elke dag die seelug wou ruik en met my voete in die water loop en lees en reis en 'n roman skryf.” Die stilte (ná aftrede, waar daar tyd is om die seelug te ruik en met jou voete in die water te loop) kan beskou word as die oorsprong van betekenisvolle kreatiwiteit, veral in laatwerk, soos dit in Eliot se “Four Quartets” (1943 in Woodward 1980:30) uitgebeeld word:

Except for the point, the still point,
There would be no dance

Soos uitgewys in die bespreking van die metafiksie in hoofstuk drie, is Daan as skrywer steeds besig om te besin oor dít wat hy skryf. In die stilte en afsondering in sy monnikesel probeer hy die regte woord vind vir sy belewenis: “By hierdie lendelam tafel is my probleem hoe 'n mens in taal omgaan met klank. Woorde is skugter as dit by musiek kom. Dis soos die liefde. Of die dood. Of vleeslike omgang. Woorde pik aan die goed soos die kreupel kwikstertjie lank gelede aan sy weerkaatsing in die wieldoppe.” (64). Met hierdie beeld sluit Du Plessis aan by Eliot se uitbeelding van die beperking van die woord in “Four Quartets” (1943 in Woodward, 1980:30):

Words strain,
Crack and sometimes break, under the burden
Under the tension, slip, slide, perish,
Decay with imprecision, will not stay in place,
Will not stay still.

Du Plessis se vernuwende en kreatiewe aanwending van taal blyk voorts uit Daan se woorde as hy sy seksuele identiteit bevestig: “Ek was met my een voet op die Weg, die ander op die Waarheid en my stert opgepluk en uitgewaai oor die Dao. My balloebas uit die pekelwater, veilig waar hulle hoort.” (319). (Vergelyk hoofstuk 4.7 waar hierdie uitdrukkings volledig bespreek is). Du Plessis se nuutskeppende woordgebruik beklemtoon Daan se transformasie: hy het onder meer sy manlike identiteit aanvaar.

Du Plessis se kreatiewe omgang met “volksvreemde” begrippe in die daoïsme lewer inderdaad meer as net taalvondse op, dit interpreteer ook Oosterse terme in Afrikaans. 'n Goeie voorbeeld is die wyse waarop Daan sy eie interpretasie aan *wu wei wu* gee: “die doen sonder om iets te doen, soos ek dit

begin verstaan, is soos die maan se weerkaatsing in die water: Nóg die maan, nóg die water doen iets, tog is hy daar. Drywend op die water. Sonder begeerte. 'n Werklikheid. Ook 'n illusie." (313).

Die skrywer se uitbeelding van die Daan-karakter is voorts konsekwent in die kreatiewe wyse waarop hy God ervaar en verstaan. Daan het die dao probeer verstaan op dieselfde wyse as wat hy God se teenwoordigheid op sy plaas Ystervarkfontein verstaan het – “daar waar die onsigbare sigbaar, die stilte hoorbaar en God naby was” (13): “Ek dink die Dao is soos die smaak van 'n rooiwang-appelkoos vroegoggend in die boord wanneer [...] die son soos 'n lotusblom oranje-pienk oor die kliprantjies opkom. Skryf dit neer, die smaak en dis net woorde op papier, 'n belediging vir die rooiwang-appelkoos.” (213). Weereens kom die kreatiewe strewe na die juiste woord, om byvoorbeeld iets so ontasbaar soos *smaak* te probeer beskryf, na vore. Smaak wat nie beskryf kan word nie, sluit ook aan by meester Yang se woorde: “Die Dao wat beskryf kan word, is nie die ware Dao nie.” (213).

5.5. Gevolgtrekking

Lourens (2017:80) het in haar bespreking van Pirow Bekker se laatwerk vier raamwerke voorgestel waarin laatwerk onderskei kan word, wat deur onderskeidelik die volgende eienskappe gekenmerk word:

- Sereniteit, aanvaarding en transfigurasie (Vergelyk Eybers)
- Fragmentasie, ballingskap en onvoldoende samehang (Vergelyk Krog)
- Herrysenis (anabasis volg op katabasis) (vergeelyk Opperman)
- Medemenslikheid, samehang, vryheid, transformasie en oorskryding (vergeelyk Bekker)

Ek beskou die transformasie wat in Du Plessis se roman uitgebeeld word, as 'n onderskeidende eienskap en plaas Buys se laatwerk in Lourens se vierde groepering, soos hierbo uiteengesit. Dit stem ook ooreen met Lourens se verwysing na Sadoff (2007:45, in Lourens 2017:80) se studie van Milosz se bundel *Second Space* (2004):

In weerwil van 'n weemoed oor die verganklikheid van die aardse en 'n teësinigheid om dit agter te laat, is daar oplaas die verkryging van 'n besondere soort vryheid. Eerder as om vasgevang te bly in die ballingskap van laatwees, is daar die wins van 'n nuwe samehang wat as vryheid manifesteer.

Vergelyk byvoorbeeld Daan se slotwoorde aan Magrieta toe hy vir die tweede keer op pad was na China: “Binnekort is ek weer op pad, met oop oë hierdie keer.” Dit toon die verandering wat in die karakter plaasgevind het, sedert hy vóór sy eerste reis, net by die aanhoor van die woord “China”, ’n “onsmaaklikheid” ervaar het (148).

Die roman *Die dao van Daan van der Walt* verteenwoordig nie net ’n breuk in Andries Buys se lewe nie, maar die karakter in die roman beleef ook ’n breuk met sy vorige lewe, waarna sy lewens-en-wêreldbeskouing getransformeer word. Hiermee sluit Buys se laatwerk aan by Aginon en McMullan (2015:381) se verwysing na kunstenaars wie se laatwerk gekenmerk is deur ’n skerp stilistiese breuk met werk in ’n vroeëre tydperk, waarna hulle ’n mate van transendensie bereik: “a stepping outside of the earthly, the material, and the normative.”

Die essensie in laatwerk, wat na my mening toepaslik is op Buys se werk, word soos volg deur Edward Said (2004) opgesom:

This is the prerogative of late style: it has the power to render disenchantment and pleasure without resolving the contradiction between them. What holds them in tension, as equal forces straining in opposite directions, is the artist’s mature subjectivity, stripped of hubris and pomposity, unashamed either of its fallibility or of the modest assurance it has gained as a result of age and exile.

Die ballingskap (“exile”) waarna Said verwys, is trouens ’n deurlopende motief in Du Plessis se roman: “die maagdelike Abisag, die Sunamitiese” meisie wat koning Dawid moes “verwarm” op sy oudag, was ’n balling uit haar eie land (1 Konings 1:1-4). Koning Dawid was ’n balling in sy oorlogsjare, toe hy dikwels moes vlug (1 Samuel 21-26). Ook Gilgamesh moes in ballingskap gaan (“’n lang reis”) om die dieptes te aanskou, “voor hy nederigheid geleer het, voordat hy, die halfgod, ’n mens met erbarming kon word.” (218). Daan het ook, alhoewel vrywilliglik, in ballingskap verkeer in China, waar hy opnuut na die lewe moes kyk om die mense om hom, die vreemde kultuur en godsdiens en boweal homself te aanvaar.

Dalk kan dieselfde van die mens Andries Buys gesê word: dalk was sy uittrede uit die regsweese sy (vrywillige) ballingskap, waar hy ’n nuwe roeping as kunstenaar moes ontdek, soos in ’n aanhaling deur Lourens (2017:80) hierbo: “Eerder as om vasgevang te bly in die ballingskap van laatwees, is daar die wins van ’n nuwe samehang wat as vryheid manifesteer.”

Hoofstuk 6: Gevolgtrekking

6.1. Inleiding

In *Die dao van Daan van der Walt* word die problematiek van die ouerwordende mens uit die staanspoor ontrafel, wat 'n gerontologiese beskouing van die roman toepaslik maak. In Van Zyl (2019:334) se gerontologiese oevrestudie oor Hennie Aucamp maak hy die stelling dat geen stem in die Afrikaanse letterkunde só in diepte gefokus het op die stem van die queer senior soos Aucamp s'n nie. Ek wil die stelling maak dat Du Plessis deur sy roman Van Zyl se bevinding aanvul, deur te fokus op die worsteling wat 'n queer senior ervaar om uit die kas te kom. In hierdie opsig lewer die roman 'n waardevolle bydrae tot die genre van die literêre gerontologie in die Afrikaanse letterkunde.

Resente navorsing oor veroudering, die gerontologie, die literêre gerontologie, manlike subjektiwiteit, mitologie en religie is in dié tesis as raamwerk gebruik om groter duidelikheid oor die navorsingsprobleem en die vrae wat daarvoor gestel is, te vind:

Hoe veroudering in *Die dao van Daan van der Walt* met transformasie verbind kan word, is as die kernprobleem gestel en die vrae wat ondersoek is, is as volg gestel:

1. Hoe dra die narratologiese verskeidenheid in die roman en die gevolglike aansluiting by verskillende genres in die letterkunde daartoe by om die aspek van transformasie in veroudering te belig? Dra dit by tot die leser se meelewing met die karakter se innerlike stryd en verandering in lewenshouding?
2. Hoe gee die skrywer beslag aan die transformasieproses wat op seksuele, godsdienstige en kulturele vlak in die hoofkarakter plaasvind? Watter rol speel sy reis na China en die daaropvolgende kennismaking met andersoortige lewenswyses en oortuiginge om uiteindelik al die aspekte in sy transformasieproses te integreer?
3. Kan die roman as laatwerk beskou word? Hoe kan die feit dat die roman die skrywer se debuutwerk is, versoen word met laatwerk? Kan die roman as 'n werk van formaat gereken word? Watter inligting is beskikbaar oor die skrywer se vorige skryfwerk as regsgeleerde?

6.2. Bevindinge

Uit die agtergrondstudie in hoofstuk twee het dit geblyk dat bevolkingsveroudering 'n belangrike faktor is wat verreikende biologiese, sosiologiese en psigologiese gevolge vir die mens in sy laaste lewensfase

inhou. Dit impliseer dat ouderdomsdiskriminasie opnuut bekyk moet word en net soos seksisme en rassisme van vooroordeel bevry word. Dat aseksualiteit met die ouderdom geassosieer word, is 'n voorbeeld van ouderdomsdiskriminasie. (In die vierde hoofstuk is aangetoon dat Du Plessis se roman dit as 'n mite uitgewys het.) In die literêre gerontologie is dit die karakter se belewing van veroudering, diskriminasie en verganklikheid wat identifikasie bewerkstellig en kan bydra om die leser tot nuwe insig te bring. Dit is egter nie die “doel “ van die letterkunde om die gerontologie te bevorder nie, want die roman is in die eerste plek 'n woordkunswerk wat sy eie norme daarstel.

In hoofstuk drie het dit geblyk dat die uitbeelding van die karakter se progressiewe ontwikkeling van konserwatiewe boer (soos uit die bespreking van die plaasroman) tot die getransformeerde Daan wat die daoïsme ondersoek en 'n nuwe lewensbeskouing aanvaar (soos uit die insig oor die rypingsroman) moontlik gemaak is deur die narratologiese verskeidenheid en die hibridiese aard van die roman. Die struktuur van die roman, in die vorm van briewe en dagboekinskrywings, gee beslag aan die belydenisaard daarvan, wat die subjektiwiteit van die verteller vooropstel. Die verteller se belydenis en intieme opmerkings teenoor Kaspas en Magrieta (alternatiewelik sy afwesige toehoorder van sy gesprekke en leser van sy briewe) dra verder daartoe by dat die leser met die karakter identifiseer en uiteindelik kon glo: oudword is nie maklik nie, maar groei, ontwikkeling en transformasie is selfs op gevorderde ouderdom steeds moontlik.

As metafiksionele roman is die skryfproses en skrywerskap ondersoek en kon kritiek uitgespreek word: nie net oor die letterkunde nie, maar ook oor die lewe, verganklikheid en verskeie ander sake (die kerk, verengelsing, die politiek, hofprosedures, die hoë regs-koste, ensovoorts).

In hoofstuk vier het die transformasie wat die karakter ondergaan het in sy soeke na seksuele identiteit en die spirituele rypwording in sy godsdiens- en kultuurbeskouing aan die leser 'n optimistiese beeld van veroudering gebied – een wat groei en ontwikkeling, selfs in die aangesig van die dood voorstaan.

Die sewentigjarige hoofkarakter beleef sy seksuele begeerte op 'n intense wyse en sy reis om sy seksuele oriëntasie te aanvaar, te erken en uit te leef, is die sentrale tema van transformerende veroudering in die roman. Een van die belangrike aspekte wat in die rypingsroman, as subgenre in die literêre gerontologie, beklemtoon word, is die reis na binne, die reis na selfinsig en verruiming van uitsig. Die karakter se stryd met die heteroseksistiese samelewing en die kerk se leringe verleen aktualiteit aan die roman, veral vanweë die feit dat homoseksualiteit die afgelope paar jaar opnuut van alle kante af in kerklike, regterlike en sosiale kringe bespreek is.

Die skrywer het myns insiens 'n alternatiewe blik op manlike subjektiwiteit, godsdiens en kultuur geskep deur die invoeging van verskeie tekste uit die geskiedenis, die mitologie, die letterkunde en ook die

Bybel. Deur die vertellershede in China te situeer, is hierdie blik nóg wyer gestel, sodat die daoïsme en die Chinese geskiedenis en kultuur ook betrek is. Die invloed van die *tai ji*-oefeninge en die wyskede wat meester Yang en Songtao uit die daoïsme ophaal, dra daadwerklik tot Daan se transformasie by: “it took me a lifetime to find out who I am not. [...] Ek is nie meer gereformeer nie, ek is getransformeer.” (157).

In hoofstuk vyf is die aanvanklike problematiek rondom die skuilnaam Lodewyk G. du Plessis geopper. Die feit dat die roman die skrywer se debuutwerk is, het die moontlikheid uitgesluit om die skrywer se roman as laatwerk te bespreek. Du Plessis het wel in onderhoude aangedui dat hy reeds afgetree het, maar daar was nie genoeg inligting oor sy lewe en werk as skrywer bekend nie. Met die een en tagtigjarige Andries Buys se bekendmaking van sy identiteit, een jaar ná die bekendstelling van sy boek, het dit egter wel moontlik geword om sy roman as laatwerk te bekyk. Alhoewel elke ouer skrywer/kunstenaar se werk nie as laatwerk beoordeel kan word bloot omdat hulle oud is nie, is Buys ’n uitsonderlike geval, weens die kwaliteit van sy werk, wat herhaaldelik in 2019 bekroon is met vyf van die belangrikste Afrikaanse literêre pryse. Sy woordkuns wat hom in ’n ander milieu, sy lewe as regsgeleerde, beperk het tot formele taal, is in hierdie bespreking beskou as sy werk in ’n vroeëre leeftyd, waarmee sy laatwerk vergelyk kan word. Sy laatstyl getuig van wysheid, transformasie en kreatiwiteit.

6.3. Voorstelle

Die literêr-gerontologiese beskouing van Du Plessis se roman is maar één gesigspunt wat hier bespreek is. Die roman bied na my mening nog baie ander temas vir navorsing. Ek noem slegs ’n paar moontlikhede:

- Die skep van humor: deur ironie, die verkeerdheid inspan van woorde in idiomatiese uitdrukkings of Bybelverse, of deur jukstaponering van teenoorgesteldes.
- Intertekstualiteit: aanhalings uit gedigte, verwysings na die geskiedenis, die mitologie, die Bybel, die Dao de Jing, sowel as regskwessies wat in verbinding met mekaar tree in die verloop van die roman.
- Die rol van die hond/dier in die letterkunde: Kaspaas se rol as toehoorder, verwysings na plaasdiere, dierbeelde in visioene, diere in die mitologie

- “Autrebiography”: die fiksionele aard van ’n outobiografie of die outobiografiese element in ’n (fiksionele) roman.
- Die reg in die letterkunde, of die reg en die letterkunde: as ’n meer onlangse ontwikkeling is dit ’n opwindende nuwe studieveld.

6.4 Samevatting

In die inleidende hoofstuk is die hipotese gestel dat veroudering, soos in die roman uitgebeeld, nie noodwendig ’n aftakelende proses is nie, maar dat dit inderdaad tot voortgaande ontwikkeling en transformasie kan lei. Uit die bevindinge kom ek tot die slotsom dat nie alleen die hoofkarakter sodanige transformasie ondergaan nie, maar dat die roman as geheel ’n getransformeerde ouderdomsbeeld bied.

Kennismaking met Daan en sy leefwêreld verruim die leser se insig in die problematiek van ’n ouerwordende homoseksuele man, sy verhoudingsprobleme en sy konfrontasie met ander kulture en uitgediende beskouings. Die integrasie van die verskillende sienings van menswees wat in die roman uitgelig is, kulmineer in Daan se opmerking dat ’n man ’n man kan wees, al kastreer sy kerk en die samelewing hom (347). Die roman gee ook insig oor die aard van menswees in die algemeen: “How human we all are [...] Of jou naam nou is Augustinus, biskop van Hippo, Noord-Afrika, of Daan van der Walt, boerbokboer van Ystervarkfontein, Suid-Afrika, kom nie daarop aan nie: ’n man is nie ’n klip nie.”(27). Die roman vestig ook die leser se aandag op die verganklikheid van die mens se lewe op aarde en dat hy bewus moet wees van sy bestemming: “’n Man moet rigting hê, anders verloor hy die weg” (8).

Om in sommige opsigte weer soos ’n kind te word, voltooi die lewenskringloop. Net soos kinderlike verwondering en nederigheid belangrik geag word in die Christelike godsdiens (Matteus 18:3), leer meester Yang: “Become vulnerable like a newborn babe”. In weerloosheid en sagtheid lê groot krag opgesluit: “A man with a relaxed body, a heart wide open and a mind at ease, is invincible.” (291).

My slotsom is dat die geheim vir die goeie lewe wat op sewentig begin, deur Du Plessis uitgespel word as: eenvoud, nederigheid, verwondering, vryheid van begeerte.

Bronnelys

Agronin, M. 2013. From Cicero to Cohen: Developmental Theories of Aging, From Antiquity to the Present. *The Gerontologist*, 54 (1): 30-39.

Alkema, G. en Alley, D. 2006. Gerontology's Future: an Integrative Model for Disciplinary Advancement. *The Gerontologist*, 46 (5): 574-582.

Allen, J. 2002. The Role of Personality and Defense Mechanisms in the Adjustment to a Homosexual Identity, *Journal of Homosexuality*, 42 (2):45-62.

Amigoni, D. en McMullan, G. 2015. Late-Style and late-life creativity, in J. Twigg en W. Martin. (reds.). *Routledge handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 377 – 384.

Anthonissen, K. 2017. *Dansend met die Lewe: In die jeug van veroudering*. Parow-Noord: Naledi.

Arber, S., Davidson K. en Ginn, J. (reds.). 2003. *Gender and Ageing. Changing roles and relationships*. Philadelphia: Open University Press.

Arber, S. en Timonen, V. 2015. Grandparenting, in J. Twigg en W. Martin. (reds.). *Routledge handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 234 -241.

Aucamp, H. 1978. *Enkelvlug*. Kaapstad: Tafelberg.

Aucamp, H. 1992. *Dalk gaan niks verlore nie*. Kaapstad: Tafelberg.

Aucamp, H. 2003. *Skuinslig: 'n Dagboek, Maart 1996 – April 1997*. Pretoria: Lapa.

Bagnell, P. en Soper, P. 1989. *Perceptions of Aging in Literature. A Cross-Cultural Study*. Londen: Greenwood press.

Barnard, C. 1968. *Duiwel-in-die-bos: Verhale 1963-1968*. Kaapstad:Tafelberg.

Barnard, R. en Van Eck, E. 2013. Homoseksualiteit en sewe klassieke Bybelse tekste: Antigay of misverstaan? *LitNet Akademies (Godsdienswetenskappe)* 2013-09-18: 1-34.

Barnard-Naudé, J. 2013. Sheila Cussons se “1945”: 'n Lacaniaanse ontleding.[Intyds].

Beskikbaar:<https://www.versindaba.co.za/2013/10/28/jaco-barnard-naude-sheila-cussons-se-1945-n-lacaniaanse-ontleding> [2018, [2018,November 19].

Bekker, P. 2002. *Stillerlewe*. Pretoria: Protea Boekhuis.

Berger, R. 1982. *Gay and Gray*, Urbana Illinois: University of Illinois Press.

- BBC: Religions. (S.a.) [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.bbc.co.uk/religion/religions/taoism/> [2019. Januarie, 04].
- Bornat, J. 2015. Ageing, narrative and biographical methods, in J. Twigg en W. Martin. (reds.). *Routledge handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 113 -120.
- Botha, E. (S.a.). Briefroman, in *Literêre terme en teorieë*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.litterm.co.za/index.php/9-b/27-briefroman> [2019, Mei 30].
- Botha, F. 2013. Die rol van briewe in Etienne van Heerden se *In stede van die liefde en 30 Nagte in Amsterdam*. Magister-tesis. Johannesburg: Universiteit Johannesburg.
- Bouwer, A. 1992. *Die afdraand van die dag is kil*. Kaapstad: Tafelberg.
- Breytenbach, B. 1983. *Mouir: bespieëelde notas van 'n roman*. Emmarentia:Taurus.
- Brink, A. P. 2004. *Voor ek vergeet*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Brits, E. 2018. Lewensverwagting in SA kan '70 oorskry'. *Die Burger*, 17 Oktober:6.
- Brown, J. en Lynch, S. 2015. A demographer's view: Population structures tell a story about lifecourses, in K. Komp, en S. Johansson (reds.) *Population ageing from a lifecourse perspective. Critical and international approaches*. Bristol: Policy Press. 13 – 27.
- Brynard, K. 2019. Stil, broers, daar gaan 'n man verby. *Insig* 2019 April/Mei: 84-91.
- Burger, W. 2018. 'n Nuwe woordeskat vir koerslose Daan. *Die Burger*, 21 Mei: 9.
- Burger, W. 2018. *Die wêreld van die storie*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Buys, A. 2019. UJ-pryse 2019: Repliek deur Andries Buys. *LitNET. Skrywers en boeke*. 2019, Mei 17.
- Buys, P.W. 1998. *Van sigbare en onsigbare dinge*. Kaapstad: Tafelberg.
- Bybelgenootskap van Suid-Afrika. 1985. *Die Bybel. Nuwe Vertaling*. Kaapstad. Bybelgenootskap van Suid-Afrika:
- Campbell, J. 1991. *The power of myth*. New York: Anchor Press.
- Chris, 2011. Breyten Breytenbach praat oor taal en dood by die bekendstelling van *Die beginsel van stof*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://nb.bookslive.co.za/blog/2011/02/18/breyten-breytenbach-praat-oor-taal-en-dood-by-die-bekendstelling-van-die-beginsel-van-stof/> [2019, September 18].
- Cockaigne. 2020. [Intyds]. Beskikbaar: <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Cockaigne>. [2020, Januarie 12].

Coetzee, J.M. 1999. *Disgrace*. Londen: Secker & Warburg.

Coetzee, J.M. 2010. *Summertime*. Londen: Vintage

Cook, J. 2016. Wysheidsliteratuur. *Elektroniese Christelike kernensiklopedie*. [Intyds]. Besikbaar: <http://cke.christians.co.za/2016/04/10/wysheidsliteratuur/> [2019, Oktober12].

Cornillie, B. 2018. Boek 'Grijze Goesting' wil taboe over seks bij ouderen doorbreken. [Intyds]. Besikbaar: <https://www.hln.be/de-krant/boek-grijze-goesting-wil-taboe-over-seks-bij-ouderen-doorbreken-bordje-niet-storen-en-verpleging-weet-genoeg~ad14c052/?context=REGI> [2018, November 13].

Cote, D. 2005. The Right to Language Use in South African Criminal Courts. Navorsingsverhandeling vir LL.M. Universiteit Kaapstad:Kaapstad.

Deats, S. M. 1999. *Aging and Identity: A Humanities Perspective*. Westport, CT: Praeger Publishers.

De Beauvoir, S. 1972. *The coming of age*. New York: G. P. Putnams' Sons.

De Falco, A. 2010. *Uncanny Subjects. Aging in Contemporary Narrative*. Ohio: The Ohio State University.

De Jager, F. 2018. Daan Dwaal. *Rapport Weekliks*. 15 April:12.

De Magalhães, J. 2011. The biology of aging, in Stuart- Hamilton (red.). *An Introduction to Gerontology*. Cambridge: University Press. 21-43.

De Villiers, G. 2014. As God weg is, 06: Genesis 3. *TEO*. [Intyds]. Besikbaar: <http://teo.co.za/af/as-god-weg-is-06-genesis-3-gerda-de-villiers/> [2019, Januarie 24].

Dreyer, T. 1998. *Erdvarkfontein* Antwerpen stelt nieuw boek 'Grijze goesting' voor met peepshow op Boekenbeurs. [Intyds]. Besikbaar: <https://antwerpen.n-va.be/nieuws/zorgbedrijf-antwerpen-stelt-nieuw-boek-grijze-goesting-voor-met-peepshow-op-boekenbeurs> [2018, Oktober 28].

Du Pisanie, K. 2012. Shifting sexual morality? Changing views on homosexuality in Afrikaner society during the 1960s. *Historia* 57 (2) Jan. 2012. [Intyds]. Besikbaar: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0018-229X2012000200006 [2019, September 27].

Du Plessis, L. 2018. *Die dao van Daan van der Walt*. Kaapstad: Tafelberg.

e-Hervormer, 2013. Doppers, Gatjieponders... Stoepsitters, Wederdopers. *e-Hervormer*. Augustus 2013 6 (24). [Intyds]. Beskikbaar: http://hervormer.co.za/images/e-Hervormer_01_08_13.pdf [2019, Januarie 10].

Eckley, S. 2010. Wat is Gerontologie? *South African Gerontical Association*. [Intyds] Beskikbaar: <https://www.geronpta.org.za/literatuur> [2018, Mei 24].

Eliade, M. 2017. God's Presence to Our Consciousness. *Magis Center* [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.magiscenter.com/homo-religiosus/> [2019, Januarie 23].

Eliot, T. S. 1943. *Four Quartets*. New York: Harcourt.

Erasmus-Alt, J. 2016. Grensoorskryding in *Alfabet van die voëls* deur S.J. Naudé en *Sondag op 'n voëlplaas* deur Johann Nell. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif. Bloemfontein: Universiteit van die Vrystaat.

Erasmus-Alt, J. en Van Coller, H. 2018. 'Wie het die geheim verklap?' – Seksuele identiteit in Johann Nell se plaasroman *Sondag op 'n voëlplaas* (2013) *Literator* 39 (1) [Intyds]. Beskikbaar: <https://doi.org/10.4102/lit.v39i1.1428> [2018, November 26].

Eros (mitologie) 2018. [Intyds]. Beskikbaar: [https://af.wikipedia.org/wiki/Eros_\(mitologie\)](https://af.wikipedia.org/wiki/Eros_(mitologie)) [2018, Augustus 12].

Faragher, R. S.a. Professor Richard Faragher [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.brighton.ac.uk/staff/prof-richard-faragher.aspx> [2018, Oktober 16].

Fensham, F., Hugo, A. Kussler, R., Landman, W. 1987. Mitologie. *Kennis*. Kaapstad: Human en Rousseau.

Flyckt, R. en Kingsberg, S. 2011. Sexuality and ageing, in I. Stuart-Hamilton (red.) *An introduction to Gerontology*. Cambridge: University Press. 283 – 316.

Freke, T. (red.) 1995. *Lao Tzu's Tao Te Ching*. Londen: Judy Piatkus Publishers.

Falcus, S. 2015. Literature and ageing, in J. Twigg en W. Martin. (reds.). *Routledge handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 53 – 60.

Geldenhuys, J. 1996. Gerontologiese kodes in die Afrikaanse poësie. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.

- Gray, B. 2009. 'Your stay must be a becoming': aging and desire in J.M. Coetzee's *Disgrace*. *Nordic Journal of English Studies*. 8 (3):21. [Intyds].
 Beskikbaar: <http://link.galegroup.com/apps/doc/A351949482/AONE?u=27uos&s> [2019, April 23].
- Gridley, H. 2000 (red.) Psychology and Ageing. *The Australian Psychological Society*. [Intyds].
 Beskikbaar: <https://www.psychology.org.au/getmedia/65d7bcf7-dcfb-400a-b70d-d436b769fa0/Position-Paper-Ageing.pdf> [2019, Januarie, 2].
- Gott, M. en Hinchliff, S. 2003. Sex and ageing: a gendered issue, in S. Arber, K. Davidson en J Ginn (reds.). *Gender and Ageing. Changing roles and relationships*. Philadelphia: Open University Press. 63-78.
- Gouws, T. 2017. Resensie: *Uittogboek*. Johan Myburg. Bundel van resonante grootsheid. [Intyds].
 Beskikbaar: <https://www.versindaba.co.za/tag/resensies-deur-tom-gouws/> [2018, November 19].
- Guerard, A. 1964. The Illusion of Simplicity: The Shorter Poems of Thomas Hardy in H. Alexander, *American and British poetry*. Manchester: Manchester university press. 386 -388.
- Gupta, S. en Poo, A. 2018. Caring for your company's caregivers. [Intyds]. Beskikbaar: <https://hbr.org/2018/11/caring-for-your-companys-caregivers> [2018, November 20].
- Hambidge, J. S.a. Metaroman. *Literêre terme en Teorieë*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.literaryterminology.com/index.php/lemmas/20-m/290-metaroman> [2019, Mei 09].
- Hambidge, J. 2018. Resensie: Lodewyk G. Du Plessis – *Die dao van Daan van der Walt* (2018). *Woorde wat weeg*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://joanhambidge.blogspot.com/2018/04/resensie-lodewyk-g-du-plessis-die-dao.html> [2019, Mei 29].
- Harari, Y. 2015. *Sapiens: A Brief History of Humankind*. Londen: Vintage Books.
- Hardy, T. 1917. *Moments of vision and miscellaneous verses*. Londen: MacMillan.
- Holstein, M. 2003. Self, Society and the "New Gerontology". *The Gerontologist*, 43(6):787-796. [Intyds]. Beskikbaar: <https://doi.org/10.1093/geront/43.6.787> [2018, Augustus 20].
- Horowitz, J. & Newcomb, M. 2002. A Multidimensional Approach to Homosexual Identity. *Journal of Homosexuality*, 42 (2):1-19.
- Human, T. 2019. KykNET-Rapport-prys vir fiksie 2019. *LitNET. Skrywers en boeke*. 2019, September 14.

- Human, T. en Rhebergen, J. 2015. Dorem meer as moffies? Stereotipering in die voorstelling van homoseksueles en homoseksualiteit in die Afrikaanse jeugliteratuur. *LitNet Akademies*, 12(1) April 2015 33-66.
- Irving, P. 2018. When no one retires. [Intyds]. Beskikbaar: <https://hbr.org/cover-story/2018/11/when-no-one-retires> [2018, November 20].
- Joubert, E. 1995. *Die reise van Isobelle*. Kaapstad: Tafelberg.
- Joubert, E. 2017. *Spertyd*. Kaapstad: Tafelberg.
- Jung, C.G. (red.) 1964. *Man and his symbols*. New York: Anchor Press.
- Kohn, L. 1993. *The Taoist Experience: An Anthology*. Albany, New York: State University of New York Press.[Intyds].Beskikbaar:<https://www.questia.com/read/54350634/the-taoist-experience-an-anthology> [2019, Januarie, 4].
- Komp, K. en Johansson, S. 2015. *Population ageing from a lifecourse perspective. Critical and international approaches*. Bristol: Policy Press.
- Krog, A. 2006. *Verweerskrif*. Kaapstad: Umuzi.
- Krog, A. 2014. *Mede-wete*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Kruger, G. 2018. 'n Perspektief by die lees en interpretasie van die Oudgriekse mites (deel 1). *LitNet. Seminare en Essays*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.litnet.co.za/n-perspektief-die-lees-en-interpretasie-van-die-oudgriekse-mites-deel-1/> [2018, Januarie 20].
- Kunsredaksie. 2019. Hulle wen Woordveertjies. *Die Burger* 7 September: 6.
- Laban, B. 2016. Chinese myths. *The Guardian*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.theguardian.com/childrens-books-site/2016/feb/08/top-10-chinese-myths> [2018, Januarie 23].
- Lambrechts, M. 2018. *Die dao van Daan van der Walt* deur Lodewyk G du Plessis: 'n resensie. [Intyds]. Beskikbaar:<https://www.litnet.co.za/die-dao-van-daan-van-der-walt-deur-lodewyk-g-du-plessis-n-resensie/> [2018, Julie 08].
- Lanoye, T. 2011. *Sprakeloos*. In Afrikaans vertaal deur Daniel Hugo. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Lategan, B. 2014. "Ek is...": Oor die problematiek van enkelvoudige en meervoudige identiteit. *LitNet Akademies*, 11 (2), Augustus 2014. 262-282.

Leitch, V. (red.) 2018. Li Zehou. *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. New York: W.W. Norton & company.

Lenta, M. 2003. "Autrebiography: J. M. Coetzee's 'Boyhood and Youth.'" *English in Africa*, 30(1) 7-169. [Intyds] Beskikbaar: JSTOR, www.jstor.org/stable/40238981 [2019, Sept.13]

Le Page, M. S.a. What is CRISPR? New Scientist. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.newscientist.com/term/what-is-crispr/> [2018, Desember, 20].

Lloyd, I. 2015. The Fourth Age, in J. Twigg en W. Martin (reds.). *Routledge Handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 261-268.

Lombard, J. 2004. Mitisiteit as basis vir vergelykende literatuurstudie, met verwysing na waterslangsimboliek. *Literator* 25 (1) April:91-112.

Lourens, A. 2017. Die toepassingsmoontlikhede van die teoretiese gesprek oor laatwerk: 'n ondersoek van die oeuvre van Pirow Bekker. *Stilet*. 29(2), September: 73-94.

Lourens, A. 2019. UJ-pryse 2019. Commendatio vir *Die dao van Daan van der Walt*. *LitNET. Skrywers en boeke*. 2019, Mei 07.

Louw, A. 1991. *Wolftyd*. Kaapstad: Ametis.

Louw, D. & Louw, A. 2009. *Adult Development and Ageing*. Bloemfontein: Universiteit van Oranje Vrystaat.

Lubbe, H. 2008. Taalregte en die regspraak. *Stellenbosch Papers in Linguistics PLUS*, 36 (1), 2008: 67-87.

Malan, C. S.a. Mite in die Moderne roman. *Literêre terme en Teorieë*. [Intyds]. Beskikbaar: www.literaryterminology.com/index.php/lemmas/20-m/132-mite-in-die-moderne-roman [2019, April, 24].

Márquez, G., 2014. *One hundred years of solitude*. Kobo e-boek. Londen: Penguin.

Marshall, L. (2012). Through (with) the Looking Glass: Revisiting Lacan and Woodward in "Méconnaissance," the Mirror Stage of Old Age. *Feminist Formations* 24 (2): 52-76. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.jstor.org/stable/23275104>. [2018, November 19].

Mediaverklaring, 2019. Wenner van die 2019 UJ-pryse. *LitNet. Boeke en skrywers*. 2019, April 10.

Michaël, H. 1965. *Willem Kloos. Een bloemlesing*. Den Haag: Bert Bakker.

- Miles, J. 2016. *Op 'n dag 'n hond*. Kaapstad; Human & Rousseau.
- Monwabisi, R. et al. (reds.). 2019. *New frontiers in forensic linguistics*. Stellenbosch: Sun Press.
- Moody, O. 2018. Geenterapie. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.netwerk24.com/huisgenoot/Nuus/vrou-wil-veroudering-genees-is-geenterapie-dapper-of-dom>, [2018, Oktober,10].
- Moolman, P. 2017. Holistic, Motivational Life Management in Aging. A Gerontological-Pastoral perspective. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif. Potchefstroom: Noordwes Universiteit.
- Motel-Klingebiel, A. 2015. A lifecourse scholar's view: lifecourses crystallise in demographic structures, in K. Komp, en S. Johansson (reds.) *Population ageing from a lifecourse perspective. Critical and international approaches*. Bristol: Policy Press. 29-42.
- Muller, P. 2012. Adam, Eva, die boom en die slang. *Sentrum vir eietydse spiritualiteit*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.spiritualiteit.co.za/artikel-adam-eva-boom-en-slang.php> [2019, Julie 29].
- Nel, M. (s.a.) Prediker. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.bybelkennis.co.za/prediker/> [2018, November 12].
- Ontwikkelingsroman, S.a. *Literêre Terme en teorieë*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.literaryterminology.com/index.php/lemmas/22-o/1064-ontwikkelingsroman> [2019, Mei 31].
- Opperman, A. 2019. UJ-wenner is 'in verwondering'. *Die Burger*, 8 Mei:8.
- Opperman, D. J. 1979. *Komas uit 'n bamboesstok*. Kaapstad; Human & Rousseau.
- Ortiz-Robles, M. 2016. *Literature and animal studies*. New York: Routledge.
- Ostwald, S. en Dyer, C. 2011. Fostering resilience, promoting health and preventing disease in older adults, in I. Stuart- Hamilton (red.) *An Introduction to Gerontology*. Cambridge:University Press.48–81.
- Pauw, M. 1995. Die ouderdomsmetafoor in die Afrikaanse poësie. MA-tesis. Johannesburg: RAU
- Peacock, T. 2011. *The Four Hills of Life*. Minnesota: Historical Society Press.
- Peters. A., 2016. Hendrik Groen is niet alleen niet oud, hij is ook niet echt. *Volkskrant*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/hendrik-groen-is-niet-alleen-niet-oud-hij-is-ook-niet-echt-bc6c0933> [2019, Januarie 24].

- Pienaar, A. 2012. Taoïsme: Die Weg van Harmonie. [Intyds].
 Beskikbaar: <https://www.spiritualiteit.co.za/artikel-taoisme-weg-van-harmonie.php> [2019, Januarie 4].
- Pienaar, A. 2015. Jesus: God of mite? *Sentrum vir eietydse spiritualiteit*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.spiritualiteit.co.za/artikel-jesus-god-of-mite.php> [2019, Januarie 21].
- Pienaar, A. 2016. Wysheid is 'n reis. *Sentrum vir eietydse spiritualiteit*. [Intyds].
 Beskikbaar: <https://www.spiritualiteit.co.za/artikel-wysheid-is-n-reis.php> [2019, Oktober 11].
- Pretorius, A. 2014. To eke out the vocabulary of old age: Literary representations of ageing in transitional and post-transitional South Africa. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Randall, W. 2012. The Importance of being Ironic: Openness and Resilience in Later Life. *The Gerontologist*, 53 (1):9-16. [Intyds]. Beskikbaar: <https://academic.oup.com/gerontologist/article-abstract/53/1/9/> [2018, Junie, 20].
- Rautenbach, G. 2015. Gilgamesh. *Versindaba*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://versindaba.co.za/2015/08/30/gert-rautenbach-gilgamesh/> [2018, Januarie 23].
- Reynolds, M. 2016. Craig Venter wants to tackle the ultimate disease. *Wired Health* [Intyds].
 Beskikbaar: [https://www.wired.co.uk/article/craig-venter-dna-sequencing-ageing-cancer\)gesien](https://www.wired.co.uk/article/craig-venter-dna-sequencing-ageing-cancer)gesien) [2018, Oktober 15].
- Rousseau, I. 1989. *Grotwater*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Said, E. 2004. *Thoughts on Late Style*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.edwardsaid.org/> [2019, September 30].
- Said, E.W. 2007. *On late style. Music and literature against the grain*. New York: Vintage Books.
- Sample, I. 2014. Body upgrades may be nearing reality, but only for the rich. *The Guardian*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.theguardian.com/science/2014/sep/05/body-upgrades-only-for-rich> [2018, Oktober 10].
- Sandberg, L. 2015. Sex, sexuality and later life, in J. Twigg en W. Martin (reds.). *Routledge Handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 218-225.
- Sandhu, S. 2015. Dolus eventualis: What is it and how does it relate to the Oscar Pistorius trial? *Independent* [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.independent.co.uk/news/world/africa/dolus-eventualis-what-is-it-and-how-does-it-relate-to-the-oscar-pistorius-trial-a6758496.html> [2018, Januarie 23].

- Sasser, J. & Moody, H. 2018. *Gerontology: the basics*. New York: Abingdon, Oxon.
- Schoeman, K. 1993. *Hierdie lewe*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Schoeman, K. 1998. *Verliesfontein*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Schoeman, K. 2017. *Slot van die Dag*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Scholtz, M. S.a. Roman. *Literêre terme en teorieë*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.literaryterminology.com/index.php/lemmas/24-r/204-roman> [2019, Julie 15].
- Schreuder, J. 2003. Balienuus. *Advocate*. Desember 2003:20. [Intyds]. Beskikbaar: <https://journals.co.za/docserver/fulltext/advocate/16/3/73.pdf?expires=1572104097&id=id&accname=guest&checksum=94439AAE3F89FBF68729C23EF445D9EC> [2019, Oktober 25].
- Schwartz, P. 2018. The Changing Nature of Intimate and Sexual Relationships in Later Life. *Aging Life Care Association*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.aginglifecarejournal.org/the-changing-nature-of-intimate-and-sexual-relationships-in-later-life> [2018, Oktober, 18].
- Sinfield, A. 1998. *Gay and after*. Londen: Serpent's tail.
- Sinode 1999. Bylae A13-1 van die Verslag van die Kommissie vir Leer en Aktuele Sake van Wes- en Suid-Kaap aan die Sinode 1999, Agenda 1999:183.
- Sleigh, D. 2010. *Wals met Matilda*. Kaapstad: Tafelberg.
- Smit, B. 1993. *Juffrou Sophia vlug vorentoe*. Kaapstad: Quellerie.
- Smuts, J.P. 1975. *Karakterisering in die Afrikaanse roman*. Kaapstad:HAUM.
- Snyman, H. 2014. Onderhoudend: Helize van Vuuren. *LitNET Seminare en essays*, 2014-05-08 [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.litnet.co.za/onderhoudend-helize-van-vuuren/> [2019, Mei 20].
- Spies, L. 2018. Ordening en heling in die wordende heelal: die Bybelse interteks van Ina Rousseau se poësie. *LitNet Akademies Godsdienswetenskappe* 2018-08-21 [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.litnet.co.za/ordering-en-heling-in-die-wordende-heelal-die-bybelse-interteks-van-ina-rousseau-se-poesie/> [2019, Julie 29].
- Stad Antwerpen, 2018. [Intyds]. Beskikbaar: [http://invlaanderen.be/made_invlaanderen/gezondheid_zorg_en_welzijn/\(71756\)/zorgbedrijf-antwerpen-stelt-nieuw-boek-8216-grijze-goesting-8217](http://invlaanderen.be/made_invlaanderen/gezondheid_zorg_en_welzijn/(71756)/zorgbedrijf-antwerpen-stelt-nieuw-boek-8216-grijze-goesting-8217) [2018, November 13].

- Steenberg, D. (S.a.) Mite. *Literêre terme en teorieë*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.litterm.co.za/index.php/lemmas/20-m/133-mite> [2019, Januarie 21].
- Steenkamp, E. 2004. *Die groot aanhalingsboek*. Wellington: Lux Verbi
- Steyn, A. S.a. Tom Kroes: Oë Wawyd Oop. *LitNet*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://oulitnet.co.za/mond/tomdreuer.asp> [2019, Julie 15].
- Stockenström, W. 1991. *Abjater wat so lag*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Stuart- Hamilton, I. (red.) 2011. *An Introduction to Gerontology*. Cambridge: University Press.
- Suen, Y. 2015. Lesbian, gay, bisexual and transgender ageing, in J. Twigg en W. Martin (reds.). *Routledge Handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge. 226-233.
- S v Damoyi (24441, A210/02, 44/02) [2003] ZAWCHC 65 (26 November 2003)
- S.v. Mafongosi v Regional Court Magistrate Nel & another.[2007] JOL 20706 (Ck)
- S.v. Pienaar 2000 (2) SASV 143
- Swinnen, A. (2018). 'Writing to make ageing new': Dutch poets' understanding of late-life creativity. *Ageing and Society*, 38(3):543-567. [Intyds]. Beskikbaar:<https://doi:10.1017/S0144686X16001197> [2018, Junie24].
- Taljord, M. 2012. Maan, onder, alleen, skink wyn... *Versindaba*. [Intyds]. Beskikbaar: <http://versindaba.co.za/tag/taoisme/> [2019, Januarie 4].
- Tan, T. E. 2012. *The garden of evening mists*. Kobo e-boek. Londen: Canongate.
- Tenbarge, K. 2019. The real history behind the Stonewall riot: One of the most pivotal moments in LGBT history. *Insider*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.insider.com/stonewall-history-what-happened-during-riots-lgbt-2019-6> [2019, Junie 29].
- Tikkanen, A. 2019. Stonewall Riots. *Encyclopaedia Britannica*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.britannica.com/event/Stonewall-riots> [2019, Junie 29].
- Troskie, S. 2018. Self, religie en homeostase: 'n Neuroteoretiese verkenning van die vroeë Boeddhisme *LitNet Akademies (Godsdienswetenskappe)*. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.litnet.co.za/self-religie-en-homeostase-n-neuroteoretiese-verkenning-van-die-vroeë-boeddhisme/> [2019, Januarie 23].

Twigg, J. en Martin, W. 2015. (reds.). *Routledge handbook of Cultural Gerontology*. New York: Routledge.

U3A Stilbaai, 2018. Geskiedenis van UA3. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.u3astilbaai.org/history.html> [2019, September 23].

Ubbink, M.J., Roux, A.A. en Strydom, H. 2013. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 53 (4): Desember 2013. 618 – 634. [Intyds]. Beskikbaar: <https://pdfs.semanticscholar.org/a0a2/cb7a9d1ea378ed6dde438fad07edb0d44825.pdf> [2020, Februarie 09].

UN. 2017. World Populations Prospects. [Intyds]. Beskikbaar: <http://www.un.org/en/sections/issues-depth/ageing/> [2018, November 21].

Van Coller, H. 2006. Die representasie van plaas, dorp en stad in die Afrikaanse prosa. *Stilet* Jg.18(1): Maart. [Intyds]. Beskikbaar: https://journals-co-za.ez.sun.ac.za/docserver/fulltext/stilet/18/1/stilet_v18_n1_a7.pdf?expires=1559215436&id=id&accname=57845&checksum=B6F3BD8FE9A6B1844116EFA [2019, Mei 30].

Van den Heever, C.M. 1935. *Somer*. Pretoria: Van Schaik.

Van der Walt Bond. S.a. Doppers – Vanwaar? Bynaam? Volksnaam? *Van der Walt Bond* [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.vanderwalt.org.za/item/81-doppers-vanwaar-bynaam-volksnaam> [2019, Januarie 9].

Van Heerden, E. 2014. *Klimtol*. Kaapstad: Tafelberg.

Van Niekerk, M. 2004. *Agaat*. Kaapstad: Tafelberg.

Van Niekerk, M. 2013. *Kaar*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Van Rensburg, C. 2019. *Mans en hulle wonde: 'n Eeu van woede*. Hermanus: Hemel & See-boeke

Van Vuuren, H. 2011. “'n Almanak van klippe”: Laatwerk en Breyten Breytenbach se ‘Die beginsel van stof (laat-verse, sprinkaanskaduwees, aandtekeninge)’. *LitNet Akademies*, Jaargang 8 (3):462-487.

Van Vuuren, H. 2014a. D.J. Opperman se Laatwerk. *LitNet Akademies*, 11(2): 688-714.

Van Vuuren, H. 2014b. *Mede-wete* deur Antjie Krog. Resensie-essay. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.litnet.co.za/litnet-akademies-resensie-essay-mede-wete-deur-antjie-krog> [2018, November 09].

- Van Zyl, J. 2019. "Die dao van Daan" se skrywer haal masker af. *Rapport*, 14 Mei:3.
- Van Zyl, S. 2014. Die representasie van veelfasettige manlikheidsbeelde in Eben Venter se romaneuvre. MA-tesis. Potchefstroom: Noord-wes Universiteit.
- Van Zyl, S. 2015. *Die vita contemplativa*: 'n Gerontologiese benadering tot die poësie van Hennie Aucamp.[Intyds].Beskikbaar:
[https://conferences.sun.ac/public/conferences/15/schedConfs/40/program-en US.pdf](https://conferences.sun.ac/public/conferences/15/schedConfs/40/program-en-US.pdf) [2018, Mei21].
- Van Zyl, S. 2019. Hennie Aucamp – 'n gerontologiese oeuvestudie. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif. Potchefstroom: Noord-Wes Universiteit.
- Venter, F. A. 1995. *Die keer toe ek my naam vergeet het*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Venter, L. S.a. Verteller (Epiek) *Literêre terme en Teorieë* [Intyds]. Beskikbaar:
<http://www.literaryterminology.com/index.php/lemmas/28-v/260-verteller-epiek> [2019, Mei 09].
- Vermaak, J. 2018. Metamodernisme en Kuns: Diepte, affek en betrokkenheid in *Vlakwater* (2015) deur Ingrid Winterbach en *De consequenties* (2014) deur Niña Weijers. MA-tesis. Stellenbosch: Universiteit Stellenbosch.
- Viljoen, F. 2014. *Uit*. Kaapstad: Lapa.
- Viljoen, L. 2009. Die dagboek as narratiewe strategie in Marlene van Niekerk se *Agaat*. *STILET* 21 (2):September:69-90. [Intyds]. Beskikbaar: <https://www.academia.edu/6875299/> [2019, Januarie 7].
- Visagie, A. 2004. Manlike subjektiwiteit in die Afrikaanse prosa vanaf 1980 tot 2000. Ongepubliseerde doktorsale proefskrif. Stellenbosch: Universiteit Stellenbosch.
- Wallace, D. 2011. Literary portrayals of ageing, in I. Stuart-Hamilton (red.). *An Introduction to Gerontology*. Cambridge: University Press. 389 – 415.
- Waugh, P. 1984. *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. Londen: Methuen & Co. Ltd.
- Waxman, B.F. 1990 *From the Hearth to the Open Road: A Feminist Study of Aging in Contemporary Literature*. New York: Greenwood Press.
- Well, T. 2017. Taking back the male gaze. *Psychology Today*. [Intyds]. Beskikbaar:
<https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-clarity/201711/taking-back-the-male-gaze> [2019, Oktober 25].

Wepener, C. 2017. *Die reis gaan inwaarts. Die kuns van sterwe in kreatiewe werke van Karel Schoeman*. Sun Press: Bloemfontein.

Wyatt-Brown, 1990. The coming of age of literary gerontology. *Journal of Aging Studies*, 4(3): 299-315. [Intyds]. Beskikbaar: <https://link.spring.com/chapter> 10 [2018, Mei 20].

Woodward, K. 1980. *At last, The Real Distinguished Thing: The late poems of Eliot, Pound, Stevens, and Williams*. Ohio: Ohio State University Press.

Woodward, K. & Schwarz, M. (reds.). 1986. The Mirror Stage of Old Age, in *Memory and Desire: Aging- Literature-psychoanalysts*, Bloomington: Indiana University Press. 97-113.

Woodward, K. 1991. *Aging and its discontents: Freud and other fictions*. Bloomington: Indiana University press.

Zeilig, H. 2011. The critical use of narrative and literature in gerontology. *International Journal of Ageing and Later Life*, 2011 6 (2): 7-30.